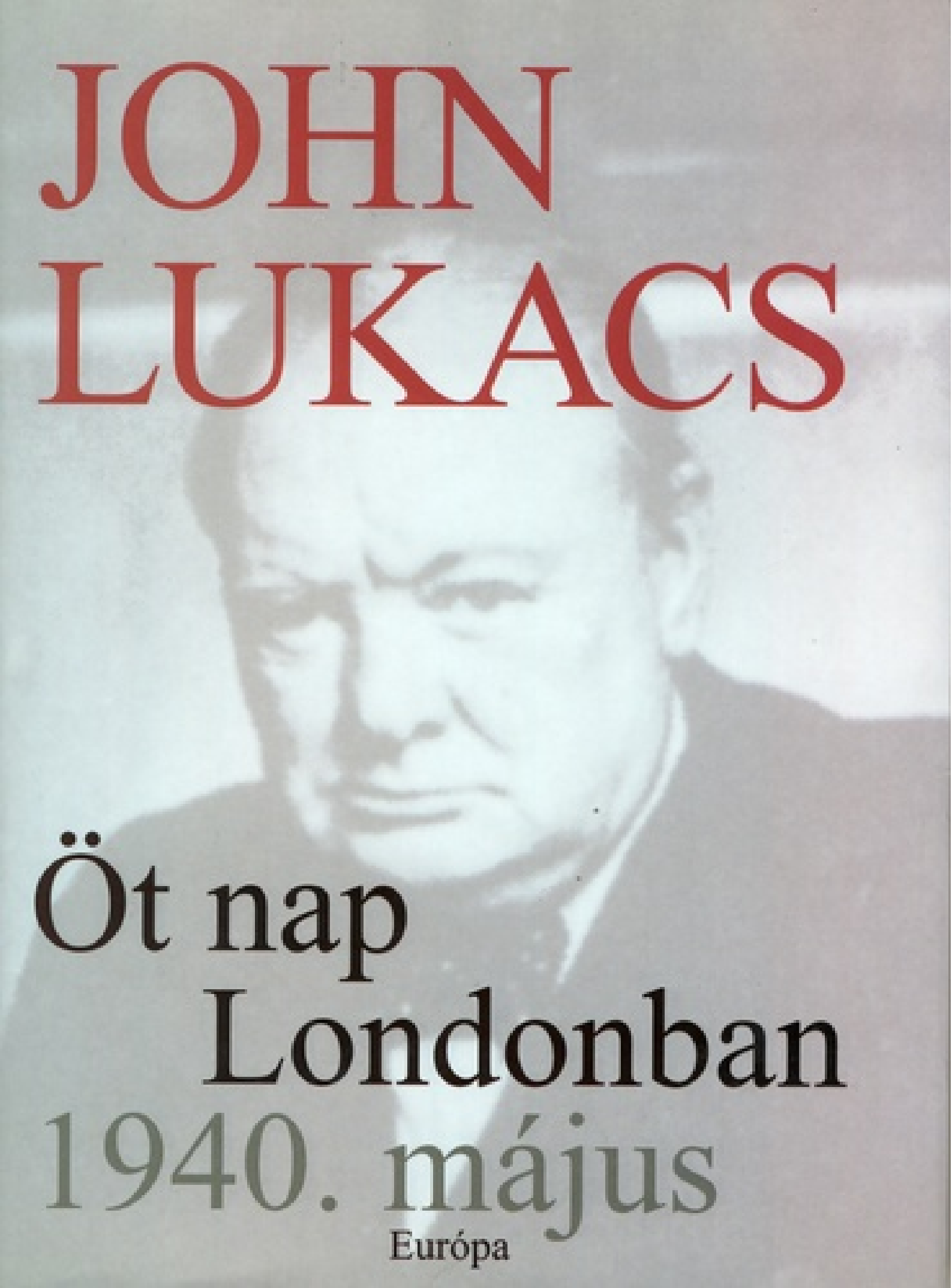

JOHN LUKACS

Öt nap
Londonban
1940. május
Európa

John Lukacs

Öt nap Londonban
1940. május

Fordította

Barkóczy András

John Lukacs

**Öt nap Londonban
1940. május**

Európa Könyvkiadó,
Budapest, 2000

John Lukacs: Five Days in London, May 1940
Yale University Press, New Haven and London, 1999
Copyright © 1999 by John Lukacs
All rights reserved

Hungarian translation © Barkóczy András, 2000

A szerzőtől az Európa Könyvkiadónál eddig megjelent:

Budapest, 1900
A párviadal
A XX. század és az újkor vége
Az európai világháború 1939-1941
1945: A nulla év
A történelmi Hitler
Évek...

Ezt a könyvet Philipnek és Marjorie-nak ajánlom

Előszó

E könyv keletkezésének történetét nem lehet pontosan rekonstruálni. Először negyven vagy talán ötven éve vetődött fel bennem, hogy 1940 májusának utolsó néhány napja valószínűleg döntő hatással volt a második világháború kimenetelére. Ez az elképzelés – vagy gondolat – megfelelt azon meggyőződésnek, miszerint a második világháború legfontosabb szakasza az 1941 decemberét, vagyis az Egyesült Államok hadba lépését és a Moszkva alatti első német visszavonulást megelőző időszak – ezt követően Hitler egy-egy hadjáratból még győztesen kerülhetett ki, de az egész háborúból már nem. E felismerést követően fogtam hozzá 1968-ban egy meglehetősen nagy lélegzetű könyv, a *The Last European War, 1939-1941* megírásához, amely végül is 1976-ban jelent meg. [Magyarul: *Az európai világháború 1939-1941*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.] A brit kormány éppen akkoriban, 1970-ben hozott döntést arról, hogy a zárt iratok az addigi ötven helyett már harminc év elteltével kutathatóvá váljanak. Így aztán 1971-ben néhány hetet Londonban töltöttem, főként a Központi Levéltárban, ahol az elsők között tanulmányozhattam a kabinetülések 1940. május-júniusi jegyzőkönyveit. Az olvasottak megerősítették gyanúmat (ha ugyan ez rá a helyes kifejezés), hogy azokban a napokban Londonban csakugyan súlyos válság volt, és pedig nemcsak a katasztrofális flandriai és franciaországi hadi helyzet miatt, hanem azért is, mert Churchill sokkal nagyobb kutyaszorítóba került a háborús kabinetben, mint a legtöbben – köztük korabeli történészek is – gondolták. Ennek azonban *Az európai világháború*-ban a könyv témája, terjedelme és szokatlan szerkezete miatt mindössze három oldalt szentelhettem az első, leíró részben.

Eltelt tizenhat év; ezalatt további négy-öt könyvet írtam, mindegyiket más-más témáról. 1989-ben akkori szerkesztőm, kiadóm és barátom, John Herman az azóta megszűnt Ticknor & Fields könyvkiadónál megkérdezte, mi lenne következő munkám. Rövid gondolkodás után azt feleltem: könyvet írnék 1940-ről – pontosabban az 1940. május 10-e és július 31-e közötti nyolcvan napról, amely Winston Churchill és Adolf Hitler párviadalának jegyében telt. A *The Duel* [magyarul: *A párviadal. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között, 1940. május 10. – július 31.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993] írása közben ismét eltöltöttem néhány hetet Angliában, a Központi Levéltárban és más archívumokban kutatva. Abban a könyvben tizennégy-tizenöt oldalnyi terjedelemben foglalkoztam 1940 májusának utolsó hetével. És aztán, hét évvel *A párviadal* kéziratának befejezése után, mostani kiadóm, a Yale University Press igazgatójának biztatására, megint visszatértem ennek a néhány napnak a történetéhez. Két alkalommal, 1997-ben és 1998-ban újabb kutatásokat folytattam Londonban; számos levéltári és magántulajdonban levő iratot tekintettem át, amelyek bővítették és elmélyítették ismereteimet. *Habent sua fata libelli*: így jött hát létre ez a könyv.

Azt is mondhatnám, hogy ezzel teljessé vált egy igencsak aránytalan trilógia: először három oldal *Az európai világháború*-ban, majd tizenöt oldal *A párviadal*-ban, végül pedig ez a kétszáz-egynéhány oldal – út a makrokozmosztól a mikrokozmosz történetírásig. A minap egyik barátom félig tréfásan megjegyezte: „És mi lesz a következő könyved címe? *Három óra Londonban?*”

Mindehhez hozzá kell tennem, hogy nemcsak a fent említett könyvek témája, hanem a szerkezetük is nagyon különböző. Nehezen „beskatulyázható” történész vagyok, és nem szakterületem a brit politika-, társadalom- vagy hadtörténet. De ez nem okvetlenül hátrány. Az elmúlt tizenöt-húsz évben brit történészek sok hasznos cikket és könyvet írtak Churchillről, Halifaxról és a háború alatti politikáról, többször kitérve arra a bizonyos öt napra is 1940 májusában. Ettől függetlenül minden álszerénység nélkül megkockázthatom, hogy bizonyos szempontból sokuknál előnyösebb helyzetben vagyok – mégpedig a Hitlert illető ismereteim miatt, mivel behatóan ismerem a vele kapcsolatos német dokumentumokat és más anyagokat, különös tekintettel az 1940-es esztendőre. Mármint ha nem értjük meg, miket mondott és gondolt Hitler, ha nem értjük meg, mennyire közel állt 1940 májusában ahhoz, hogy megnyerje a háborút, akkor a Churchill és Halifax közötti másodlagos „párviadal” a háborús kabinetben sokat veszít jelentőségéből. Pillanatnyi megingás; két személyiség konfliktusa; lábjegyzet Nagy-Britannia legújabb kori politikátörténetében. Voltak és vannak indokok, hogy így szemléljük és kezeljük azt az öt londoni napot 1940 májusában. Nem biztos, hogy az ilyen szemlélet korlátoltságból vagy túlzott szakosodásból fakad. A szűk fókuszú közelítés gyakran

hasznos, míg a széles látókörű olykor bizony lapos is lehet. Én arra törekedtem, hogy a specialista szemével közelítsem, de egyszersmind tágabb perspektívába helyezzem a témát, tudván, hogy a perspektíva *része* a valóságnak, s hogy – egy mondatban összefoglalva – az alatt az öt londoni nap alatt nemcsak Nagy-Britannia, hanem az egész világ sokkal nagyobb veszélyben forgott, mint a legtöbben mindmáig gondolják.

Köszönetnyilvánítás

Könyvem megírásához nagyon sokan nyújtottak segítséget. Hadd mondjak nekik köszönetét ezúton is, nem okvetlenül fontosság szerinti sorrendben.

Nagyra értékelem a Yale University Press-szel kialakult munkakapcsolatomat, amely mentes minden azon problémáktól és zavaró körülményektől, melyekkel manapság a legtöbb szerző kiadójával szembekeverül; a kiadó igazgatójával, Jonathan Brenttel és kiváló szerkesztőjével, Brenda W. Kolbbal öröm volt együtt dolgoznom. Angliai kutatásomat, mint már oly sokszor, ezúttal is az Earhart Alapítvány támogatta; külön köszönettel tartozom az alapítvány főtákarának, Antony Sullivannek.

Kutatómunkámat a londoni Központi Levéltárban Bán D. András segítette, akinek megbízhatósága, pontossága és a levéltári iratanyagban való szakavatott eligazodása felbecsülhetetlen értékű volt. Joanna Shaw Myers elkísért Cambridge-be, és segítette munkámat a nagy (és rendkívül jól katalogizált) Churchill Archívumban. Az újkori angol történelem brit szakértői közül Philip Belltől és Brian Bondtól, valamint David Astortól, David Dilkstől, M. R. D. Foottól és Andrew Robertstől kaptam értékes tanácsokat és gyakran nélkülözhetetlen útmutatást. Ugyanezért tartozom köszönettel Samuel Hynesnek, a brit irodalomtörténet jeles amerikai szakértőjének. A londoni Külügyminisztérium könyvtárosa, valamint a Cambridge-i Egyetem Churchill College-ában és Trinity College-ában, a Birminghami Egyetem Neville Chamberlain iratait őrző részlegében, a Yorki Egyetem Halifax iratait és naplóit őrző Borthwick Történelmi Kutatóintézetében, a Sussexi Egyetem Falmer-brightoni Tömegmegfigyelő Archívumában, az Oxfordi Egyetem Nicolson naplóit őrző Balliol College-beli könyvtárában, a Readingi Egyetem Lady Astor iratait őrző könyvtárában, és a londoni King's College könyvtárában dolgozó könyvtárosok és levéltárosok kivétel nélkül jóindulatúak és segítőkészek voltak. Edward Baptist a University of Pennsylvanián segített fellelnem a nehezen hozzáférhető könyveket és cikkeket. Helen Hayes, a Chestnut Hill College egykori könyvtárosa vállalta, hogy a javítások miatt kusza kéziratot határidőre letisztázza. Feleségem, Stephanie mindent – azaz hogy majdnem mindent – elolvas, amit írok; szellemes és csípős megjegyzései, amelyek sziporkázó és elbűvölő személyiségét tükrözik, nemcsak a kéziratra voltak áldásos hatással, hanem annak írójára is.

1997-98

Pickering Close
(Phoenixville közelében,
Pennsylvania államban)

ELSŐ FEJEZET

A SORSFORDULAT

*A fordulópont. Két beszámoló – A „német hullám” félelmetes ereje – Két sötét hét –
Gondok a brit harci szellemmel – Bizalmatlanság Churchill iránt –
Vélemények és hangulatok – „Nyugodtnak látszanak, de gondterheltek”*

Ez a könyv öt, a világ sorsának alakulásában talán döntő szerepet játszó nap történéseit idézi fel. A helyszín London; a szóban forgó időszak az 1940. május 24-étől, péntektől 28-áig, keddig számított öt nap. Adolf Hitler ekkor állt a legközelebb ahhoz, hogy megnyerje az általa kirobbantott második világháborút.

Volt valaki, aki tudta, mennyire közel került Hitler a végső győzelemhez: Winston Churchill. A háború után megjelent emlékiratai negyedik kötetének azt a címet adta: *A sorsfordulat*. A kötet az 1942-es évvel foglalkozik, amelynek vége felé a németek több fronton is visszavonulásra kényszerültek. 1942 novemberében Churchill azt mondta a brit népnek, hogy ez még nem a vég kezdete, de talán már a kezdet vége. 1942 novembere katonai értelemben – Egyiptom, Észak-Afrika és Oroszország harcmezőin – sorsfordulatot hozott. Nagy-Britannia még így sem lett volna képes egymagában legyőzni a németeket; ehhez Amerika és Oroszország kellett. De 1940 májusában Churchill volt az, aki *nem vesztette el* a háborút, s ezzel megmentette Nagy-Britanniát, Európát és a nyugati civilizációt. És *erről* a sorsfordulatról *A második világháború* című emlékiratában mélyen hallgat.

Az államok és népek történetében gyakran egy bizonyos csata vagy forradalmi mozzanat jelent fordulópontot – pontosabban az események és fejlemények váratlan alakulása egy forradalom vagy egy csata során. De a fordulópont nem mérőöldkő: az utóbbi pontosan megjelölhető helyhez kötődik, előre látható, lineáris, és illeszkedik az események láncolatába. Fordulópont bekövetkezhet egy ember gondolkodásában; jelenthet irányváltást; számos kiszámíthatatlan következménnyel jár, amelyek gyakran csak visszatekintve ismerhetők fel. Olykor a fordulópont is előre látható, de akkor sem bizonyossággal. Jelen esetben a döntő pillanat május 28-án, kedden késő délután érkezett el, amikor is Churchill győztesen került ki az ellenlábasával folytatott küzdelemből. Kijelentette, hogy bármi történjék is, Anglia folytatni fogja a harcot. *Bármi történjék is*, nem tárgyal Hitlerrel. Így emlékszik vissza, mit mondott a tágabb kabinetnek:

Kedd volt, május 28-a, és a következő keddig nem mutatkoztam az Alsóházban. Nem láttam értelmét semmilyen további nyilatkozatnak, és a képviselők sem adták jelét, hogy igényt tartanának rá. Így is mindenki megértette, hogy hadseregünk sorsa és talán sok minden más is eldől ez alatt az egyetlen hét alatt.

„A Háznak – mondtam – rossz és súlyos hírekre kell felkészülnie. Csak azt mondhatom, hogy bármi történjék is ebben a csatában, nem menthet fel bennünket az alól a kötelességünk alól, hogy megvédelmezzük a világméretű ügyet, amelyre felesküdtünk, és nem foszthat meg attól a meggyőződésünktől, hogy mint történelmünk során már annyiszor, ezúttal is minden sorcsapás és gyötrelem ellenére végül képesek leszünk vereséget mérni ellenségeinkre.” A kormány megalakulása óta nem sok miniszter társammal találkoztam a háborús kabinetten kívül, s velük is csak személyes ügyekben, ezért most összehívtam alsóházbeli szobámba a kormány tagjait. Vagy huszonötön ültünk az asztalnál. Beszámoltam az események menetéről, minden köntörfalazás nélkül ecseteltem a helyzetet, s azt is, hogy mi forog kockán. Azután szinte mellékesen, minden különösebb nyomaték nélkül ezt mondtam: „Persze, bármi történjék is Dunkerquenél, folytatni fogjuk a harcot.” Erre olyan rokonszenvtüntetés következett, amilyenre igazán nem számítottam, hiszen huszonöt tapasztalt politikus és képviselő volt a teremben, akik a háború előtt a legkülönbébb – helyes vagy helytelen – álláspontokat képviselték. Egymás után ugrottak talpra, és szaladtak oda hozzám, kiáltottak és a vállamat veregették. Nem kétséges, hogy ha ekkor méltatlannak bizonyultam volna a nem-

zet vezetésére, nyomban elcsapnak hivatalomból. Biztos lehettem benne, hogy minden egyes miniszterünk inkább feláldozná életét, egész családját, minden vagyonát, mintsem hogy beadjuk a derekunkat. És ebben az egész Ház, sőt talán az egész nép véleményét képviseltük. A rá következő napokban és hónapokban nekem jutott az a feladat, hogy ha a sors úgy hozta, kifejezésre juttassam társaim érzelmeit. Nem esett nehezre, hiszen a tulajdon érzelmeim is voltak. És ezek a nemes érzelmek az egész szigetországban a fehér izzásig hevültek.¹

Ihletett passzus – Churchillre jellemzően ötletes, karakteres és sokatmondó. Nincs híjával az őszinteségnek, és felcsillan benne írójának talán legmeggyerőbb tulajdonsága, a nagyvonalúság: halálra szánt eltökéltségét Churchill úgy állítja be, mintha csupán a többiekét tükrözné.² De egy fontos dolgot elhallgat. A *második világháború* 1940-ről szóló kötetének hosszú fejezeteiben egyetlen szót sem ejt az előző négy napról, amikor meg kellett vívnia a maga csatáját a háborús kabinetben. A tágabb kabinetnek ezt a volta-képpen rendkívüli ülését előre eltervezte, tudván, hogy körükben mindenképpen jelentős támogatásra számíthat. Ráadásul az elhangzottakat *nem* „szinte mellékesen, minden különösebb nyomaték nélkül” mondta.

Ugyanerről a kormányülésről részletesebben is olvashatunk Hugh Dalton emlékirataiban és naplójában. A hangvétel lényegében ugyanaz, mint Churchillnél. Dalton csodálta Churchillt. („Nagyszerű ember. Ő az, csakis ő, akire ebben a helyzetben számíthatunk.”) Mint írja, Churchill „elhatározta, hogy felkészíti a közvéleményt a rossz hírekre, és persze sokan azt mondják majd, nem is alaptalanul, hogy ami most Észak-Franciaországban történik, az hosszú évszázadok óta a legsúlyosabb brit katonai vereség”. Emlékezete szerint Churchill így szólt:

„Az elmúlt napokban meghánytam-vetettem, köteles vagyok-e mérlegelni vajon, hogy tárgyalásokba bocsátkozzam azzal az emberrel [Hitlerrel].”³ De ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy ha most próbálkozunk, akkor jobb feltételeket érhetünk el, mint ha tovább harcolunk. A németek flottánkat követelnék „lefejezés” címén – továbbá haditengerészeti támaszpontjainkat, és még sok egyebet. Rabszolgáállammá válnánk, még akkor is, ha létrehoznának valamilyen brit kormányt, amely Hitler bábjaként működne, „Mosley vagy valaki más vezetésével”. És hová jutnánk, mi lenne annak a vége? Másrészt óriási tartalékokkal és előnyökkel rendelkezünk. Éppen ezért, mondta, „Folytatjuk a harcot és kitartunk a végsőig, akár itt, akár másutt, és ha ennek a hosszú történetnek véget kell érnie, akkor ne a megadásunkkal érjen véget, hanem csakis akkor, amikor már a pusztta földön vonagluck”.⁴ Az asztal körül ülők helyeslően felmorajlottak, a lehangosabban Amery, Lloyd lord és én [Dalton]. Ezután már nem sok szó esett. Ellenvéleménynek senki a legenyhébb formában sem adta jelét. [...] Világos, hogy míg az Öreg Esernyő⁵ – sem ő, sem a háborús kabinet többi tagja nem volt jelen a találkozón – már kezdetben visszakozott volna, Winstonnak ez esze ágában sincs.

¹ Churchill, *A második világháború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989; 255-56. Betlen János fordítása.

² „Nem kétséges, hogy ha ekkor méltatlannak bizonyultam volna a nemzet vezetésére, nyomban elcsapnak hivatalomból.” Ki csapta volna el? Ők? És ki lépett volna a helyébe? Volt talán valaki, aki nála eltökéltebben szállt volna szembe Hitlerrel?

³ Az első mondat idézet Dalton *The Fateful Years* [A sorsdöntő évek] című könyvéből, 335. A továbbiakban az idézett szöveg megegyezik Dalton naplóbejegyzésével a *The Second World War Diary of Hugh Dalton*-ban [Hugh Dalton második világháborús naplója], 27-29.

⁴ Dalton a margóra bejegyezte: „Ha szigetországunk hosszú történetének véget kell érnie, csak akkor érjen véget, amikor már valamennyien vérbe fagyva fekszünk a földön.” (Elképzeltető, hogy évek múltán Dalton megmutatta ezt a naplóbejegyzést Churchillnek, aki ekkor toldotta be vagy korrigálta a mondatot.)

⁵ Azaz Chamberlain. Dalton tévedett: a tárgyaláspártiaknak nem Chamberlain, hanem Halifax volt a legfőbb szószólójuk. Lásd alább, a második és ötödik fejezetekben. Az „egymás után ugrottak talpra, és szaladtak oda hozzám, kiáltoztak és a vállamat veregették” jelenetre a találkozó végén, nem pedig közben került sor. Dalton: „Amikor indulunk kifelé, többen odamennek hozzá és mondanak neki valamit, én pedig, magasabb lévén nála, vállon veregetem...”

Churchillt tizennyolc nappal azelőtt, május 10-én nevezték ki miniszterelnöknek. Aznap alkonyatkor a Buckingham-palotától az Admirális épületéhez, akkori lakásához hajtatott. Mellette a hátsó ülésen testőre, W. H. Thompson felügyelő ült. Churchill hosszú percekig hallgatott. Thompson illendőnek érezte, hogy gratuláljon neki. „Bárcsak jobb időkben kapta volna ezt a tisztséget, mert most óriási feladat hárul önre.” Churchill szeme könnyes lett. Azt felelte: „Csak Isten a tudója, mekkora. Remélem, még nem késő. De félek, hogy talán mégis. Akkor is el kell követnünk mindent, ami erőnkől telik.”⁶ A következő két hétben egyik katasztrófa a másikat érte. Most vagyok kénytelen ezeket előljáróban összefoglalni, azután viszontatérek ahhoz az öt naphoz Londonban.

*

„Remélem, még nem késő. De félek, hogy talán mégis.” Ne feledjük, hogy Churchill ezt személyes diadalának pillanatában mondta, azelőtt, hogy Nyugat-Európában kibontakozott volna a német előretörés. Persze soha nem becsülte le Hitlert. De Hitler minden képzeletet felülmúló, sőt talán megállíthatatlan diadalmenetét a következő két hétben még ő sem láthatta előre.

Az események után hatvan évvel, a huszadik század végén széles körben elterjedt nézet szerint Hitler fanatikus diktátor volt, aki kirobbantott egy háborút, de mivel a világ nagy részét maga ellen fordította, eleve kudarcra volt ítélve. Ebben van némi igazság, mégsem állja meg a helyét. Hitler *nem volt eleve kudarcra ítélve*. Egy olyan új hullámot képviselt, amely rendkívül erőteljes hatással volt századunk történéseire szerte a világban. Ezt a hullámot a németek energiája, fegyelmezettsége, önbizalma, engedelmessége és életerejére táplálta, akiket Hitler olyan egységbe kovácsolt, mint öléltte még soha senki. Hihetetlenül ütőképes és megbízható nemzeti hadseregre támaszkodhatott. Emellett hatalma, kormányzati rendszere és eszméi sokak szemében – Németország határain kívül is – egy új vezérelvet testesítettek meg, amely alternatívát kínált a szétmállóban lévő liberális demokráciával és a „nemzetközi” kommunizmussal szemben. Ez a hullám tíz évig nőttön-nőtt, tajtékos áradatával elsöpörve minden elébe kerülő gátat és akadályt. 1940 májusában nemcsak megállíthatatlannak látszott, hanem sok helyütt és sok szempontból az is volt.

1933. január 30-án Hitler Németország kancellárja lett. Az esemény jelentősége, valódi horderejéről nem is beszélve, nagyrészt észrevétlen maradt. A világsajtó vezető lapjaiban megjelent korabeli híradások és kommentárok szinte kivétel nélkül erről tanúskodnak.⁷ Hitler személyes adottságait lebecsülték, sőt olykor gúnyolódtak rajta. A német konzervatív politikai elit tagjai, akik támogatták Hitler jelölését a kancellári posztra, azt hitték, képesek lesznek a kezükben tartani. Épp fordítva történt: Hitler maga alá gyűrte őket. S ami ennél is fontosabb: vezetőként hamarosan a német történelemben páratlan népszerűségegre tett szert. A világ talán legiskolázottabb népe kiheverte az első világháborúban elszenvedett keserű megaláztatást; a németek visszanyerték nemzeti önbecsülésüket, s túlnyomó többségük elképesztő módon bízott Hitlerben.

Egy ideig államférfiúi képességeit nem tartották sokra, de ez hamarosan megváltozott. Hitler Harmadik Német Birodalma három év leforgása alatt megelőzte Franciaországot és Európa vezető hatalmává vált, jóllehet a franciák számos szövetségessel bírtak, míg Hitler ekkor még eggyel sem. A Németországot katonailag, politikailag, gazdaságilag, diplomáciaiig korlátozó egyezményeket sorra elvetette. Presztízse nemhogy csökkent volna, hanem növekedett – és nem csak a németek körében. Számos európai állam vezetője igyekezett jó kapcsolatba kerülni Hitlerrel, vagy legalábbis jelezték, hogy nem ellenségesek vele. Mussolini szövetségest látott benne, olyasvalakit, aki a jövő hullámát képviseli. Bonyolultabban viszonyultak hozzá az egymást követő brit kormányok, a brit Konzervatív Párt és jórészt maguk a britek. Ők hajlamosak voltak megelőlegezni a bizalmat az új Németországnak. A brit „megbékélési” politika számos alkotóelemből állt; némelyikre később még visszatérünk. Ez a hajlandóság már Stanley Baldwin miniszterelnöksége alatt megmutatkozott, jellegzetes képviselője és indítványozója azonban Neville Chamberlain volt, aki

⁶ Thompson, *Fifty Minutes with Winston Churchill* [Ötven perc Winston Churchill-lel], 444.

⁷ Churchill már 1930 októberében felismerte Hitler jelentőségét, két és fél évvel azelőtt, hogy Hitlert kancellárrá választották. A londoni német nagykövetség vacsoráján a nagykövetség jogtanácsosa, egyébként Bismarck leszármazottja, olyan nagy jelentőséget tulajdonított annak, amit Churchill-től hallott, hogy jelentette Berlinbe: „Hitler, magától értetődően, hangoztatja, hogy nincs szándékában világháborút indítani. Churchill azonban úgy véli, hogy Hitler és követői nyomban megragadják az alkalmat, mihelyt ismét fegyvert foghatnak.”

1937-ben lett miniszterelnök. A megbékélést illetően a lehangosabban és a legelszántabban Winston Churchill szállt szembe vele, az a Churchill, aki hosszú pályafutása során talán soha nem volt annyira népszerűtlen, mint 1937-ben.

Adolf Hitler éppen ekkor vette tervbe, hogy Németország határain túlra is kiterjeszti hatalmát, és átalakítja Európa térképét. Azok, akik még mindig tehetségtelen államférfinak tartották, csakhamar rádöbbenhettek súlyos tévedésükre. 1937 novemberében Hitler felszólította tábornokait, hogy készüljenek a háborúra, bár az még nem küszöbönálló, mivel az angolok és a tőlük függő franciák valószínűleg leírták Ausztriát és Csehszlovákiát. Ez a helyzetértékelés pontos volt. Két hét múlva megerősítést is nyert, amikor Chamberlain (aki természetesen nem tudta, mire készül Hitler) jószolgálati látogatásra Németországba küldte bizalmasát, Halifax lordot. Halifax találkozott Hitlerrel, és szokásához híven megfontoltan tárgyalt, de annyit azért Hitler tudtára adott, hogy a brit kormány nem ellenzi a német törekvéseket mindaddig, amíg békés úton valósulnak meg. 1938 februárjában Chamberlain külügyminisztere, Anthony Eden lemondott; helyét Halifax foglalta el. Churchill emlékiratában feljegyzí, hogy ezt ő mennyire baljóslatú jelként értelmezte: neki, a kitűnő alvónak, aznap éjjel nem jött álom a szemére.

1938 Hitler legsikeresebb éve volt. Márciusban egyetlen puskalövés nélkül, sőt az osztrák tömegek lelkes éljenzése közepette bekebelezte Ausztriát. Ezután rögtön Csehszlovákia felé fordult, feldarabolta, és nagy részét – az ott élő német ajkú lakosok millióival együtt – nagynémet birodalmához csatolta, a maradékot pedig bábállammá fokozta le. Tette ezt annak ellenére, hogy Csehszlovákia – nem úgy, mint Ausztria – katonai szövetségben állt Szovjet-Oroszországgal, s ami még fontosabb, Franciaországgal, amely viszont maga mögött vélhette Nagy-Britanniát. *Vélhette*, nem pedig *tudhatta* – ez a dolog lényege. Franciaország csak Nagy-Britanniával együtt szállt volna hadba, de erre a britek nem sok hajlandóságot mutattak. Elsősorban azért, mert katonailag nem voltak felkészülve rá; ezen a praktikus megfontoláson túl azonban az is szerepet játszott, hogy a brit népnek és a közvéleménynek, illetve a domíniumok vezetőinek nem akarózt Csehszlovákia miatt újabb európai háborúba bonyolódniuk. És volt még valami. Chamberlain, aki szélsőséges helyzetekben is hajlamos volt megelőlegezni a bizalmat Hitlernek, igyekezett nem egyszerűen elodázní, hanem elkerülni a konfrontációt. Így kerülhetett sor az utolsó pillanatban a müncheni találkozóra, ahol Hitler megkapta Csehszlovákiát, Chamberlain pedig megkönnyebbült, sőt – legalábbis átmenetileg – esélyt látott az angolok és németek közötti megértésre, amely biztosította volna Európa békéjét. Churchill ezért támadta is, de eredménytelenül. München után nagy beszédet mondott az Alsóházban, megállapítván, hogy megtörtént a baj: „teljes és megsemmisítő vereséget szenvedtünk”. Beszéde tartalmas és visszatekintve látnoki volt, de egy csekély számú és aggodalmas kisebbséget leszámítva nem sok támogatója akadt; közel járt ahhoz, hogy tulajdon választókerületében is elítéljék azok, akik rá adták szavazatukat. Mindehhez hozzátehetjük, hogy egy fontos vonatkozásban Churchill tévedett. A nyugati demokráciákra nézve katasztrofális következményekkel járt volna, ha 1938 októberében belépnek a háborúba.⁸ Erkölcsileg talán igaza volt, de gyakorlatilag nem.

Ugyanakkor úgy tűnt, Hitler olyan vezér és államférfi, amelyet a német nép ezer éve nem látott – ő volt Európa, sőt talán a világ legerősebb nemzeti vezetője. De nem viselte a klasszikus értelemben vett államférfi jegyeit. Lelke mélyén úgy érezte, az idő ellene dolgozik, ezért hajthatatlanul tört célja felé. Nem elégedett meg azzal, hogy megeméssze, amit bekebelezett, s hogy megszilárdítsa addigi győzelmeit. 1939-ben súlyos hibát követett el. Bevonult Prágába, és Csehszlovákia maradékát nagynémet birodalmához csatolta. Ezzel megszegte hat hónappal korábban tett ígéretét („utolsó területi követelésem” stb.), valamint azt a kijelentését, hogy legfőbb törekvése valamennyi németet egyetlen, szintiszta német birodalomban egyesíteni, összhangban a nemzeti önrendelkezés elvével (amely elvnek, sajnálatos módon, Gladstone és Wilson voltak valaha a meghirdetői és támogatói). Erre már a brit közvélemény is egy csapásra Hitler ellen fordult. Chamberlain először hajlott rá, hogy elfogadja a megmásíthatatlant, vagyis Csehszlovákia megszállását; elvégre ez egyenesen következett a müncheni paktumból. Csakhogy a közvélemény és a sajtó nyomásával nem szegülhetett szembe. Immár külügyminisztere, Halifax sem támogatta a megbékélést Hitlerrel. Chamberlain birminghami beszéde, amelyet három nappal Hitler prágai bevonulása után mondott, s

⁸ Téves volt az a meggyőződése is, hogy 1938-ban Sztálin Szovjet-Oroszországa kész lett volna Csehszlovákia segítségére sietni. Ezt még 1948-ban is írta, *A második világháború* első kötetében. Pedig Sztálin még a franciáknál is kevésbé volt hajlandó teljesíteni Csehszlovákia iránti szerződéses kötelezettségét.

amely jelentős mértékben tükrözte Halifax hatását, lényegében leszögezte a brit kormány álláspontját: „Eddig és ne tovább.” Egy héttel Prága után Hitler kiharcolt egy korábban németek lakta területet Litvániából, a német propagandagépezet pedig lengyelelles kampányba kezdett. Ekkor a brit kormány szavatolta Lengyelország biztonságát, így próbálván elrettenteni Hitlert. Bár ez a számítás nem vált be, most már Chamberlain is kénytelen volt számolni a háború lehetőségével. Churchill népszerűsége növekedni kezdett. Nem volt ő „ugye megmondtam” típus, de egyre inkább úgy tűnt, hogy Hitlert illetően neki volt és van igazsága. 1939 nyarán Chamberlain még mindig fontolgatott valamiféle kiegyezést Hitlerrel, de a körülményeket tekintve erre nem sok esély maradt. Aznap, amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, Chamberlain bevette kormányába Churchillt, és kinevezte az Admirális első lordjának. Az utolsó pillanatig vonakodott hadat üzeni Németországnak, de szeptember 3-án már nem tehetett mást.

Hitler remélte, hogy erre nem kerül sor. Ebben tévedett. Azt viszont jól látta, hogy Chamberlain és a britek kellenek be a háborúba – sőt, hogy a hadüzeneteket leszámítva a britek és a franciák nem sokat tesznek, kivéve a tengereken. Téves az a ma is elfogadott nézet, hogy miközben a német hadsereg Lengyelországban harcolt, a szövetségesek az úgynevezett Siegfried-vonalat áttörve szárazföldi offenzívába kezdhettek volna: egy ilyen offenzíva nem volt lehetséges, mert nem tervezték, és azért nem tervezték, mert nem volt lehetséges. Elkezdődött a nyolc hónapig tartó „furcsa” háború. (A kifejezés amerikai újságírók leleménye volt; pontosabb lett volna „vonakodó” háborúnak nevezni.) Ezalatt Churchill ázsíja emelkedett, olyannyira, hogy sokan a hibáit is hajlamosak voltak elnézni. Mindez 1940 áprilisának elején tetőzött, amikor Hitler megtámadta Dániát és Norvégiát – az egész háborúban ez volt talán a legvakmerőbb lépése. A britek szánszalmasan reagáltak. Hadiflottájuk késlekedett, és képtelen volt megakadályozni a németek partraszállását a hosszú norvég partszakaszon; az itt-ott bevetett brit egységek hamarosan dicstelenül visszavonultak; a németek szinte mindenütt gyorsabbnak bizonyultak és jobban harcoltak. Az eseményekért nagyrészt Churchillt terhelte a felelősség. Ő szorgalmazta a brit jelenlétet a norvég partoknál, s erre válaszul döntött Hitler Norvégia lerohanása mellett; ráadásul Churchill többször is meggondolatlan parancsot adott a brit flottának.

A norvégiai kudarc nyomán Chamberlain kormánya megingott. Az Alsóházban ingerült és heves vitára került sor; mindkét oldalról támadták Chamberlain háborús vezetését, s a már-már bizalmi szavazással felérő szópárbajban saját pártjából, a Konzervatív Pártból is több tucatnyian ellene fordultak. Churchill lojálisan, minden más megfontolásra való tekintet nélkül védte Chamberlaint, jóllehet tudta, hogy alighanem elérkezett az ő ideje. Május 9-én Chamberlain elhatározta, hogy lemond. Nemzeti kormány kell, amelyben a Munkáspárt is részt vesz. Ő maga Halifaxet tartotta megfelelő utódjának. A konzervatívok nagy része ugyancsak. A király nemkülönben. Churchill iránt még mindig sokakban élt (bár e pillanatban inkább lapangott) a bizalmatlanság. De Halifax habozott, valószínűleg három okból. Főrend volt, a Lordok Házának tagja, ami alkotmányos problémát jelentett, ha nem is megoldhatatlant. Abban sem lehetett bizonyos, hogy a Munkáspárt elfogadja-e a személyét. Végül az döntötte el számára a kérdést, hogy úgy ítélte meg, kormányfőként képtelen lenne féken tartani kabinetjében a dinamikus Churchillt. Május 10-én késő délután Churchillt a királyi palotába hívták, ahonnan miniszterelnökként lépett ki.

Nyolc év múltán azt írta: „...mélységes megkönnyebbülést éreztem. Végül olyan megbízatást, olyan hatáskört kaptam, amelynek birtokában az egész hadszíntérre érvényes utasításokat adhatok.”⁹ De nem azt mondta-e Thompson felügyelőnek: „Remélem, még nem késő”? Nyeregben volt; de a lovas mögött ott ült a sötét gond.

Éspedig okkal. A véletlen úgy hozta („A véletlenek a Gondviselés szójátékai”, írja egy helyütt Chesterton), hogy ugyanazon a történelmi napon, amikor Churchill miniszterelnök lett, vagyis 1940. május 10-én hajnalban a németek megindították a nagy támadást Nyugat-Európa ellen. Hitler, aki nemcsak elhatározta, hanem tervezte is a hadműveletet – megint lebecsülték, ezúttal mint stratégiát és hadvezért –, a német-belga határ közelében lévő főhadiszállásán kísérte figyelemmel a fejleményeket. Ennek a hirtelen vilámcsapásnak semmi köze nem volt Churchill előrelépéséhez miniszterelnökké; az lényegében már előző nap eldőlt. Arra sincs bizonyítékunk, hogy amikor Hitler este hírért vette Churchill kinevezésének, ez bármilyen hatással lett volna rá. Lenézte Churchillt, elszánt ellenségét, akinek jellemét és személyes szokásait elítélte; alábecsülte Churchillt – ami, mint később (de csak jó néhány hónap múlva) kiderült, hiba volt. Hit-

⁹ Churchill, *A második világháború*, 209. Betlen János fordítása.

ler azt hitte, hogy Churchill nem sokáig marad hatalmon, s hogy a brit kormány nagy része nem osztozik Churchill harciasságában.

Ebben nem is tévedett nagyot. Amikor Churchill három nappal a kinevezése után megjelent az Alsóházban, a konzervatívok lagymatagon fogadták; sokukat némiképp megviselte és valamelyes büntudattal töltötte el az a heves érzelemkitörés, amely végül Chamberlain lemondásához vezetett. Davidson lord azt írta Stanley Baldwinak: „A toryk nem bíznak Winstonban... Lehetséges, hogy amint kissé csitul a fegyverropogás, egy stabilabb kormány jön létre.”¹⁰ Churchill tudta, milyen nagy mértékben függ a Konzervatív Párttól és Chamberlaintől. Utóbbihoz óvatosan, egyszersmind nagyvonalúan viszonyult. („A Te kezeden vagyok”, írta Chamberlainnek.) Kijelölt néhány új minisztert, de a kabinet összetételén lényegében nem sokat változtatott. A történészek előtt mindez ismert; arra pedig, hogy milyen megnyilvánulásai voltak a Churchill iránti bizalmatlanságnak, később még visszatérünk. Amikor május 13-án elmondta híres „Nem ígérhetek mást, csak vért, küszködést, könnyeket és verítéket” beszédét, amely ma olvasva oly lenyűgöző és érzelmileg őszinte, a konzervatívok közül sokan hűvösen hallgatták.

Vegyük most szemügyre azt a nagyobb, drámai és félelmetes eseménysorozatot, amely Churchill miniszterelnökségének első két hetében zajlott le. Nagy-Britannia és Churchill szempontjából egyik súlyos katasztrófa a másikat érte; Németország és Hitler győzelmet győzelemre halmozott. A nemzeti önbizalomból erőt merítő, újfajta hadviselésre felkészített, új szellemű, új tábornoki kar által irányított és új technikával rendelkező német hadsereg megmutatta, mire képes. Három nappal a hadjárat megkezdése után a németek Sedan körzetében áttörték a francia frontvonalat. Térdre kényszerítették Hollandiát. Bevonultak Brüsszelbe. A tizedik napon elérték a La Manche csatornát – az egész első világháborúban nem sikerült idáig jutniuk. A Flandriában és Belgiumban lévő francia és brit csapatokat körülzárták. Francia egységek sok helyütt harcba sem szálltak velük. Churchill kétszer is Párizsba repült, hogy lelket öntsön a francia vezetésbe, de próbálkozása nem járt különösebb sikerrel. Némelyik tábornokuk és politikusuk már azt latolgatta, nem kellene-e Franciaországnak Mussolini közvetítésével tűzszünetet ajánlania a németeknek. Mussolini kilátásba helyezte, hogy Olaszország hamarosan belép a háborúba Hitler oldalán. A tervezett francia-brit ellentámadásra, amelynek az lett volna a célja, hogy a kiöblösödő arcvonalon átvágja az előrenyomuló német páncéloskrokodil orrát, végül is nem került sor. A britek – és Churchill – kénytelenek voltak fontolóra venni a brit expedíciós haderő kivonását a kontinensről – ha még lehetséges. A németek körülzárták a Boulogne-ig és Calais-ig visszaszorított brit és francia csapatokat. A franciák néha egyáltalán nem harcoltak, de a britek sem tettek ki magukért Belgiumban (kivéve talán a légierőt, bár az is eredménytelenül bombázta a fontos hidakat). A szárazföldön, egyetlen megghiúsult ellentámadást leszámítva Arras-nál, a brit expedíciós haderő nem vívott igazi csatákat a németekkel; nem futottak annyira szét, mint sok francia, de sorrendre visszavonultak.

A németek legyőzhetetlennek látszottak. Ámult az egész világ, még maga Hitler is. Ez egyszer óvatosabb volt, mint a tábornokai közül sokan. Önbizalma – amely egész pályafutása során a legnagyobb előnyt jelentette számára, és azon alapult, hogy ösztönösen, szinte zsigerileg érezte ellenfeleinek gyengeségeit – ez egyszer mintha cserbenhagyta volna. Aggódott és nyugtalankodott. Nem fogta fel teljesen, mire képesek a seregei. A hadjárat tizenhetedik és tizennyolcadik napján, amikor a német hadsereg a leggyorsabb ütemben nyomult előre, nem győzte figyelmeztetni tábornokait a brit-francia ellentámadás veszélyére – mint kiderült, fölöslegesen. Gondolatai közben egy másik, fontosabb dolog körüljártak. Úgy számított, hogy a britek csakhamar felismerik ellene folytatott harcuk hiábavalóságát. Hitte, hogy Churchill napjai meg vannak számlálva; a brit nép elfordul Churchilltől, és elfogadja az ő békeajánlatát. Május 21-én azt mondta Franz Halder tábornoknak: „Keressük a kapcsolatot Angliával, azon az alapon, hogy felosztjuk a világot.” Az angolok előbb vagy utóbb majdcsak jobb belátásra térnek. Őt, Hitlert, a jelen és talán a jövő képviselőjét egy óriási hullám röpíti előre, míg Churchill, aki az elavult és használhatatlan múltat testesíti meg, a parton reked. Arról is meg volt győződve, hogy a németek túlnyomó többsége sokkal jobban hisz és bíz benne, mint a britek Churchillben. Vajon rosszul ítélte meg a helyzetet? A válasz igen és nem. Nem – mert valóban így *látszott*, és bár hosszú távon ami történik és amit az emberek történni vélnek, nem okvetlenül esik egy-

¹⁰ Idézi Gilbert, *Finest Hour* [„Megmutatták, hogy mit érnek”], 327. Colville naplója (Churchill Archívum, a továbbiakban: CA), május 11.: „A Whitehallban mintha nem zárnák ki annak lehetőségét, hogy Winston teljes csődöt mond, és Neville visszatér.”

be, rövid távon a kettő elválaszthatatlan. Igen – mert a britek többsége nem tudta belátni, mennyire közel került Hitler a végső győzelemhez, ők maguk pedig a megsemmisítő vereséghez. De harci szellemük nem volt megingathatatlan, és ekkor még Churchillért sem lelkesedtek.

*

Robert Boothby (konzervatív képviselő és Churchill támogatója) a háborús kabinethez intézett bizalmas feljegyzésében március 20-án azt írta, hogy „a hitleri Németország egy hihetetlenül fiatal, férfias, dinamikus és erőszakos *mozgalmat* testesít meg, amely megállíthatatlanul nyomul előre, hogy elsöpörje a korhadó régi rendet; ezt állandóan szem előtt kell tartanunk, mert ebből fakad a náci ereje és hatalma”.¹¹ Aznap, amikor nyugaton kitört az igazi háború, Chamberlain azt írta naplójába, hogy Joseph Kennedy (az Egyesült Államok defetista londoni nagykövete) megjegyezte, szerinte a franciák nélkül Nagy-Britannia nemigen folytathatja a harcot, „Mire én így feleltem: szerintem sem”.¹² Henry Pownall altábornagy május 15-i naplóbejegyzésében a következőképpen értékelte, mi történt a franciákkal a Meuse folyónál és Sedannál: „Egyetlen német zászlóaljparancsnok kezdeményezőkézsége elég volt ahhoz, hogy három francia hadsereg visszavonuljon.”¹³ Május 17-én a tájékoztatásügyi miniszter javasolta a kabinetnek, „...hogyan jobban kellene informálni a közvéleményt a helyzet súlyosságáról, mert az emberek többsége tudatlanságban él.”¹⁴ A többségük talán, de nem mindegyikük. Május 14-15-én negyedmillióan jelentkeztek a rendőrőrszobákon, hogy besoroztassák magukat a „helyi önkéntes védelembe”, vagyis a nemzetőrségbe, amelyet hamarosan Home Guard – honi védelem – névre kereszteltek át. De Cecil Beaton, a társasági fényképész május 17-én, úton Amerikába, ezt írta: „Bátorságom súlyosan megingott. És akárkivel beszél az ember, egyik borúlátóbb a másiknál. [...] A magasabb körökben pánikhangulat uralkodik.”¹⁵ Sir Edmund Ironside tábornoknak, a brit birodalmi vezérkar főnökének naplóbejegyzése ugyanazon a napon: „Úgy fest, hogy ez minden idők legnagyobb katonai kudarca.”¹⁶

Tizennyolcadikán Sir Samuel Hoare így ír: „Neville padlóra került. Mindennek vége. Az USA hasznavehetetlen. Nem tudjuk kimenekíteni csapatainkat, vagy ha netán mégis, a felszerelésük mindenképpen odavész.”¹⁷ (Ez még azelőtt volt, hogy a németek elérték a Csatornát.)

Churchill épp ezen a napon vetette fel a francia megadás lehetőségét. Ismay tábornokhoz intézett napiparancsának végén azt írta: „A vezérkarnak fontolóra kell vennie, ne csak az úgynevezett páncéloshadosztály felét küldjük-e Franciaországba. Egy pillanatra sem szabad megfedkezünk arról, hogy a franciák nagyon előnyös békeajánlatot kaphatnak, márpedig akkor kénytelenek leszünk egymagunkban helytállni.”¹⁸ A május 19-i kabinetülés után Ironside tábornok „a Hadügyminisztérium sötét lépcsőházában szobája felé tartva odaszólt Anthony Edennek: »A brit birodalomnak vége.« Szavait száraz, egyszerű ténymegállapításnak szánta. Nem hitte, hogy magunkra maradva néhány hónapnál tovább kitarthatunk.”¹⁹ Oliver Harvey

¹¹ CA, 20-21. Június 19-én Boothby egy Churchillhez intézett levélben ugyanezt az érvet hozta elő.

¹² Chamberlain naplója, május 10., NC 2/24A.

¹³ Pownall, *Chief of Staff* [Vezérkari főnök], Bond elsőrangú bevezetőjével. Pownall altábornagy rendkívül intelligens volt, de nem mindig bizonyult jó emberismerőnek. 1939-ben dicsérte Huntziger francia tábornokot: „nagy koponya” (214). Huntzigert terhelte a felelősség egyebek mellett azért is, hogy a franciák az Ardenneknben és a Meuse-nél nem gondoskodtak megfelelő védelemről. Leslie Hore-Belisháról, aki 1937-39 között hadügyminiszter volt, Pownall azt írta: „jelentéktelen, sekélyes sarlatán, politikusi pályára tévedt bibsi” (203). Churchillről 1936-ban megjegyezte: „Churchill persze reménytelen eset.”

¹⁴ CAB 65/7, május 17.

¹⁵ Idézi Calder, *The People's War* [A nép háborúja], 106.

¹⁶ *The Ironside Diaries* [Ironside naplói], 316-17. Ugyanő korábban, márciusban azt írta: a németek szegények, „borzasztó kockázatot vállalnának, ha megtámadnák a Nyugatot” (241).

¹⁷ Hoare naplója, május 18. XII/2, idézi Esnouf kitűnő doktori disszertációjában, „British Government War Aims and Attitudes” [A brit kormány háborús céljai és magatartása], 189.

¹⁸ CA, 20/13.

¹⁹ Eden, *The Reckoning* [Számvetés], 107. (De ugyanitt azt olvashatjuk: „Egyik nap a háborús kabinetben a szokásosnál is rosszabb hírek hallatán a miniszterelnök felém fordult az asztalnál, és megjegyezte: »Most már itt az ideje, hogy kijöjjön a 17-es, nem igaz?»” (A 17-es Churchill szerencseszáma volt; Monte-Carlóban és Cannes-ban

naplóbejegyzése május 19-én: „A gazdag londoniak körében terjed a defetizmus.”²⁰ Ugyanaznap Chamberlain azt írja naplójába: „A helyzet... óráról órára rosszabbodik.” Másnap: „Semmi sem enyhíti aggodalmunkat.” Huszonegyedikén: „kétségbeejtő állapotok”. Huszonharmadikán: „újabb vigasztalan nap”. A franciák „semmit sem tettek”, tábornokaik „kritikán aluliak”, katonáik „néhány kivételtől eltekintve... nemhogy harcolni, de még menetelni se hajlandók”.²¹

Huszonegyedikén éjjel Churchill új magántitkára, John Colville: „Betty Montagu lakásán vacsorázunk... nem akartunk a háborúról beszélni, mégis szóba került... Az emberek lassanként ráeszmélnek, hogy borzasztó nagy bajban vagyunk.”²² Május 22-én Charles Waterhouse konzervatív képviselő, aki nem támogatta Churchillt, naplójában megjegyzi: „Széles körben elterjedt vélemény szerint minden elveszett.”²³

A „széles körben” meglehetősen általános, és talán túlzás is. „Minden elveszett”? Nem, *ilyenfajta* defetizmus – legalábbis a tömegek között – nem volt észlelhető. Ne feledjük, hogy ez volt az az időszak (huszonegyedikétől, keddtől huszonnegyedikéig, péntekig), amikor a sajtó és a kormány egyaránt francia-brit ellentámadást várt Arras-Amiens térségében, a kiöblösödött arcvonalon (ezt a várakozást téves értesülések is táplálták); amikor elterjedt a hír, hogy a francia főparancsnokot, Gamelin tábornokot leváltották, s helyébe Maxime Weygand tábornok lépett, akitől mindenki sokat várt; amikor Boulogne, Calais és Dunkerque még a szövetségesek kezén volt, sőt az első kettőbe újabb angol csapatokat szállítottak. De a harci szellemmel akadtak gondok, és a Hadügyminisztérium tehetetlensége is itt-ott nyilvánvalóvá vált. A németek huszonkettedikén kezdték támadni Boulogne-t. A Hadügyminisztérium által rendelt fegyverek, amelyek zömét a *City of Christchurch* nevű nagy hajó szállította, a szakszerűtlen csomagolás miatt részben használhatatlanná váltak. „21 órakor a matrózok és rakodómunkások a Luftwaffe bombázása miatt megtagadták, hogy folytassák [a kirakodást].” Az egyik tiszt „kénytelen volt a legénység néhány tagját őrizetbe venni”.²⁴ Eközben huszonharmadikán és huszonnegyedikén Calais-ba behajóztak két brit elitálakulatot, a Queen Victoria lövészezredet és a zöldzubbonyosokat; parancsnokuk a bátor Claude Nicholson dandártábornok volt, aki később német fogságban halt meg. Ahogy Airey Neave (Churchill híve) írta: „Még ha Churchill döntése, hogy Calais-t »mindhalálig« tartanunk kell, végső soron helyes volt is, szégyellhetjük magunkat, amiért [az ezredeket] ilyen hebehurgyán dobtuk át Franciaországba. [...] [Ez a történet] a bohózat és a tragédia elemeit ötvözi. [...] A katonák nyomasztóan zavaros eligazítást kaptak, és fogalmuk sem volt, mi vár rájuk Calais-ban.” Május 23-án a rakodók a német bombázás miatt ott is megtagadták a munkát, és elbújtak; a zöldzubbonyosok egyik tisztjének kellett kirángatnia őket „mindenféle lukakból és zugokból”.²⁵

Ezekben a sorsdöntő napokban a londoni parancsnokságot, vagyis a Hadügyminisztériumot elképesztő enerváltság, cselekvésképtelenség és fejetlenség jellemezte.

*

Churchill pozíciója ekkor még nem ingott meg. Ebben szerepe lehetett az angolok hagyományosan lassú felfogóképességének is, de valószínűbb, hogy egyelőre senki sem kínált alternatívát vele szemben, senki sem sürgetett más irányvonalat. Mindenesetre Churchill múltja – melléfogásaival és különbségeivel – terhet jelentett számára, bár ő maga ezt nem érzékelte. Az alábbiakban röviden összefoglalom, hogyan látták mások Churchillt, s milyen bizonyítékok szólnak amellett, hogy saját pártjából is sokan bizalmatlanul szemlélték ezekben a mind borúsabbá váló napokban.

olykor nyert is vele ruletten.)

²⁰ Esnouf, *British Government War Aims and Attitudes* [A brit kormány háborús céljai és magatartása], 90.

²¹ Chamberlain naplója, NC 1/20, ugyanezt a passzust idézi Lawlor is, *Churchill and the Politics of War* [Churchill és a háborús politika], 54–55.

²² Colville naplója, május 21.: „De azt hiszem, Betts az egész ország véleményét fejezte ki, amikor megjegyezte: »Nem szenvedünk vereséget. Lehet, hogy Párizs és London elesik, de mi akkor is győzni fogunk.«” Dunkerque nevét Colville még május 23-án sem tudta helyesen írni: nála „Dunkirque”.

²³ Idézi Roberts, *Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok], 159.

²⁴ Neave, *The Flames of Calais* [Calais lángjai], 50.

²⁵ Ugyanott, 56, 85.

„Noha született arisztokrata volt, Churchill sokan egyáltalán nem tartották úriembernek. Ellenkezőleg, gyakran azt mondták rá, hogy bár igen tehetséges, végső soron mégiscsak »fajankó«.” „Lobbanékony, ingatag ítélőképességű, szónoki túlzásokba eső és ráadásul iszákos”, egyszóval megbízhatatlan ember hírében állt. „Szinte egész pályafutása alatt gyanakvó légkör vette körül: mintha a hanyatlófélben levő és egyre inkább lejáratott arisztokrácia kiváltképp szeszélyes, gyökértelen és elavult képviselőjét látták volna benne, akitől bármi kitelik. 1940 előtt senki sem vette volna komolyan, hogy csakugyan az, aminek tartja magát, vagyis a Gondviselés küldötte, hiszen a beavatottak nemigen becsülték többre, mint egy javíthatatlan kalandort.” A két háború közötti években is megmaradt „szégyentelen potyázónak és élősködőnek”. „Barátai szinte kivétel nélkül gyenge alakok voltak.” „A harmincas évek derekán... szinte a paranoiás arisztokrata paródiájává vált: csökönyös, megkeseredett, borúlátó és »a velejéig reakció«.”²⁶ David Cannadine fenti általánosításai nem valami stílusosak, de minden túlzásuk ellenére van némi alapjuk. Kiegyensúlyozottabb, lényegében mégis hasonló értékelést olvashatunk Andrew Robertsnél: „A britek lelkébe mélyen bevésődött, hogy Winston Churchill 1940-ben megmentette a nemzetet, ezért aki Churchill ez évi viselkedésében bármi kivetnivalót talál, azt szinte istenkáromlónak tartják. De ennek az *annus mirabilis*-nek a kezdetén még nem benne látták megtestesülni a brit dicsőséget, mint később. Jobb körökben és a Konzervatív Párt berkeiben is inkább afféle politikai köpönyegforgatónak, veszélyes kalandornak vélték.” A leghízelgőbb vélemény az volt róla, hogy „nagy kópé, csak épp fogalma sincs a politikáról”, a legrosszabb viszont, hogy „gátlátalan, megbízhatatlan és törtető. [...] Churchill sziporkázó szellemessége és szónoki képességei nem oszlatták el a politikai ítélőképességét illető kételyeket.”²⁷ Emellett ellenfelei gyakran „félvéme” titulálták (édesanyja amerikai születésű volt, akinek a múltjára vonatkozóan akadtak tisztázatlan kérdések).

1940-ben mindez jórészt megváltozott, de nem egy csapásra. Itt természetesen nem feladatunk számba venni vagy közelebbről megvizsgálni Winston Churchill hosszú pályafutásának hullámhegyeit és -völgyeit. Arra azonban ki kell térnünk, hogyan alakult Churchill megítélése a május 10-e és 20-a közötti sorsdöntő időszakban. Május 10-én a király nyilvánvalóan Halifaxet részesítette előnyben, akivel ő is és a királyné is (utóbbi nem kedvelte Churchillt) nagyon jó személyes kapcsolatban voltak. (Néha együtt vacsoráltak, sőt Halifax saját kulcsával bejárhatott a palota parkjába.) Churchill kinevezése után „szinte egyetemes volt a várakozás, hogy az új kormány nem sokáig marad hivatalban”.²⁸ A „szinte egyetemes” talán túlzás, de megint csak nem alaptalan. A konzervatív képviselők többsége bizalmatlan volt Churchill iránt. Az első alkalommal, amikor immár miniszterelnökként jelent meg az Alsóházban, őt hűvösen, Chamberlaint viszont nagy ovációval fogadták. Ez persze Churchill figyelmét sem kerülte el; jól megjegyezte magának. (David Lloyd George azt hitte, Churchill tart Chamberlaintól.) A következő két sötét hét során Churchill ellenfeleinek semmi okuk nem volt rá, hogy változtassanak a véleményükön. Mire ment ez a szószátyár háborús uszító a neki adott lehetőséggel? Kudarcot vallott, mint már korábban is annyiszor. Katasztrófa katasztrófát követett – hiába Churchill mesteri szónoklatai, hiába a tőle megszokott hangzatos nyilatkozatok, hiába a franciák iránti (ez esetben balvégzetű) bizalma.

A korabeli napló- és levélírók Churchill új kormányára utalva gyakran élnek ilyen kifejezésekkel: „szélhámosok”, „gengszterek”, „vademberek”. Az uralkodó osztály és a kormány tekintélyes tagjai közül vegyük például Hankey lordot, a lancasteri hercegség kancellárját.²⁹ Május 10-én, fiához intézett levelében így ír: „Mindennek az a végeredménye, hogy ma, amikor megkezdődik a háború legnagyobb csatája, amelyhez foghatót egész történelmünk során nem vívtunk, ma, amikor az egész birodalom sorsa forog kockán, kormányunk olyan politikusokból áll, akik közül jó néhányan teljesen hasznavehetetlenek.” Két nap múlva Samuel Hoare-nak: „Isten óvja hazánkat... amely egy olyan diktátor kezébe adja sorsának irányítását, aki rendelkezik ugyan némi képzelőerővel, de eddigi tevékenysége során még sohasem járt sikerrel! [...] Kipróbálatlan és teljesen tapasztalatlan politikus. [...] Minden reményünk a Churchill, Chamberlain és Halifax képezte kemény magban van, de kétlem, hogy a két bölcs, öreg elefánt képes lesz féken tartani a Vad Elefántot.” Hoare május 14-i válasza: „Társak volnánk a balsorsban? Nem tudom!” Chamberlain, aki (nem úgy, mint Halifax) tartózkodott Churchill bírálatától, csak naplójában és nővéréhez írt leveleiben kifo-

²⁶ Cannadine, *Aspects of Aristocracy* [Az arisztokrácia némely vonásai], 132, 147, 159, 161. Nancy Astor Stewart Perowne-nak, 1940. január 8-án: „Még most sem akarom miniszterelnöknek látni” (Astomé iratai, 2/206, 1416).

²⁷ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka (Halifax csúfheve – a ford.)], 187-88.

²⁸ Ugyanott, 203.

²⁹ Levelezése a CA-ban; naplójából az 1938-44 közötti éveket nagyrészt kigyomlálta.

gásolta Churchill „kormányalakítási módszerét”. Ami a vezérkar tagjait illeti, Henry Pownall altábornagy csípős megjegyzéseket tesz naplójában. Április 30-án, még a kormányátalakítás előtt azt írja: „Nagy hasznát vehetjük [ti. Churchillnek], de valós veszélyt is jelent, mert a célt szem előtt tartva sohasem vet számot az-zal, hogy megvannak-e az ahhoz szükséges erőforrások. És olyan *balszerencsés*. Az előző háborúban is végig az volt; ez pedig igenis komoly és veszélyes hátrány.” Május 20-án, az Amiens felé történő előrenyomulásról: „botrányos (ti. Winstonizált) terv.” Május 24-én: „Winston újabb tervekkel állt elő. Hát senki sem tudja megakadályozni, hogy legfőbb parancsnokként maga próbálja irányítani a hadműveleteket? Mit gondol, honnan veszünk nyolc hadosztályt a támadáshoz? Látni valóan fogalma sincs, milyen helyzetben vagyunk és milyenek az adott feltételek. Hogy lehetne egy ilyen támadást, amelyben három nemzet katonái vennének részt, egy óra leforgása alatt előkészíteni? [Ez nem korrekt elemzése az akkori helyzetnek.] Tiszta örűlt-ség.”³⁰

Churchill közeli munkatársai azonban értékelni kezdték egyes tulajdonságait. Jó példát szolgáltat erre John Colville naplója, mégpedig két okból. Egyrészt mert nyomon követhető benne, hogyan vált ez az előkelő származású, fiatal tisztviselő kezdeti bizalmatlansága után Churchill egyre nagyobb, és minden jel szerint őszinte tisztelőjévé; másrészt mert ez a napló (Colville szép kézírását is beleértve) beszédesen jellemzi keletkezésének idejét, kiváltképp ami 1940 májusát illeti. Május 9-e: „Fogadtam... egy pezsgős vacsorába, hogy még a hónap végén is Mr. C. [Chamberlain] lesz a miniszterelnök. [...] Mrs. Henleyvel vacsoráztam, utána elmentünk táncolni a Savoyba. [...] Szerintem... az a Churchill lány [Mary] meglehetősen gögös. [...] A Savoyban alig lehetett levegőhöz jutni, én pedig holtfáradt voltam, fásult és végtelenül unalmas.” Másnap reggel (ragyogó reggelre virradt; Hitler aznap indította meg az inváziót): „Richmondba mentem lovagolni, nyári hőség volt. Amikor leszálltam a nyeregből, a lovászfűtől értesültem, hogy a németek megtámadták Hollandiát és Belgiumot. Semmi sem állhat [Churchill] útjába – ért a zsaroláshoz. [...] Rab [R. A. Butler, aki gyűlölte Churchillt] azt mondja, oda a hagyományosan tiszta angol politika, amit Pitt képviselt Foxszal szemben... a politikatörténet legnagyobb kalandora... Winston és gyűlevész társasága rajtaütésszerű puccsot hajtott végre...”³¹ Május 13-án: „Ementem a Házba meghallgatni az új miniszterelnököt. [...] Ragyogó kis [kis?] beszédet mondott.” Ugyanakkor: „Egész nap az ötvenshillinges szabóságban vett világoskék öltönyömben voltam; olcsó és harsány, s ez érzésem szerint illik az új kormányhoz.” Három nap múlva Colville naplójában már felsejlik némi tisztelet Churchill iránt, bár Churchillnek a kabinetből Párizsba küldött távirata kapcsán (a szöveg olyan kifejezéseket tartalmazott, mint pl. „ezen a halálosan veszélyes órán”) Colville két másik titkár szavait is idézi: „Most is a könyvei járnak az eszében”, illetve „micsoda felengzős retorika”. Május 18-án viszont csodálattal említi: „Winstonban buzog a harci kedv, a válságok és baljós fordulatok nemhogy lehangolnák, de még jobban lelkesítik...” Kezdi becsülni Churchill megfontoltságát: „Lám, a magas tisztség hogy meg tud változtatni valakit, aki amúgy hajlamos elhamarkodott és látványos lépéseket tenni.”³² Május 19-én Churchill először fordult rádióbeszédben a nemzethez. Jó beszéd volt, de szerepelt benne egy végzetes mondat: „A magam részéről rendíthetetlenül bízom a francia hadseregben és vezetőiben.” Ez nem volt igaz. Churchill ekkor már vajmi kevéssé bízott a francia hadseregben, és számolt azzal a lehetőséggel is, hogy a franciák leteszik a fegyvert. A következő hét nap során egyszerre két tervet is fontolgatott, de végül kiderült, hogy ezek kizárják egymást. Az első – a szárazföldi – terv az volt, hogy a franciák és a britek közös ellentámadást intéznek a kiöblösödő német arcvonala, a „bugyor” ellen, a másik – a tengeri – pedig az, hogy előkészítik a brit haderőnek a kontinensről történő kivonását. Az előbbihez újabb brit csapatokat kellett küldeni Boulogne-ba és Calais-ba, de csak azért, hogy lehetővé tegyék a másik terv megvalósulását, vagyis lassítsák a német előrenyomulást az evakuációhoz rendelkezésre álló

³⁰ Pownall, *Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 304, 323, 333.

³¹ Jóval később Colville egy újságkivágást ragasztott naplójába; a cikk Butler 1943 májusában, Londonban mondott beszédéből idéz: „Egy halhatatlan miniszterelnök. Nagy-Britannia Chatham óta nem foglalt el ilyen előkelő helyet a világ nemzetei között, és nem akadt még egy miniszterelnök, aki a civilizáció megmentésére úgy vezette volna a világ hadseregeit földön, vízen és levegőben, ahogy Mr. Churchill tette.”

³² Colville naplója, CA. Butler – amint Colville-nek írt leveleiből kitűnik – tovább áskálódott Churchill ellen. Május 17-én azt írja: „Nagyon sajnálom, hogy már nem vagy tagja a törzsnek [ti. Chamberlain törzsének], s hogy a koalíció kedvéért feláldoztak. De azért tudasd velem, mit csinálsz, és találkozzunk. Remélem, a jövőben is érintkezni fogunk, hiszen a közelmúltban tapasztaltakból valamennyien leszűrhattuk, milyen fontos, hogy szorosabb kapcsolatot tartsunk egymással” (Butler-iratok, G 11 74, G 11 75.).

utolsó kikötő, Dunkerque felé. Churchill megint Párizsba repült, ahonnan látszólag jó hangulatban tért vissza. De 23-án, hétfőn délelőtt közölte a háborús kabinet tagjaival: „A franciákkal egyeztetett terv csakis akkor hozhat sikert, ha a francia hadsereg támadásba megy át. Ennek azonban e pillanatban semmi jele. [...] Amennyiben Weygand tábornok terve beválik” – ma már tudjuk, hogy Weygand-nak nem volt ilyen terve³³ – „harmincöt szövetséges hadosztály kiszabadul mostani szorult helyzetéből. Kudarccal szemben új tervet kell készítenünk, hogy a lehető legkisebb veszteséggel megmentsük és hazahozzuk katonáink és felszerelésünk legjavát.”³⁴ *A lehető legkisebb veszteséggel.* Churchill tudta, hogy ez gyakorlatilag képtelenség. Otthoni naplója rögzíti, hogy ezután visszament az Admirálisok épületében lévő lakásába ebédelni, és hogy május 23-án este, sebtében elköltött vacsorája után, felkereste a királyt a Buckingham-palotában. Fél tízenegykor közölte a királlyal, hogy ha a francia terv megghiúsul, visszarendeli a kontinensről a brit expedíciós haderőt. „Ez a művelet azt jelentené, hogy az összes lövegünk, harckocsink, muníciónk és franciaországi készletünk odavész”, írta naplójába a király. „Kérdés, hogy ki tudjuk-e menekíteni csapatainkat Calais-ból és Dunkerque-ből. Annak, hogy ilyen lépést kell elrendelnünk, a pusztító gondolata is megdöbbentő, hiszen bizonyára óriási vérvesztéssel jár majd.”³⁵

*

Ez volt tehát a helyzet a nap végén, 1940. május 23-án, csütörtökön. Legalább negyedmillió brit katonát vergődött a németek szorításában. Nemigen próbálták feltartóztatni az előrenyomuló ellenséget, inkább visszavonultak. Boulogne elesett, és már Calais körül is kezdett összezárulni a német gyűrű. Közben Heinz Wilhelm Guderian tábornok csapatai délről megközelítették Dunkerque-öt, más német tábornokok pedig kelet felől szorongatták a hátráló brit expedíciós hadsereget. Délebbre, Franciaország többi részén nem maradt jelentős brit haderő, amint az a Nagy-Britanniában sem.

A britek minderről tudtak valamit, de nem sokat. A BBC illendően komor hangot ütött meg és nem mondott félrevezető vagy pontatlan híreket, ugyanakkor arra sem utalt, mit is jelent voltaképpen, hogy negyedmillió brit katonát körülfogtak a németek. Az újságok általában pontatlan beszámolókat közöltek: annyi kiderült belőlük, hogy Észak-Franciaországban nagy, történelmi csata dúl, de ennek várható kimeneteléről és következményeiről hallgattak. Csakhogy 1940. májusában nem okvetlenül a rádió és a sajtó tükrözte vagy alakította a britek véleményét. Más forrásokhoz kell tehát fordulnunk, hogy képet alkothassunk az emberek akkori gondolkodásáról és hangulatáról, még ha ez a kép szükségképpen hiányos lesz is. Ennek az az oka, hogy 1940-ben a világ, legalábbis a nyugati világ, már demokratikus korszakába lépett. „A vélemény – írta Pascal háromszáz évvel korábban – a világ királynője.” Most viszont, nem úgy, mint háromszáz éve, a többség véleménye (pontosabban: a többség gondolkodása) számított. Hitler tudta ezt. Tudta, hogy a németek túlnyomó többsége támogatja. Az volt a kérdés, vajon a britek döntő többsége valóban támogatja-e Churchillt. És ha igen, meddig?

Mielőtt megkísérelnénk vázlatosan rekonstruálni ezt a fontos mozzanatot, hangsúlyoznunk kell két körülményt. Az egyik – amit kevesen vesznek észre –, hogy különbség van közvélemény és néphangulat között. Tömören fogalmazva: a köz nem mindig azonos a néppel, és a vélemény nem okvetlenül egyezik a hangulattal. A történelemben, nem utolsósorban a demokráciák történelmében számos példát találunk arra, hogy a néphangulat nemcsak különbözik a közvéleménytől, hanem gyakran ellentétes vele.³⁶ A tizen-

³³ Május 22-én Weygand telefonon beszélt Ironside-dal, és azt mondta, a franciák visszafoglalták Amiens-t, Albert-t és Perrone-t. Ez nem volt igaz.

³⁴ CAB 65/7, május 23.

³⁵ VI. György király naplójából; idézi John Wheeler-Bennett, *King George VI*, London, 1958.

³⁶ Érdekes, hogy Churchill legalább egy alkalommal megfontolatlanul összekeverte a kettőt. 1940. február 5-én azt mondta Cecil King laptulajdonosnak: „A háború jelenlegi szakaszában a kormány olyan erős, hogy nagyrészt figyelmen kívül hagyhatja a néphangulatot.” Nyersebben fogalmazva, úgy vélte, Chamberlain miniszterelnök „megengedheti magának, hogy kijelentse: »a fenébe a közvéleménnyel«” (Bell, „British Public Opinion on the War” [A brit közvélemény a háborúról] 38; Cecil H. King, *With Malice Toward None* [Minden rosszindulat nélkül], 22. nyomán). Bell hozzáteszi: „Végző soron [mégis] a sajtóban és az Alsóházban hangot kapott közvélemény buktatta meg Chamberlain kormányát” – és segítette hatalomra Churchillt (ugyanott).

kilencedik században a közvélemény a felső és a középosztály véleményét jelentette, nem az alsó, úgynevezett munkásosztályét, jóllehet idővel a munkásosztály tagjai is újságolvasók és végső soron szavazók lettek. Nagy-Britanniában 1940-ben jórészt még érvényesült ez az osztályrétegződés, habár már nem játszott döntő szerepet. Mindenesetre létezett, és az eddigiekben szót is ejtettünk bizonyos megnyilvánulásairól – például a „pánikról”, amibe a felső osztály némelyik tagja esett május 18-19-én. Erről azonban az újságok semmit sem írtak, és az emberek nagy többsége nem tudott róla. Pedig jelzi, hogy imitt-amott – főleg Londonban – *bizonyos* emberek egyszeriben ráébredtek, mennyire reménytelennek tűnik a helyzet.

Churchill május 20-án átmegy a Horse Guards Parade-en: „Május 19-én Churchill először fordult rádióbeszédben a nemzethez. Jó beszéd volt, de szerepelt benne egy végzetes mondat: »A magam részéről rendíthetetlenül bízom a francia hadseregben és vezetőiben.« Ez nem volt igaz.” (APAVide World Photos)

Május közepén egy másik körben, az értelmiségiek között is érzékelhető volt a defetizmus. „A művész a faj antennája” – írta Ezra Pound. De 1940-ben ez nem így volt. Cyril Connolly, aki nem tartozott a defetisták közé (folyóiratát, a *Horizon*-t 1940 januárjában indította el), attól félt, hogy ha megkezdődnek a német bombázások, az emberek pánikba fognak esni (George Orwell megmondta neki, hogy nem osztja a véleményét). Az írók fennmaradt műveiből és emlékezéseiből ellentmondásos és vegyes kép rajzolódik ki 1940 májusáról. Evelyn Waugh *Put Out More Flags* (Tűzvetek ki még zászlókat) című könyvében (1942) „a churchilli újjászületést megelőző furcsa, élettelen korszak”-ról ír. (A könyv 1940 júniusával zárul: „Lépten-

nyomon érezni az új szellemet.”)³⁷ Tíz év múltán, *Men at Arms* (Férfiak fegyverben) című művében nyoma sincs „churchilli újjászületésnek”; ellenkezőleg, Waugh azt írja, hogy ki nem állhatta Churchillt és szónoklatait, miként Malcolm Muggeridge sem (igaz, ő is csak jóval a háború után nyilatkozott így). Anthony Powell *Dance to the Music of Time* (Tánc az idő zenéjére) című regényciklusának hetedik kötetében, a *Valley of Bones*-ban (Csontok völgye), amely 1940 első felében játszódik, nemhogy churchilli újjászületés nincs, de 1940 májusáról sem esik szó. Kenneth Clark önéletrajzi írásában, az 1974-es *Another Part of the Wood: A Self-Portrait*-ben (Az erdő másik része: önarckép) a figyelmes olvasó árulkodó mozzanatokra lel. Clark értelmes, jómódú ember volt, inkább az angol uralkodó osztály elegáns és sima modorú tagja, mintsem tipikus értelmiségi. Évekig elég szoros kapcsolatban állt Chamberlainnel. Visszaemlékezésében rokonszenvel, de kritikusan ír Chamberlainről: „Igazság szerint én egyértelműen Churchill pártján álltam.”³⁸ Egyértelműen? Nem, 1940 májusában még nem.

A másik körülmény, amit szem előtt kell tartanunk, hogy különbség van megértés és tudás között. Ismét Pascalt idézve: „Többet értünk, mint tudunk.” A logika azt diktálja, hogy a megértés következménye a tudásnak, vagyis a tudás szükségképpen megelőzi a megértést. Mégis számtalanszor előfordul, hogy a megértés előbb jön, mint a tudás, sőt a megértés vezet a tudáshoz. Hadd kockáztassam meg tehát a következő általánosítást: 1940 májusában a brit férfiak és nők *értettek* bizonyos dolgokat, amiket akkor még nem *tudtak*. Vagy *értettek* bizonyos dolgokat, amikről nem kívántak gondolkodni, holott képesek lettek volna rá (ez jellegzetes brit hajlam). Erre a következő néhány oldalon, illetve a későbbiekben is hozok még példákat.³⁹

1940 késő nyarával és a „Blitz”-cel jó néhány könyv, napló és emlékirat foglalkozik; 1940 májusával már sokkal kevesebb. Ez utóbbiak közé tartozik Margery Allingham detektívregény-író könyve, a *The Oaken Heart* (Tölgyfából van a szívem). Allingham ezt naplóformában írta amerikai barátainak (akik miatt itt-ott talán át is dolgozta) „Auburn”-ről, az Essexi faluról, ahol élt. Mivel a könyv jelentős része 1940 májusának két fekete hetében íródott, érdemes részletesebben is idéznünk.⁴⁰ Május 14-én vagy 15-én Allingham hallotta Vilma holland királynő beszédét a BBC-n: „Megmutatta nekünk, vidékieknek, milyen egy igazi királynő [...] és sokunkban még valamit tudatosított: hogy a *bátorság ezúttal kevés*. Eddigi történelmünk során mindig elég volt bátorságunkra és a belőle fakadó találékonyságunkra hagyatkoznunk, de most ennél többre lesz szükség.” Vasárnap reggel (valószínűleg május 19-én) Allingham egy első világháborús altiszttel beszélgetett: „Először fordult elő, hogy ebben az országban bárki is a fülem hallatára kétségbe vonja a franciák megbízhatóságát, bár bizonyos jól értesült körök [Londonban] már hónapok óta erről pusmognak. Mr. Parker azt mondta, reméli, hogy valamiféle csapdát állítottunk a németeknek, és éppen ezért hagyjuk őket előrenyomulni.” Május 20-án: „A német előretörés módja mindenkit lenyűgözött. A következő néhány napon bárki, aki betért hozzánk vagy akivel a téren találkoztunk, folyvást csak erről beszélt.” És: „A százados, tisztán szakmai szempontból, csodálta az ellenség hatékonyságát. – Le a kalappal – mondta –, ez a Hitler

³⁷ Waugh jelentkezett a hadseregbe, és ott is naplót vezetett. Ebben május 19-én elismerő és mulatságos megjegyzést tesz Churchillre. Május 20-án azt írja: „A táborba visszatérve rossz háborús hírekről értesültünk.” Május 22-én: „Előadást tartottam a szakaszunk a nemzetközi helyzetről, de ettől olyan rossz kedvem lett, hogy alig bírtam jól befejezni a mondandómat” (*Diaries* [Naplók], 469).

³⁸ Clark, *Another Part of the Wood* [Az erdő másik része], 268. Ámbár Churchillről megjegyzi: „Amikor Gibbon stílusában ír, nem értékelem a prózáját” (273).

³⁹ „Nagyon nehéz volt olyan hangot megütnünk, mintha kibírhatatlanul hűvösek és szárazak volnánk, akár a külföldi színdarabok angol szereplői, de a veszély annyira *közeli* volt, annyira küszöbön állt az összeomlás, hogy csak azt tehettük, amit mindenki más: mereven néztünk előre. Ha az ember oldalt pillantott, ha hátrafordult, ha engedett a képzeletének, tudta, hogy mindjárt elveszti a józan esztét. Egyértelműen az volt a megoldás, hogy valamilyen határozott kedélyállapotba kerüljünk, és ehhez ragaszkodjunk mindenáron, még akkor is, ha emiatt kissé ostobának látszunk. Mindenki, akivel csak találkoztam a faluban, ösztönösen ezt tette” (Allingham, *The Oaken Heart*, 170).

⁴⁰ „Ennek a két hónapnak, 1940 áprilisának és májusának a tényleges, nap nap utáni történései ismertek mindenki előtt, aki tud olvasni. [...] Kegyetlen, de nem összefüggéstelen történet, amelyben könyörtelenül és logikusan következik egyik dolog a másikból, csakhogy nekünk akkoriban Auburnben semmi sem tűnt logikusnak. Úgy jártunk, mint a tömegben a korláthoz szorult gyermek, aki hiába van lefelől, nem lát jobban. Valahogy más sorrendben értesültünk az eseményekről, mint ahogy valójában történtek. Némelyikről, például Dunkerque kiürítéséről előbb hallottunk, mint a többiek, de másokról, mondjuk, hogy milyen ingatagok a franciák, az utolsók között szereztünk tudomást” (ugyanott, 154).

aztán tudja, hogyan kell támadni.”⁴¹ Ezúttal – nem úgy, mint az első világháborúban – számolni kellett az ellenséges partraszállással.

A németek még másnap reggel sem szálltak partra. Az égből se pottyantak álcázva vagy anélkül a nyakunkba, úgyhogy én is reménykedem, mint Norry, aki azt mondja, „rá se ránts”, mintha egy fáról vagy kőről volna szó, ami nem tud közelebb jönni. De tudtuk, hogy pusztán reménykedni is bűn. „Ábrándoztok!” – vágta a szemünkbe vádlón, mintha mi estünk volna az ilyenfajta bűnbe – de mi berzenkedtünk ez ellen. (Az aubumiek hajlamosak mindent a szívükre venni.) Sohasem voltunk optimisták, sőt néha „defetistáknak” bélyegezték bennünket.

Közben egyre félelmetesebb hírek jöttek. [...] Szóltak, hogy lehetőleg ne használjuk a telefont, és mi elszigeteltnek és tudatlannak éreztük magunkat.

„Ekkortájt, talán egy-két nappal később furcsa hír kezdett terjedni Flinthannockban és szerte a partvidéken. A legkülönbébb emberektől lehetett hallani, akik közül sokan eleinte nem is fogták fel, mennyire ijesztő, amit mondanak. A kormány összegyűjti a használható motoros hajókat és csónakokat, és legénységet toboroz rájuk. Vajon mire kellenek? Tán csak nem ennyire súlyos a helyzet?” Allingham így folytatja: „De azért szép dolog. Micsoda ötlet! Mennyire jellemző az öreg Churchillre! Szükségmegoldás, de milyen hagyományos!”⁴²

A korabeli brit közvéleményről és néphangulatról tájékozódni kívánó kutató az ilyen személyes visszaemlékezések mellett egy másik, igen értékes forrásból is meríthet: a Sussexi Egyetem levéltárában őrzött, úgynevezett T-M, azaz „Tömegmegfigyelő”-dossziék anyagából.⁴³ A közvélemény-kutatásban mérföldkövet jelentett a Gallup Intézet megalapítása az egyesült államokbeli Princetonban, 1935-ben. Két évre rá két vállalkozó szellemű angol, Charles Madge és Tom Harrison („akit a madármegfigyelés és a természettudományok iránti érdeklődése vezetett az »embermegfigyeléshez«”, mondja Dorothy Sheridan), létrehozták a T-M-et. „Országszerte megfigyelőket verbuváltak, hogy segítsenek a mindennapi élet tanulmányozásában”, elsősorban kereskedelmi célból, de 1938-ban a politikával és a háborúval kapcsolatos témakörökre is kiterjesztették vizsgálódásukat. 1940 májusában már anyagokat szolgáltatottak, sőt ajánlásokat fogalmaztak a Tájékoztatásügyi Minisztériumnak. A Galluptól és más amerikai közvélemény-kutatóktól eltérően ők nem próbálták a „tudományosság” látszatát kelteni; a birtokukba jutott anyag egy részét fel sem dolgozták. Éppen ezért értékesek ezek a dossziék. Első kézből való beszámolókat tartalmaznak, amelyeket értelmes, józan gondolkodású, elsősorban középosztálybeli megfigyelők gépeltek le; közülük sokan önként jelentkező asszonyok voltak. Beszámolóikból még ennyi év múltán is sugárzik a hitelesség és az őszinte figyelmisség.⁴⁴

Álljon itt ízelítőül néhány tétel a május 16-i egyoldalas, sűrűn gépelt jelentésből (FR124, C7, kilenc hosszú bekezdés):

Ma különösen behatóan vizsgáltuk a Belgiumból és Franciaországból érkező legújabb hírek hatását.
[...]

Az emberekben ma egyértelműen fokozódott az aggodalom. Egy részük gondterhelt, bár ez nem azt jelenti, hogy már nem hisznek végső győzelmünkben. De egyre többen érzik úgy, hogy Hitler főlényben van. [...]

⁴¹ Ugyanott, 167, 154, 176, 187.

⁴² Ugyanott, 168, 175. Vera Brittain író, május 15-e táján: „A következő néhány napban Anglia egyre gyönyörűbb, míg a hírek egyre rosszabbak.” Május 19-én: „Ugyanúgy, mint ősszel, Martin és én, akárcsak a többi londoni lakos, lekasztjuk a falról a képeket, értéktárgyainkat lehordjuk a pincébe, a folyosókra kikészítjük a homokos vödöröket, a fürdőkádat teleeresztjük vízzel, és más előkészületeket teszünk. [...] Miután végeztünk, elmegyek a fodrászomhoz, mondván, ha már bombák fognak hullani rám, legalább a frizurám legyen rendes” (*England's Hour* [Anglia órája], 30-31).

⁴³ A levéltár még ma is a kiváló szakember, Dorothy Sheridan irányítása alatt működik.

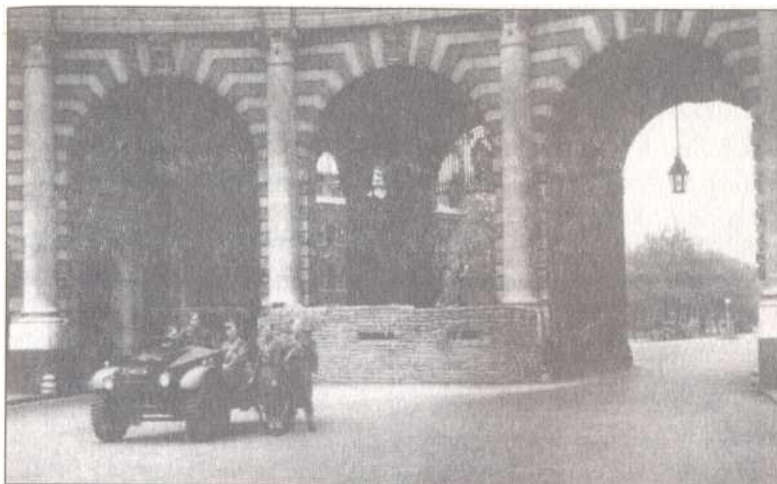
⁴⁴ A Sussexi Egyetem levéltárában őrzött anyag igen jól rendszerezett. Az 1940 májusára vonatkozó hangulatjelentéseket a DR 28, FR 124 jelzetű doboz tartalmazza. Ebben május 18-tól június 1-jéig, napról napra haladva, összesen negyvenhárom gondosan gépelt jelentés található Londonból, Boltonból, Worcesterből és Ipswichből.

A nyugtalanító hírek ellenére az emberek meglehetősen optimisták, bár a megfigyelők valamennyien egyetértenek abban, hogy a megkérdezettek arckifejezése és hangja gyakran cáfolja az általuk mondottakat. [...]

Az emberek egyelőre nem számolnak azzal a lehetőséggel, hogy csakugyan vereséget szenvedünk. A legtöbbjükben ez egyszerűen fel sem merült. A régi öntelt derűlátás megingott ugyan, de még tartja magát. Ha hirtelen összeomlik, a közhangulatban robbanásszerű változásra lehetne számítani.

A nők sokkal nyugtalanabbak, mint a férfiak, némelyikük kimondottan retteg a holnaptól. Jóval táncstalanabbak is a férfiaknál, és sokan, főleg a munkásrétegből, képtelenek felfogni az eseményeket.

Május 19-én „valamivel jobb a hangulat. Különösen Londonban, de Lancashire-ben nem.”⁴⁵ „Az emberek bíznak benne, hogy végső soron felülkerekedünk, de ma még számos jel utal rejtett vagy öntudatlan defetizmusra, és néhányan nyíltan hangoztatják, hogy szerintük a németek fognak győzni.”

„Változatlanul súlyosnak ítélik a helyzetet...” Az Admirális kapujánál sáncot emeltek, hogy megvédjék a Whitehallt a Trafalgar téren földet érő német ejtőernyősök támadásától; a háttérben az Admirális épülete és a St. James park. (Az Imperial War Museum, London archívumából)

Aznap, május 19-én este Churchill rádióbeszédben fordult a nemzethez. Beszédét kedvezően fogadták, főleg azért, mert köntörfalazás nélkül feltárta, milyen válságos a helyzet. Május 20-án a T-M „megfigyelői arról számolnak be, hogy a mai napon valamelyest csökkent a feszültség, [...] az emberek valamivel kevésbé borúlátóan és valamivel tárgyilagosabban fogadták a híreket. [...] Változatlanul súlyosnak ítélik a helyzetet, és ebben Churchill rádióbeszéde csak megerősítette őket. [...] A nők között ma szembeötlően több volt az aggodalmaskodó, mint a férfiak között. Az általános érzés mégis az, hogy ha nagy nehezen is, de kivágjuk magunkat.” Május 21-én az egyik megfigyelő rendkívüli éleslátással megjegyzi: „A nézetek közül most sem lehet kiemelni egyiket vagy másikat, amelyekre rámondhatnánk, hogy ez a »közvélemény« – ennél sokkal változatosabbak és képlékenyebbek. Egyvalami biztos: az emberek továbbra is hisznek Nagy-Britannia végső győzelmében.”

„A nők, szokás szerint, jóval borúlátóbbak és kevésbé derűlátóak, mint a férfiak.”

Másnap, „váratlanul”, a beszámolók „jelzik, hogy csökkent a harci szellem, vagyis inkább nőtt a szorongás”.

⁴⁵ „Korábbi vizsgálataink szerint a lancashire-iek reakciója más válsághelyzetekben is hasonló, mintegy huszonnégy órás késést mutatott.”

Különösen a nők kedélyállapota nyomott, és ma fordul elő először, hogy ezt némelyikük leplezetlenül ki is mutatja. [...] Másfelől a férfiak közül sokan, és a nők közül is jó néhányan változatlanul meg vannak róla győződve, hogy a helyzet nem olyan rossz, mint amilyennek általában vélik, és gyakran vonnak párhuzamot a mostani és az előző háború között.

Az emberek sajnos kezdenek tartani a náci partraszállás *lehetőségétől*.

Ma minden eddigénél nagyobb a szorongás, s korábbi önbizalmunk és büszke világbirodalmi szerepünk megingása súlyosan érinti az egyszerű embereket.

Boltonban az emberek sokkal nyugodtabbak, mint Londonban. Három ottani megfigyelőnk a következő találó észrevételt teszi ma délelőtti folytatott részletes vizsgálódásáról: „Az emberek szándékosan a homokba dugják a fejüket. Ez a hajlam fokozottan érvényes a nőkre.” A londoniak borúlátóbbak.

„Az utóbbi napokban Churchill és Duff Cooper beszéde nyomán... némi megkönnyebbülés érezhető, nem mintha a helyzet nem volna súlyos, hanem mert az emberek úgy érzik, a legrosszabb lehetőséggel is tisztában vannak, ami számukra újdonság.”

Érdekes, hogy a megfigyelők „gondolat” vagy „vélemény” helyett többször is „érzésről” írnak (ami persze az angol nyelvben megszokott, de azért nem árt felfigyelnünk rá, hiszen a vélemény nem azonos az érzéssel, még ha a kettő átfedi is egymást). Május 23-án például „érzékelhetően derűsebb és nyugodtabb a hangulat, határozottan enyhült a pesszimizmus és az idegesség... legalábbis átmenetileg. Az a mély lehangoltság, ami tegnap Londonban oly sok emberen, főleg középosztálybelieken, de munkásokon is eluralkodott, ma nem tapasztalható.”

„Az emberek egyre inkább úgy érzik, hogy nagy erőfeszítésre lesz szükség, és hogy vezetőink képesek lesznek ennek érdekében mozgósítani a nemzetet. Ennek az érzésnek nagy szerepe volt abban, hogy sokan megszabadultak a fásultságtól, tétlenségtől és tehetetlenségtől, ami komolyan nyomasztotta és aggasztotta őket. [...] Ez az új érzés a mai napon gyakran szavakban is tükröződött, olyan megjegyzésekben, mint például: »Most már hamarosan teszünk valamit.« »Én bármire kész vagyok.« »Mind egy csónakban evezünk.«”

Hatvan év elteltével a történész két általános észrevételt tehet. Az egyik, hogy május 23-án a britek többsége nem tudta, milyen katasztrofális helyzetbe került a hadseregük. A másik, hogy az emberek Churchillbe vetett bizalma új elemnek tekinthető, amely kezdett hatással lenni a fejleményekre. Keresve se találhatnánk frappánsabb összegzést, mint a május 19-i hangulatjelentés utolsó mondata: „Általánosságban elmondható, hogy az emberek nyugodtnak látszanak, de gondterheltek.”

MÁSODIK FEJEZET

Május 24-e, péntek

*Hitler „állj”-parancsa – A németek Dunkerque előtt – Calais – Hitler és a konzervatívok –
Két jobboldal – Chamberlain – A megbékéléspártiak – Halifax – A háborús kabinet –
Churchill és Rooseveltt – A brit sajtó – „Valamivel több nyugtalanság és valamivel kevesebb derűlátás”*

Május 24-én kora reggel Hitler a német határ menti főhadiszállásáról a Meuse nyugati partján fekvő Charleville-be repült, hogy találkozzék Karl Rundstedt tábornokkal. Az időpont szokatlan volt, mert Hitler rendszerint késő éjszaka tért nyugovóra és késő délelőttig aludt (utoljára 1939. szeptember 3-án kelt ilyen korán, aznap, amikor Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Németországnak). Nyilvánvalóan fontos dolgot akart tehát megbeszélni Rundstedttel. A gyorsan előrenyomuló német hadsereg Flandriában és Belgiumban bekerítő hadmozdulatokba kezdett a szövetségesek ellen, és a Csatorna partjáig, ottani hídfőállásáig szorította vissza őket. A németek elfoglalták Boulogne-t, ostromgyűrűbe zárták Calais-t, és Guderian tábornok támadó ékei, miután két helyen is átkeltek az előttük álló terepakadályon, a széles Aa-csatomán, már csak huszonnégy kilométerre voltak Dunkerque-től. De Hitler azt gondolta, hogy Guderian túlságosan gyors előrenyomulása veszélyt rejtethet magában, s a jelek szerint Rundstedt egyetértett vele. Aznap délelőtt 11 óra 42 perckor kiadták a parancsot: a német páncélosok egyelőre álljanak meg.

A döntés hátteréről (inkább, mint következményeiről) sok írás (és találgatás) született. Hitler indítékai és céljai összetettek voltak. Megkísérlem összefoglalni – vagyis inkább szétszálazni – ezeket. Hitler aggodott a két hete száguldó és harcoló német páncélosokért, és kímélni akarta őket: Rundstedt, aki épp előző éjszaka számolt be a páncélosalakulatokat ért veszteségekről, egyetértett vele. Hitler aggodalmát erősíthette, hogy még élénken élt benne az első világháború emléke; hosszú évekig szolgált a rengeteg vízesárokkal szabdaltságot adó flandriai síkságon, és látta, hogyan küszködnek a sárban a támadni próbáló csapatok. Ennél nyilvánvalóbb és dokumentálhatóbb Hitler akkori idegessége. Még mindig tartott a szövetségesek elmentésétől a sebesen előremászott német krokodilus orra ellen. Egyszóval a váratlanul gyors sikert gyanúsan szépnek találta.

Gondolkodásában volt egy másik elem is. Minden valamirevaló történész óvakodik az emberi események egysíkú magyarázatától, vagyis attól, hogy egy adott döntés mögött egyetlen indítékot keressen.¹ Emellett különbséget kell tennünk indítékok és célok között (az előbbiekben a múlt nyomása, az utóbbiakban a jövő vonzása érvényesül), hiszen az is ritka, hogy egy döntésnek egyetlen, kizárólagos célja legyen. Mindez vonatkozik Adolf Hitlerre is, aki titkolózó és bonyolult gondolkodású ember volt. Lehetséges, hogy nem akarta teljesen megsemmisíteni a brit expedíciós hadsereget. „Megsemmisíteni”: talán ez a kifejezés áll a legközelebb az igazsághoz, pontosabban Hitler észjárásához. Háborúban ugyanúgy, mint a politikában, a győztes sokszor jobban jár, ha egérutat ad ellenfelének, mert aki mögött minden hidat felégetnek, az szorult helyzetében esetleg utolsó csepp véréig harcol, ez pedig beláthatatlan következményekkel járhat. Hitler valószínűleg erre is gondolt, de később a szeme előtt lebegő nagyobb céllal indokolta, miért parancsolt megálljt Dunkerque-nél. Egyes német magyarázatok szerint „hidat”, sőt „aranyhidat” kínált a briteknek. Ezt a véleményt osztja Rundstedt is, bár ő visszaemlékezésében hajlamos szépíteni a dolgokat. Churchill a háború után írt emlékiratában gondosan kerüli az aranyhíddal kapcsolatos találgatásokat; ő az „állj”-parancsot inkább Rundstedt, mint Hitler tétovázásának tulajdonítja. Churchill nem téved: az „aranyhíd” nagyhangú túlzás volt. De az efféle túlzások, ha pontatlanok is, többnyire tartalmaznak egy szemernyi igazságot. Hitler egyik tábornoka többek előtt kijelentette: „A Führer a szégyenletes vereségtől akarja megkí-

¹ Bond, *Britain, France and Belgium* [Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium], (kitűnő leírás arról, milyen zűrzavar jellemezte a szövetségesek terveit és döntéseit): „Hitler indítékai összetettek voltak” (104).

mélni a briteket.”² Dunkerque után Hitler így magyarázkodott: „A szárazföldi hadsereg Anglia gerince... ha összezúzzuk, a brit birodalomnak vége... Nem örökölhethénk, mert nem lenne mit... A tábornokaim ezt nem értették.”³ A háború vége felé, 1945 februárjában: „Churchill nem tudta értékelni, milyen sportszellemről tettem tanúságot, amikor megtartóztattam magam, hogy helyrehozhatatlan törést ne okozzak ketőnk között. Türtőztettük magunkat, hogy ne semmisítsük meg őket Dunkerque-nél.”⁴

Hitlert több szándék vezérelte. Azt kívánta, hogy a brit hadsereg hagyja el a kontinenst. De ha a „megsemmisítésüktől” tartózkodott is, nem akarta megkímélni őket. Három nappal az „állj”-parancs előtt hitt Göringnek, aki azt mondta, légierejével elintézi a visszavonuló briteket. Május 23-án Hitler egyik szárnysegéde, Engel őrnagy feljegyezte naplójába, hogy Hitler újabb telefonbeszélgetést folytatott Göringgel. „Göring szerint most kezdődik a Luftwaffe nagy feladata: a britek megsemmisítése Flandriában. A hadseregre csak a [földi] megszállás marad. Mi bosszankodunk, a Führer pedig lelkes.”⁵ A ravasz Emst von Weizsäcker, külügyi államtitkár naplóbejegyzése május 23-án: „Az angolok most vagy beadják a derekukat, vagy a bombázóink teszik őket békeszeretővé...” Nos, a bombázás nem hozta meg a várt eredményt. Az „állj”-parancs döntött el mindent: „Dunkerque-öt hagyjuk a Luftwafféra. Ha Calais bevétele nehézségekbe ütközik, ez a kikötő is a Luftwafféra marad.”

Hitler titkosítás nélkül továbbított parancsát Londonban azonnal lehallgatták.⁶ (A hírt A. E. Percival tábornok, a brit vezérkar főnökének helyettese vitte meg a Hadügyminisztériumba – az az ember, aki alig két évvel később szánalmas módon letette a fegyvert a Szingapúrt ostromló, aránylag kis létszámú japán hadsereg előtt: ez volt a század legszégyenletesebb brit veresége.) De se a Hadügyminisztérium, se Churchill, se Gort lord, a brit expedíciós haderő főparancsnoka nem ismerte fel azonnal, mit is jelent ez.⁷ A Hadügyminisztériumban nagy volt a zűrzavar. Elsősorban a Calais-nál kialakult helyzettel voltak elfoglalva. Boulogne már az elmúlt éjszaka elesett. Hajnali kettőkor „elvileg” elrendelték „Calais általános kiürítését” is. Reggel két nagy hajó, zsúfolásig tele brit csapatokkal, a német gránátok lyuggatta dokkoktól távolodva Dover felé vette az irányt. A németek a saját szemükkal látták, mi történik: a britek elmennek. Lehetséges, hogy ez is hozzájárult Hitler „állj”-parancsához. Néhány perccel a parancs kiadása előtt Claude Nicholson dandártábornok, a Calais-ban levő brit csapatok parancsnoka telefonon jelentette a Hadügyminisztériumnak, hogy folytatják és számítása szerint másnapra be is fejezik a kiürítést. Nem sokkal később a Hadügyminisztérium visszavonta az előző parancsot, és utasította Nicholson, hogy a végsőig folytassa a harcot. Aznap délután a kikötő felé menetelő csapatokat nemegyszer visszafordították azzal, hogy mégis Calais-ban kell maradniuk. A Hadügyminisztériumban még ennél is nagyobb volt a felfordulás. A nap folyamán Churchill, tudomást szerezve a kiürítési parancsról, azonnal feljegyzést diktált Ismay tábornokhoz: „Ez egyszerűen őrültség. Calais feladásával csak annyit érünk el, hogy az ottani német csapatokat is átvezényelhetnék Dunkerque-höz. Calais-t tartanunk kell, több okból, de főleg azért, hogy lekössük az ellenséges erőket.”⁸ Déltájban újabb, indulatos üzenetet küldött Ismaynek: „Nem értem, mi történik Calais körül... a németek minden kivezető utat elvágtak... de úgy tudom, ezt aránylag kis létszámú csapatokkal érték el. Akkor miért nem támadjuk őket? Ki kellene tömünk Calais-ból, Gort lordnak pedig ugyanakkor hátulról kellene támadást indítania.” Churchill számára ez logikusnak tűnt, hiszen így harapófogóba szorították volna a németeket, de valójában lehetetlen volt kivitelezni.⁹ Ahogy a Calais-ban megsebesült és hadifogságba esett (majd a

² Hans Jeschonnek, a Luftwaffe tábornoka május 26-án; idézi Ansel, *Hitler Confronts England* [Hitler szembe fordul Angliával], 85.

³ Lásd titkárnője, Christa Schroeder önéletrajzát, *Er war mein Chef* [A főnököm volt], 105.

⁴ *The Testament of Adolf Hitler* [Adolf Hitler testamentuma], 90.

⁵ Engel naplója, május 23.

⁶ Lehetséges, hogy Hitlernek éppen ez volt a célja? Lehetséges – bár nem valószínű.

⁷ Pownall tábornok azonban feljegyezte (*Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 337): „Titkosítás nélküli német parancsot fogtunk, időpontja 11:32 [valójában 11:42], mely szerint Dunkerque-Hazebrouk-Merveille vonalában egyelőre fel kell függeszteni a támadást. Lehet, hogy fordulat következett be? Ez minden reményünkön túltenne. [Igaz.] ... Persze annyi bizonyos, hogy a németek ereje kimerülőben van. [Tévedés.]”

⁸ CA, 4/150.

⁹ Lásd Pownall fentebb idézett megjegyzését ugyanazon a napon: „Tiszta őrültség.” Pownall éles bírálata azonban nem ennek a Churchill-tervnek, hanem a Churchill által támogatott nagyobb, úgynevezett Weygand-tervnek szólt.

fogolytáborból megszökött) Airey Neave utóbb megfogalmazta: „Churchill felszólítása, hogy Gort támadja a tizedik német páncélosadosztályt, miközben a brit expedíciós hadsereget legalább négy páncélosadosztály választotta el Calais-tól... [azt] mutatja, hogy akik a Whitehallból irányították a hadműveleteket, félelmetesen tájékozatlanok voltak...”¹⁰

Calais védelme mellett szolt egy másik érv is. Churchill – politikai és emberiség okokból egyaránt – kerülni akarta annak látszatát, hogy a britek gyorsan szedik a sátorfájukat, és cserbenhagyják a franciákat. Weygand tábornok nagy, összefüggő hídfőállás létrehozására adott parancsot, mondván, a kikötőket így „még sokáig tartani tudjuk”. Ez alaptalan túlzás volt. De Calais-t így is csak 26-án délután adták fel; és ennek a kétnapos védelemnek komoly szerepe volt Dunkerque megmentésében. Ha Calais-t nem védik, két további német páncélosadosztály csatlakozhatott volna Guderian tábornok észak felé nyomuló erőihez. Guderian már a Dunkerque előtti Aa-csatorna északi oldalán állt; huszonnegyedikén csak egy kis létszámú brit alakulat és néhány francia egység állt közte és Dunkerque között. „Ha így történik – írta később Neave –, akkor nem lett volna szükség Hitler közbelépésére, *amivel megfosztotta Guderiant a történelmi esélytől, hogy úgyszólván egyetlen délelőtti megnyerje a második világháborút.*”¹¹ (Az én kiemelésem – J. L.) Lehet, hogy Neave kijelentése kissé pontatlan – inkább pontatlan, mint túlzó –: de nem nagyon.¹²

Ekkor, legalábbis átmenetileg, nézeteltérés támadt a Hadügyminisztérium és Churchill között. A londoni parancsnokság meg akarta menteni a Calais-ban levő brit egységeket, ezért továbbra is a kiürítés mellett volt; Churchill viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy Calais-t a végsőkéig védeni kell – részben, mint említettük, a franciák miatt, részben pedig azért, mert helyesen látta, hogy így lassíthatják a németek előretörését az utolsó szabad kikötő, Dunkerque felé. A Hadügyminisztérium végül engedett Churchillnek – igaz, vonakodva, amint a május 24-én késő este (23 óra 23 perckor) Nicholson dandártábornoknak küldött sürgöny szövegéből kitűnik: „A ma reggeli kiürítési parancssal szemben az ottani brit erők mostantól Fagalde [egy bátor francia tábornok] parancsnoksága alá kerülnek, aki elrendelte, hogy nem, ismétlem, nem lesz kiürítés. Ön tehát a szövetséges erők szolidaritása jegyében ehhez tartsa magát.” Amikor Churchill ezt másnap reggel olvasta, kikelt magából. Azt üzenté Ironside tábornoknak: „Kérem, közölje velem, ki volt az, aki tegnap parancsot adott Calais kiürítésére, illetve megfogalmazta ezt a »szövetségesek szolidaritására« hivatkozó lagymatag táviratot, amely ma reggel került a kezembe. Így nem lehet embereket élethalálharcra buzdítani. Bizonyos afelől, hogy a vezérkarban nyoma sincs defetizmusnak?” Az üzenet címzettje, Ironside csakugyan hajlamos volt az ingadozásra. A Gort parancsnoksága alatt álló brit egységek tisztjei és katonái között (akik még mindig jóval keletre álltak Dunkerque-től, és lassan hátráltak nyugat felé) defetizmusnak nem volt jele, de a belga hadseregben szolgáló flamand katonák egy része nem akart harcolni a németek ellen. Mindenesetre amikor Churchill a „lagymatag táviratot” olvasta, a calais-i városházán már horogkeresztes zászló lobogott. A kikötőt és a haditengerészeti dokkokat Nicholson és Fagalde csapatai még másfél napig védték.

*

Ez a könyv nem hadtörténeti munka 1940 májusáról. De nem célszerű, sőt nem is lehetséges elválasztani egymástól a katonai és a politikai eseményeket. Hitler katonai és politikai céljait sem választhatjuk külön, mert a lényegük ugyanaz volt: meggyőzni a briteket, hogy nincs értelme háborút vívniuk az ő Német Birodalma ellen, legalábbis Európában. Elég, ha elhagyják a kontinenst; lehet, hogy erre úgy kell rákényszeríteni őket; de ne akarjanak mindenáron hadakozni vele. Most már Churchill-lel is számolnia kellett. Csak-hogy Churchill nem volt azonos „a britek”-kel.

Most nem elemezhetjük részletesen, mennyire értette meg Hitler a briteket. Eleinte elismerte birodalmukat és katonai képességeiket (főleg amiatt, amit az első világháborúban látott). Történelmükről is

¹⁰ CA 4/150; Neave, *The Flames of Calais* [Calais lángjai], 122-23.

¹¹ Neave, id. mű, 107.

¹² Azért mondom, hogy „pontatlan”, mert amikor Hitler kiadta az „állj”-parancsot, Guderian támadó éke épp nem volt mozgásban, hanem hídfőállását erősítette meg az Aa-csatorna északi partján. Másrészt ha Hitler vagy Rundstedt azt a parancsot adja Guderiannak, hogy nyomuljon tovább Dunkerque felé, akkor valószínűleg 24 óra alatt odaér, jóval azelőtt, hogy a szövetségesek kelet felől visszavonuló, jelentős létszámú csapatai elérték volna a várost.

tudott valami keveset. A brit nép gondolkodását és jellemvonásait azonban nem ismerte. A háború előrehaladtával egyre kevésbé tisztelte őket. Lekicsinylően nyilatkozott küzdőképességükről, és a háború vége felé már vad gyűlöletet érzett irántuk – erről tanúskodnak a London elleni rakétatámadásai és bizonyos megnyilvánulásai is. A briteket hibáztatta, amiért ellene fordultak, és így – miként a lengyelek – elkerülhetlenné tették a háborút.

De térjünk vissza 1940 májusához. Hitler ekkor úgy látta (egyetértve Goebbelsszel, aki áprilisban valami hasonlót mondott), hogy az európai háborúban – éppen csak nagyobb léptékben – megismétlődik az a küzdelem, ami Németországon belül zajlott le 1928-33-ban. Neki és a nemzetiszocialistáknak, bár kezdetben kisebbségben voltak, győzniük kellett, mert elszántabban küzdöttek ellenfeleiknél, és egy felsőbbrendű eszmét képviseltek. A weimari Németországban egy nemzetiszocialista rohamosztagos felért két vagy három kommunista vagy szocialista ellenfelével. Hitler hitte, hogy éppígy a háborúban is egy német katona felér két-három lengyel, francia, sőt akár brit katonával, s nemcsak azért, mert fegyvermezettebb és jobb felszereléssel rendelkezik, hanem mert a Harmadik Német Birodalom harcosaként erősebb és felsőbbrendű ideológiát képvisel, mint amazok. Vagyis nyolcvanmillió német könnyedén el tud bánni több mint százmilliónyi ellenségével. Volt ebben igazság, mégsem állta meg a helyét. Végül a nyolcvanmillió német, bármilyen keményen harcolt is, nem tudta legyőzni az oroszok, amerikaiak, britek és mások sok százmilliós seregét. De 1940 májusában ez még messze volt.

Hitler egy másik okból is a korábbi, Németországon belül lezajlott küzdelem nagyobb méretű megismétlődésének látta a háborút. Akkoriban nem kerülhetett volna hatalomra a német konzervatívok támogatása nélkül. 1923-as müncheni puccskísérletének kudarca után meggondolta magát, pontosabban taktikát változtatott. Ő most a konzervatív pártok és politikusok, a konzervatív sajtó és a konzervatív német szavazópolgárok támogatásával fog hatalomra kerülni. Tudta, hogy nemcsak híveinek nagy táborra miatt számíthat a konzervatívok támogatására, hanem azért is, mert többé-kevésbé rokonszenveznek nacionalizmusával, antiszemitizmusával és főleg antikommunizmusával. Két legyet üt egy csapásra: leszereli konzervatív ellenzékét, és bizonyos elismertségre, sőt szükség esetén szövetségesekre tesz szert a körökben. Azt hiszik, hogy tőlük függ és a partnerük; de ha már hatalmon lesz, *ők* fűgnek majd *tőle*, méghozzá hamarosan. 1933-ban persze így is lett. Hitler nem sokra becsülte ezeket az alkalmi szövetségeseit; legtöbbjüket lenézte (aminek olykor hangot is adott). Jellemző példa erre Alfred Hugenberg, a konzervatív nacionalista pártvezér és sajtómágnás esete, akivel Hitler 1930-ban szövetséget kötött, majd hatalomra kerülése után néhány hónappal könnyedén félretolta, mondván, nem érdeklik az egykori Hugenbergerek – a legtöbbben most már úgyis az *ő* hívei.

Azután, legkésőbb 1935-től kezdődően, amikor nagyon fontossá vált számára a britekhez fűződő viszonya, találkozott a brit uralkodó osztály, az arisztokrácia és a Konzervatív Párt több tagjával; megismertkedett Halifaxszal, majd Chamberlainnel és másokkal, köztük az öreg Lloyd George-dzsal – és őrajtuk is átlátott, vagy azt hitte, hogy átlát rajtuk, mint rendkívüli pályafutása során oly sok ellenfelén és szövetségésén. Felmérte erősségeiket és gyengeségeiket, akárcsak lehetséges ellenfeleiét, a német konzervatívokét 1933 előtt. És ahogy a német konzervatívok vonakodtak határozottan kiállni Hitler ellen (isten ments, hogy a liberálisokkal, szocialistákkal vagy más baloldaliakkal kerüljenek egy táborba), ugyanúgy a brit konzervatívok is nyilvánvalóan ódzkodtak attól, hogy – esetleg a franciák vagy más európai nemzet oldalán – háborúba keveredjenek Hitlerrel. A német konzervatívok rettegtek a kommunizmustól és méltányolták Hitler hajthatatlan antikommunizmusát és antimarxizmusát – a brit konzervatívok úgyszintén. Sőt a német konzervatívokhoz hasonlóan a britek is hajlandók voltak a legjobbat feltételezni Hitlerről, s új rendjét legalábbis alternatívának tekinteni a kommunizmussal, illetve a korrupt, elaggott parlamentarizmussal és liberalizmussal szemben. De Hitler nem értette eléggé, hogy a britek mások, mint a németek – hogy a brit konzervatívok hazafisága nem ugyanaz, mint a német konzervatívok nacionalizmusa. Mindenesetre amikor a brit megbékéléspártiakat az *ő* Hugenbergjeiként emlegette, nem járt messze a valóságtól.

*

Említettük, hogy az Alsóházban helyet foglaló konzervatív képviselők nagy része – valószínűleg a többségük – nem nagyon kedvelte Churchillt; elsősorban kétes reputációja és múltja feszélyezte őket. De

ennél összetettebb az ügy. Ezeket a parlamenti képviselőket – akik között órási fölényben voltak a konzervatívok – 1935-ben választották meg, és akkoriban a kormány politikája, illetve a Konzervatív Párt és a brit választók többsége másfelé hajlott, mint 1940-ben. 1935-ben és még néhány évig bizonyos fokú elismeréssel szemlélték – vagy legalábbis nem utasították el – az új Németországot. Azóta tucatnyi könyv foglalkozott a „megbékélés” politikájával, amelynek történetét itt most dióhéjban sem foglalhatjuk össze. A „megbékélés” mint olyan 1940-ben már amúgy is lekerült a napirendről, hiszen Nagy-Britannia hadban állt Németországgal. De abban, hogy Churchillt 1940 májusában tétovázva, sőt vonakodva fogadták el, nagy szerepet játszott Churchill megbékélésellenes álláspontja és retorikája, beleértve a Chamberlain-kormány politikáját bíráló kirohanásait, amelyekkel csak 1939 szeptemberében hagyott fel. Éppen ezért szükséges legalább röviden összefoglalnunk, mit is képviseltek Churchill korábbi (és 1940 májusában őt még mindig rossz szemmel néző) ellenfelei.

„Baldwin [jobboldalt] és Chamberlain együtt mennek a parlamentbe. Öltönyük fekete és kissé gyűrött; keménygallért hordanak, egyikük esernyőt, másikuk botot tart a kezében; Baldwin fején keménykalap, Chamberlainén fényes cilinder. Úgy festenek, mint holmi őskövületek a letűnt viktoriánus korból...” (Ian Colvin: *The Chamberlain Cabinet* című könyvének borítófotója, New York, 1971.)

A britek hajlandósága, hogy megbékéljenek Németországgal (a „megbékélés” szót ebben a politikai értelemben csak később, 1938-ban kezdték széles körben használni) számos forrásból fakadt. Az egyik a brit népnek az a fokozatos felismerése volt, hogy Németországgal a versailles-i szerződésben és később méltatlanul bántak. A kormányzat és az emberek (a Munkáspártot és a pacifistákat sem kivéve) szinte egy-

öntetűen amellelt voltak, hogy Nagy-Britannia mindenáron kerülje el a részvételt egy újabb európai háborúban. Mindemellett sok konzervatív, és az uralkodó osztály egy része is hajlandó volt bizalmat előlegezni az Európában akkoriban létrejövő, új típusú parancsuralmi rendszereknek, nagyrészt ezek minden jel szerint elszánt kommunistaelenessége miatt. Ahogy Andrew Roberts írja Halifax-életrajzában: „Jóllehet ma szégyenletesnek és gyávának tartják, a »megbékélés« politikája valamikor erkölcsileg feddhetetlennek számított. A szó eredetileg rokon értelmű volt az idealizmussal, a győztes nagyvonalúságával és az igazságtalanság jóvátételére irányuló szándékkal.”¹³ Idealizmus helyett inkább pragmatizmust mondhatnánk, nagyvonalúság helyett pedig a belekeveredéstől való ódzkodást, Robertsnek lényegében mégis igaza van. Akkor sem téved, amikor Sir Samuel Hoare-t idézve megállapítja, hogy 1936 májusában „az országban erős németbarátság érződött”, és hogy az akkori miniszterelnök, Stanley Baldwin tartott a háborútól, mert az „valószínűleg csak Németország bolsevizálódásához vezetne”.¹⁴ (Churchill és mások – a háború előtt és jóval később is – azt állították, hogy az utolsó lehetőség, amikor Hitlert még megállíthatták volna, 1936 márciusában, a Rajna-vidék visszafoglalásakor kínálkozott. Ebben tévedtek.)

Van egy fénykép 1937 elejéről, amelyen Baldwin és Chamberlain együtt mennek a parlamentbe. Öltönyük fekete és kissé gyűrött; keménygallért hordanak, egyikük esernyőt, másikuk botot tart a kezében; Baldwin fején keménykalap, Chamberlainén fényes cilinder. Úgy festenek, mint holmi őskövületek a letűnt viktoriánus korból – avítottak, akár csak Hugenberg, Hindenberg vagy Schacht 1933-ban vagy 1934-ben, ránézésre is (nem csak olvasva) szöges ellentétben az akarat diadalát hirdető Hitlerrel; jellegzetes alakjai a régimódi – bár nem *nagyon* régimódi – jobboldalnak.

Világosan látnunk kell, hogy az 1930-as években – az 1941 júniusát (Hitlernek a Szovjetunió elleni támadását) megelőző időszakban, és sok helyütt ezt követően is – a harc kevésbé a bal- és a jobboldal között, mint inkább két jobboldal között folyt. Bizonyos értelemben a „jobboldal” és „baloldal” kifejezések egyre használhatatlanabbá válnak. Hitler vajon jobbra vagy balra állt-e Churchilltől? Egyik megjelölés sem lenne pontos. Hitler forradalmár volt, és nem tisztelte a hagyományokat, de sok tekintetben túl is lépett ezeken az elkoptatott kategóriákon. A mi szempontunkból még lényegesebb, hogy a baloldal, különösen Európában, az 1930-as években végig gyenge volt. A Szovjetunió kívül sehol a világon nem került hatalomra kommunista rendszer; a kommunizmus eszméje csak egy maroknyi kisebbséget és értelmiségieket vonzott, a tömegeket nem. Németországban a nemzetiszocialisták sikerei nyomán Hitler szocialista és kommunista ellenzéke elolvadt, mint hó a napon, de más országokban is hasonló folyamatok zajlottak. Angliában a Munkáspárt akkor sem nőtt jelentősen, amikor a munkáspártiak többsége felhagyott többé-kevésbé hagyományos pacifizmusával, és ellenezni kezdte a megbékélés politikáját. Hitler és a Harmadik Német Birodalom legmeggyőződésebb ellenségei régi vágású hazafiak voltak, olyanok, mint Churchill vagy de Gaulle – vagy mint Németországban az a néhány arisztokrata összeesküvő, akik 1944-ben merényletet kíséreltek meg Hitler ellen. Nagy-Britanniában Churchill és hívei, illetve Chamberlain és hívei között húzódtott a törésvonal; Franciaországban de Gaulle és Pétain között; Olaszországban, valamint Spanyolországban a fasiszták és a királypártiak között. Azt is mondhatnánk, hogy sok értelemben hazafiak és nacionalisták, vagy hagyománykövetők és helyezkedők álltak szemben egymással – de ne gabalyodjunk bele a definíciókba. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha a reakciósoakat és a konzervatívokat állítjuk szembe; Churchillt nemegyszer „reménytelen reakciónak” vagy „szélsőjobboldalinak” bélyegezték, mégpedig nemcsak hitleristák vagy kommunisták, hanem Chamberlain konzervatív hívei is (ezért írtam, hogy Chamberlain egy régimódi, de nem nagyon régimódi jobboldalt képviselt). Hol állt Chamberlain, Churchilltől jobbra-e vagy balra? Mindkettő mellett lehetne érvelni, de talán helyesebb megszívelnünk Samuel Johnson bölcs intését: „a definíciókat hagyjuk a tudálékosokra”.¹⁵

¹³ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 49.

¹⁴ Ugyanott, 59. Lásd még Pownallt, aki akkoriban tisztelte Hitlert: „...országunkra nézve veszélyesnek tartom... az erősen németellenes komplexust” (*Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 93).

¹⁵ Churchillt néhányan reakciónak látták (és látják ma is), mások viszont demokrata elkötelezettségű demagógnak. Sheila Lawlor *Churchill and the Politics of War* [Churchill és a háborús politika] című könyvében azt írja: „Churchill és hívei... a reakció erőivel szembeszálló radikálisok voltak” (4). Ez nagy tévedés.

Akárhogy is: az 1930-as években Neville Chamberlain a brit konzervativizmus vezető alakja, s egyben prototípusa volt. Következétesen került a feltűnést, az intellektualizmust, a szélsőségeket, a politikai vagy pénzügyi felelőtlenséget – és a maga szűk látókörű, de határozott koncepciója szerint következetesen kormányozta Nagy-Britanniát az általa választott és helyesnek vélt úton. Következétesen irtózott a háborútól,¹⁶ a kommunizmustól és a baloldaliaktól, a Szovjetuniótól, a sajtópropagandától; következetesen tartózkodott attól, hogy belekeveredjen az európai politikába, és következetesen bizalmatlan volt a franciák (és az amerikaiak) iránt; végül pedig, mindezekből eredően, következetesen jó véleménnyel volt a németekről, még Hitlerről is. Ez utóbbihoz hozzájárulhatott szellemi habitusának két másik – késő viktoriánus, illetve modern – eleme. Közép-angliai, protestáns, viktoriánus hajlama, hogy inkább a németekben, mint a franciákban bízson, már apjában, Joseph Chamberlainben, a nagy politikusban is megvolt, aki 1899-ben felvetette: a világot a teuton nemzeteknek, vagyis Nagy-Britanniának, Amerikának és Németországnak kellene kormányozniuk. Az 1930-as években ennél időszerűbb volt Chamberlainnek az a felismerése, hogy a parlamentáris-liberális demokrácia sok országban csődöt mondott – bár ez Angliára természetesen nem vonatkozott. Úgy látta, hogy Mussolini új rendszerének (sőt Hitlerének is) vannak pozitív vonásai; főleg határozott antikommunizmusukat értékelte. (Mussolini fasizmusát illetően Churchill¹⁷ és sokan mások is ezen a véleményen voltak.) Chamberlain – Churchilltól eltérően – nem volt gyors észjárású (ami nem mindig hátrány), de ez nála azzal járt, hogy még akkor is kitartott a véleménye mellett, amikor azt már egyre több tény cáfolta. Ellenfelei emiatt szűk látókörűnek és makacsnak tartották, hívei viszont következetesnek és hajlíthatatlannak – és sok-sok éven át az utóbbiak voltak többségben.

1939-ben Hitler miatt Chamberlain mégis rákényszerült, hogy megmásítsa véleményét. Ellenzői szerint erre túlságosan későn került sor; támogatói szerint nem – de ez most mindegy. Csakhogy az ember véleményének megmásítása nem jelenti (vagy legalábbis nagyon ritkán jelenti) azt, hogy egyszersmind a jelleme is megváltozik. Chamberlain nem született háborús vezetőnek. Ő – ahogy Churchill mondta róla 1940 novemberében, a temetésén – „derék angol ember” volt, és csakugyan: 1939. augusztusában tudta, hogy Nagy-Britannia nem szegheti meg a szavát, s ha mégoly vonakodva is, de hadat kell üzennie. 1939. augusztus 23-án – aznap, amikor a világ hírét vette a Hitler-Sztálin-paktumnak, ugyanaznap, amikor Hitler kitűzte Lengyelország megtámadásának időpontját – Chamberlain mégis azt mondta Joseph Kennedy amerikai nagykövetnek: „Amit csak lehetett, megtettem, és most úgy tűnik, hiába.” Kennedy szerint Chamberlain nagyon levert volt: „Azt mondja, az egészben az a legfélelmetesebb, hogy minden hatástalan; a lengyeleket végül is nem tudják megmenteni; nincs más hátra, megtorlásul háborút kell indítaniuk, ez pedig egész Európa pusztulását jelenti.”¹⁸ (Mellesleg Chamberlain, legalábbis részben, osztotta Kennedy antiszemitizmusát.)¹⁹ Következett a nyolc hónapig tartó „furcsa” háború. Chamberlain maradt a miniszterelnöki székben. „Tény, hogy a háború első szakaszában nem sokat tettünk, de nemcsak azért, mert nemigen volt mit, hanem azért is, mert Chamberlain így akarta.”²⁰ Emiatt váltotta fel aztán május 10-én Churchill, miután az

¹⁶ Pownall 1936-ban azt írta: Chamberlain „katonai és stratégiai kérdésekben teljesen tájékozatlan. [...] Stratégiai elképzelései még egy elemista gyereke is szégyent hoznának” (*Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 42). Idekívánkozik Roberts megállapítása is: „A megbékélést ellenzők közül az idősebbek – Duff Cooper, Anthony Eden, Harold Macmillan, Winston Churchill, Roger Keyes, Louis Spears és így tovább – mind kitüntették magukat az előző háborúban, míg a nemzeti kormány megbékélést szorgalmazó miniszterei – Baldwin, Macdonald, Chamberlain, Hoare, Sir John Simon, Sir Kingsley Wood – sohasem szagoltak puskaport” (*Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok], 12).

¹⁷ Lásd többek között Churchill 1930-ban írt előszavát a *Dictatorship on Trial* [Próbadiktatúra] című könyvhöz; említi Lukacs, *A párviadal*, 83.

¹⁸ Aster, 1939, 334-35. Nem kizárt, hogy Kennedy túlzott. Ezek Kennedy szavai; igyekezett rávenni Chamberlaint, hogy gyakoroljon nyomást a lengyelekre: adják be a derekukat.

¹⁹ Kennedy 1945 decemberében James Forrestalnak: „Azt mondja, Chamberlain állítja, hogy Angliát Amerika és a világ zsidósága vitte bele a háborúba” (*Forrestal Diaries* [Forrestal naplói], 122). Kenneth Clark, aki elég közel állt Chamberlainhez, *Another Part of the Wood: A Self-Portrait* [Az erdő másik része: önarckép] című emlékiratában (nagyon finoman kidolgozott önarckép) azt írja, hogy Chamberlain Chequersben közölte vele, „ő a tények embere”. Mire Clark: „Vajon Hitler beszédei és a náci rémtettei nem tények? Mr. Chamberlain ezekkel nem hajlandó foglalkozni. Amikor megkockáztattam előtte a kérdést, csak legyintett: «Propaganda az egész»” (270-71.). (Vajon Clark „megkockáztatta” a kérdést? Talán.)

²⁰ „Ez a hozzáállás más okokból ugyan, de a francia kormánynak is nagyon jól megfelelt” (Esnouf, „British

Alsóházban folytatott vitában a konzervatív képviselők egy része elpártolt Chamberlaintól, anélkül azonban, hogy teljes szívvel Churchill mellé álltak volna.

A Churchill iránti ellenszenv 1940 májusában még tovább élt, nemcsak Chamberlain híveiben és a konzervatív parlamenti többségben, hanem a kormányzat és a társadalom más befolyásos tényezőiben is. A szélsőséges elemek – mosleyisták, brit fasiszták, elvakult németimádók, megrögzött antiszemiták stb. – nem rendelkeztek érdemi támogatottsággal, és mint látni fogjuk, május 24-én Churchill kormánya egy drákói rendelettel – amellyel Chamberlain is teljesen egyetértett – leszámolt velük. De Nagy-Britanniában (Európában szinte egyedülálló módon) az arisztokrácia tagjai közül sokan, legalábbis 1940 májusa előtt, ki-mondottan rokonszenveztek Hitlerrel – vagy Chamberlain addigi németbarát viselkedésével.²¹ Ez az uralkodócsalád tagjaira éppúgy érvényes, mint a magas rangú és befolyásos tisztviselőkre.²² Ilyen volt például Sir Horace Wilson, 1940 előtt Chamberlain legközelebbi és legbizalmasabb tanácsadója. R. A. Butler egyik 1939-ban írott levelében félig tréfásan „Anglia koronázatlan királyának” nevezi Wilsont. Kenneth Clark visszaemlékezései alátámasztani látszanak Butler véleményét: „Mr. Chamberlainnek nem volt nagy képzelőereje, és egyedülálló módon hiányoztak az »antennái«. Azokat a döntéseket, amelyekhez illeszmi kellett, egy rendkívüli személyiség, Sir Horace Wilson hozta meg helyette. Ő a Downing Street 10.-ben, a miniszterelnök előszobájában rendezte be kis hivatalát, és mindenki, aki a miniszterelnökhöz jött, kénytelen volt ezen áthaladva néhány percig elbeszélgetni Sir Horace-szel. [...] Én élveztem a vele folytatott beszélgetéseket, és ezt egyszer említettem is Mr. Chamberlainnek. Felcsillant a szeme, odafordult hozzám, és azt mondta: »Ő a legfigyelemreméltóbb ember Angliában. Egy napot sem bírnék ki nélküle«”.²³ De május 10-e után nem maradt más lehetősége: Churchillnek első dolga volt kipenderíteni Horace Wilsont.

R. A. Butler külügyi államtitkárként bizonyos értelemben Halifax Wilsonjának számított, bár Halifax kevésbé támaszkodott rá, mint Chamberlain Wilsonra. Akárcsak Wilson, Butler is nagy intrikus volt, emellett vagyonos ember, aki hitt abban, hogy Nagy-Britannia lényege a demokráciát korlátozó arisztokratikus társadalmi rendszer. Ezt jelzi Chamberlainhez és Halifaxhoz intézett, kézírásos levele is 1938. március 18-

Government War Aims and Attitudes” [A brit kormány háborús céljai és magatartása], 30).

²¹ Halifaxet még 1939 áprilisában is „elárasztották a levelek, amelyekben az ország legnevesebb arisztokratái kérték, térjen vissza a megbékélés politikájához. A levélírók álláspontja egyes részletkérdésekben ugyan eltért, de abban egyöntetű volt, hogy Németország nem akar ártani Nagy-Britanniának, és hagyni kell, hogy kelet felé, az oroszok ellen forduljon. Ezek az emberek katasztrofális hibának tartották a Lengyelországnak nyújtott garanciát. A levelekben volt egy másik visszatérő motívum is, nevezetesen, hogy egy Németországgal vívott háború ártana Nagy-Britannia presztízsének a világban, és csak a zsidóknak és a kommunistáknak lenne jó. Halifax, aki 1937-38-ban maga is hasonló nézeteket vallott, hosszú és udvarias válaszlevelekben magyarázta és védte politikáját. Társadalmilag érintkezett ezekkel a levélírókkal, sőt Londonderry grófjának annak idején, Etonban a csicskása volt. Voltak, akik még jóval a háború kezdete után is arra kérték, próbálja helyreállítani a baráti viszonyt Németországgal” (Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 151-52).

²² Ennek bizonyítékait nehéz összegyűjteni, mert szétszóródtak és persze hiányosak is. (Sok érdekes anyag található Roberts könyvében, az *Eminent Churchillians*-ben [Churchill-párti kiválóságok]). Chamberlain nem (vagy nem nagyon) fésülte át iratait és levelezését (lelőhelyük a Birminghami Egyetemi Könyvtár). Halifax annál inkább (Borthwick Intézet Könyvtára, Yorki Egyetem), akárcsak Lady Halifax. A cambridge-i Churchill Archívumban Sir Maurice Hankey naplói nem teljeseek: az 1939-44 közötti évekről nagyon keveset találni bennük, sőt van olyan év is, amelyikről semmit sem, de levelezése hozzáférhető. David Margessonnak, a konzervatívok vezérszónokának levelezéséből (amelyet lánya adományozott a Churchill Archívumnak) az 1939-46 közötti évek hiányoznak. A cambridge-i Trinity College-ban található Butler-iratok sem állnak teljességükben a kutatók rendelkezésére: az „Útmutató” szerint például „négy tétel egyelőre még sérthet bizonyos érzékenységeket, és nem tehető közzé mindaddig, amíg ez a körülmény meg nem szűnik”. (A szóban forgó tételek az E 3/60 jelzetű dossziében vannak, amely Sir Samuel Hoare-nak és Archie James repülő alezredesnek, parlamenti képviselőnek a madridi brit nagykövetségen folytatott levelezését tartalmazza.)

²³ Butler Braboume lordnak, 1939. február 17., Butler-iratok, F 79/93. Clark, 271. Lásd még: Butler-iratok, F 80/98 (kelt 1930 derekán): „Mindig megpróbáltam feltérképezni munkatársaim jellemét. [...] Sir Horace Wilson igen nagy hatalommal rendelkezik. Ő napjaink Burleigh-je, s igencsak felkeltette érdeklődésemet, amikor a minap Chamberlain feladatát Erzsébet királynőéhez hasonlította. [...] Szereti a hatalmat és rejtélyes úton-módon bámulatos eredményeket ér el... Leginkább az iparügyi tárgyalásokban jeleskedik, és e képességére nagy szüksége is lesz, ha megállapodásra akar jutni a náci Németországgal, ahogy a lelke mélyén még mindig reméli... De valótlannak lenne azt mondani, hogy ez a kék szemű, halk szavú és sunyi ábrázatú férfiú csakis a megbékélést tartja szem előtt.”

án, alig néhány nappal az *Anschluss* után, amelyben a címzettek figyelmébe ajánlja E. W. D. Tennantnek, az Angol-Német Baráti Társaság elnökének beszámolóját: „Nagyon tapintatos és őszinte... Nem hozom a tudomására, hogy ezt megmutattam önnek és Halifaxnak.” Tennant „beszámolója” (amely itt-ott antiszemita kitételeket is tartalmaz) azzal vádolja a szerencsétlen Kurt von Schuschnigg osztrák kancellárt, hogy „brutálisan” bánt az osztrák nációkkal. Alaptétele a következő:

Angliát gyakorlatilag ma is az ősi és lényegében évszázadok óta változatlan hagyományokkal rendelkező arisztokrácia kormányozza. Németország élén egy viszonylag fiatal ember áll, aki alacsony sorból emelkedett fel, más országokról nincsenek személyes tapasztalatai, és tanácsadói is mind hozzá hasonlóan tetterős, energikus emberek, akik nagyon nehéz iskolát jártak ki... kemények és gátlástalanok, de rendkívül jó képességűek, és hitük szerint igen magasztos eszmét képviselnek. Változatlanul hiszem, hogy nemcsak lehetséges, hanem könnyű is baráti viszonyba kerülni velük. [...] Hitlernek eltökélt szándéka, hogy mindenáron, az eszükben sem válogatva feltartóztassa a kommunizmus terjedését Európában.

Butler ehhez hozzátette: „Azt hiszem, ön is úgy véli majd, hogy ez a beszámoló meglehetősen közel jár az igazsághoz.”²⁴

Horace Wilsonhoz hasonlóan, aki a háttérben húzogatót mindenféle zsinórokat (legalább egy esetben szó szerint is: 1938-ban ő hallgatta le Winston Churchill telefonbeszélgetéseit), Butler vérbeli intrikus volt. 1938 áprilisában kieszt egy tervet a brit sajtó befolyásolására, „tudván, hogy némelyikre [ti. némelyik brit lapra] a németek haragszanak”. „Létre kellene hoznunk a Külügyminisztériumban egy kis propagandaosztályt, amelynek feladata lenne gondoskodni róla, hogy (a) álláspontunk [a Németországgal való megbékélés] kellő hangsúlyt kapjon, (b) hogy az újságok levelezési rovataiban nagy számban jelenjenek meg a barátaink által megfogalmazott érvek, (c) hogy beszédeink nagyobb visszhangot váltsanak ki, mint ellenfeleinké vagy azoké, akik nincsenek mellettünk, pl. figyelnünk kell Winston kampányára.”²⁵ A megbékélés politikáját illetően Butler közelebb állt Chamberlainhez, mint főnökéhez, Halifaxhoz; ezt néha ki is mondta. „Az *Anschluss* után továbbra is vígan hirdette a megbékélést, pedig a Külügyminisztériumban akkor már senki sem osztozott a derűlátásában. Képes volt akár élesen támadni saját pártjának tagjait, előszeretettel kötött titkos megállapodásokat, és már-már küldetésszerűen ellenezte Churchillt – vagyis gondosan átfésült iratai sem leplezhetik, hogy Butler roppant ellenszenves alak volt.”²⁶

Erről elég is ennyi. A két gyászos hét során se Wilsonnak, se Butlemek nem jutott szerep. 1940. május 11-én Churchill megszabadult Horace Wilsontól. De R. A. Butlert nem ebrudalhatta ki a Whitehallból. Ez fontos körülmény, mert Butler végül is Halifax külügyi államtitkára volt, és május 24-ére új helyzet állt elő a háborús kabinetben. Churchill legnagyobb ellenfele immár nem Chamberlain volt, hanem Halifax.

*

Edward Woodról, Halifax lordról kitűnő életrajz áll rendelkezésünkre: Andrew Roberts hibátlanul felépített, bőséges és változatos forrásanyagból merítő munkája. Roberts jelentős terjedelemben foglalkozik Halifax Chamberlainhez és Churchillhez fűződő viszonyával.²⁷ Mivel hármójuk kapcsolata döntően befolyásolta az 1940 májusában végbement eseményeket, röviden vázolnunk kell Halifax jellemét, s hogy milyen pályát futott be a két sötét hétig, illetve a Churchill-lel való szembehelyezkedéséig.

Ez nem könnyű feladat. Halifax merőben más jellem volt, mint Churchill, de Chamberlainhez sem hasonlított. Már a megjelenésével is különös benyomást keltett: hórihorgas ember volt, nagy, széles lúdtalpakkal; születéskor hiányzó bal kezét ököl formájú protézis pótolta, amellyel kitűnően bánt; szolid, de

²⁴ Ugyanott, F 70/14.

²⁵ Ugyanott, F 79/24.

²⁶ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 140.

²⁷ Halifax *Fulness of Days* [A napok teljessége] című önéletrajza jámbor és semmitmondó, bár itt-ott megcsillog benne a humor. Hasznosabb olvasmány Birkenhead gróf helyenként bíráló hangú könyve, a *Halifax: The Life of Lord Halifax* [Halifax: Halifax lord élete].

remekül szabott ruhákat viselt. Arisztokratikus külsejéhez jól illett higgadt, hűvös, sőt már-már rideg viselkedése; inkább szemérmes volt, mintsem érzékeny; mindig kordában tartotta az érzelmeit, s ami még nagyobb szó, a becsvágyát is. Fanyar (bár nem gyenge) humora volt; ez a jellegzetes angol vonás Chamberlainból szinte teljesen hiányzott, Churchillben viszont (legalábbis némelyek szerint) túltengett. Három dolog érdekelte szenvedélyesen: a rókavadászat, az anglikán úgynevezett „magas” egyház, és a magas kormányhivatal. Az első annyira a vérévé vált, hogy egészen más természetű, akár nagy horderejű ügyek kapcsán is előszeretettel használt vadász szakkifejezéseket; ami a másodikat illeti, inkább az egyház híve volt, mintsem önvizsgálatra hajló hívő; a harmadikról elmondható, hogy „pályafutása a sikerek és előléptetések töretlen sorából állt”.²⁸ A „Szent Róka” (Holy Fox) gúnynevet Churchill ragasztotta rá; Roberts ezt „gyenge szóviccnek” tartja (szerintünk nem az). 1925 és 1931 között Irwin lord néven India alkirálya volt; főleg neki köszönhető, hogy Nagy-Britannia domíniumi státust ajánlott Indiának (amit Churchill hevesen ellenzett). Hazatérése után felkínálták neki a külügyminiszeri posztot Ramsay MacDonald nemzeti kormányában, de nem fogadta el. Apja 1934-ben bekövetkezett halála után örökölte a Halifax vikomt címet, és előbb Baldwin, majd Chamberlain kormányában is magas tisztséget töltött be. 1935-ben, öt hónapos hadügyministersége idején hadikiadás-ellenes álláspontot képviselt. 1938 februárjában, mint már említettük, a leváltott Anthony Eden helyett ő lett Chamberlain külügyminisztere.

Halifax jellegzetes – ha nem is szélsőséges – „megbékéléspárti” volt. Most nem soroljuk, hány szerencsétlen kijelentést tett a hitleri Németországról egészen 1938-ig, sőt még abban az évben is; számtalan ilyen találunk a róla írt életrajzokban, ellenfelei életrajzaiban, s a magántulajdonban lévő, illetve levéltárakban őrzött különféle iratokban. „Ha nem is szélsőséges”: mert az ő esetében inkább arról van szó, hogy közmondásosan higgadt és tárgyilagos ítélőképeségén olykor úrrá lettek az illúziói, s hogy egyébként szigorúan pragmatikus elméjében néha a vágy szülte a gondolatot – talán a vágy volt maga a gondolat, mint például amikor Göringet „nyílnak és vonzónak”, Goebbelst pedig nagyon „rokonszenvesnek” találta. Hitlerből sokáig szinte semmit sem értett meg. Egy alkalommal Hitler „miszticizmusát” Gandhiéhoz hasonlította. 1937 novemberében, Hitlerrel folytatott balvégzetű tárgyalásáról hazatérve azt írta Chamberlainnek, hogy Nagy-Britannia és Németország között „egyetlen életbe vágó kérdés” maradt megoldatlanul, a gyarmatok kérdése. Ez nemcsak Hitler, hanem az egész akkori világpolitikai helyzet súlyos félreértéséről tanúskodik.²⁹ Legfontosabb céljait Hitler Európában akarta megvalósítani, nem pedig másutt. Csakhogy Halifaxet – ez volt az egyik Chamberlainnel közös vonása – Európa nem nagyon érdekelte. Churchillnek ezért nem jött álom a szemére aznap éjjel, amikor Chamberlain menesztette Edent, és a helyére Halifaxet nevezte ki. 1939 márciusában Halifax, jellemző módon, így reagált Ausztria bekebelezésének hírére: „Mi értelme lenne oda-lépnünk, ahol földcsuszamlás van? Hiszen minket is maga alá temetne.”³⁰ (Érdekes egybeesés: Churchill 1940. május 27-én hasonló szóképpel élve ennek épp az ellenkezőjét mondta, amikor közölte Halifaxszal és a háborús kabinettel, hogy Nagy-Britannia „csúszós lejtőre” lépne, ha bármilyen jelét adná annak, hogy hajlandó most tárgyalni Hitlerrel.) Roberts idézi Oliver Harveyt, aki 1938-ban azt mondta, Halifax „könnyen szemet huny a kellemetlen tények fölött, és agyafúrtan megkerüli a benne felmerülő kételyeket”, de Roberts hozzáteszi, hogy Harvey „lesújtó véleménye” nem helytálló.³¹ Pedig 1938 tavaszán és nyarán Halifax nem tartotta méltóságán alulinak, hogy trükkökhöz folyamodjon; egyebek mellett manipulálni igyekezett a sajtót, és néha Hitler közvetítőinek is igen különös dolgokat mondott.³²

²⁸ Roberts, *The Holly Fox* [A Szent Róka], 1.

²⁹ Ugyanott, 67, idézve Baldwin irataiból (173/61), 1937. november 15.: „Halifax megalkuvása a Hitlernél tett látogatásával tetőzött.” Arról a beszélgetésről írva Baldwinnek, amelyet nem sokkal korábban a Népszövetség danzigi főbiztosa, Karl Burckhardt folytatott Hitlerrel, Halifax megjegyezte: „A nemzetiszocializmus hatalmas erő, de nem érzem úgy, hogy természetellenes vagy erkölcstelen volna!” Elutazása előestéjén hozzátette: „Nem kétlem, hogy ezek az emberek szívből gyűlölik a kommunizmust s a többi. És nagyon valószínű, hogy az ő helyükben mi is így éreznénk!” Amikor Ribbentrop londoni német nagykövet azt mondta a kiegyezéspárti Tom Jonesnak, hogy „Minél előbb találkozik Halifax a Führerrel, annál jobb” (ugyanott, 64), akkor igaza volt.

³⁰ CAB 27/623-26 (378).

³¹ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 95.

³² Már 1936 márciusában (amikor Hitler visszafoglalta a Rajna-vidéket) Halifax javasolta, hogy „a németekkel való bármilyen közvetlen kapcsolatfelvételünket tartsuk titokban a franciák előtt” (ugyanott, 59.). Júliusban Fritz Wiedemann százados, Hitler szárnysegéde Londonba látogatott. Halifax a hivatalában fogadta. Találkozójuk végén,

1938 szeptemberének egyik éjszakáján jött a változás. Tizenötödikén Chamberlain váratlanul Berchtesgadenbe repült, hogy találkozzék és megpróbáljon egyetértésre jutni Hitlerrel. Halifax teljes mértékben támogatta, akárcsak egy héttel később, amikor Chamberlain ismét tárgyalt Hitlerrel, ezúttal Godesbergben, ahol Hitler még feljebb srófolta követeléseit és fenyegetőzni kezdett. Chamberlain vonakodott elkötelezni magát Csehszlovákia és Franciaország mellett; kész volt engedni Hitlernek. Hazatérése után összeült a kabinet. Halifax teljes mellszélességgel kiállt Chamberlain mellett. Másodtitkára, Cadogan ezt írta naplójába: „Még nagyobb rémülettel tölt el, hogy [Chamberlain] megbabonázta [Halifaxet], aki semmi ellenállást nem tanúsít. [...] Rövid feljegyzésemre, amelyben megosztottam vele ezzel kapcsolatos véleményemet, nem is reagált.” Aznap este a kabinet kétszer is összeült; a második tanácskozás után „[Halifax] tetőtől talpig defetista-pacifista, és jól érzi magát a bőrében. [...] Miközben autóval hazavittem, elmondtam neki, mi nyomaszt, de lepergett róla.”³³ Mégsem pergett le róla. Másnap reggel Halifax így szólt Cadoganhoz: „Alec, nagyon haragszom magára. Álmatlan éjszakát okozott nekem. Egy órákor felébredtem, és nem tudtam újra elaludni. De végül arra jutottam, hogy magának van igaza.” Így aztán csaknem pontosan hét hónappal azután, hogy Halifax külügyminiszteri kinevezése elűzte az álmot Churchill szeméről, neki magának is volt egy álmatlan éjszakája. A következő kabinetülésen váratlanul felszólalt: Hitlerben nem szabad bízni; a nácizmust végső soron fel kell számolni. Chamberlain döbbenten és csalódottan hallgatta. Halifax még aznap elmondta Chamberlainnek, mi történt vele az éjjel. Chamberlain maró gúnnyal valami olyasmit válaszolt, hogy az éjszakai gondolatok nem sokat érnek. De ettől fogva nem voltak teljesen azonos véleményen. Ezt többek között Churchill is észrevette: „Azt hiszem, [Halifax] nem megy el odáig, mint a miniszterelnök”, mondta 1939 februárjában.³⁴ 1939 nyarán, néhány hónappal a háború előtt Chamberlain (Horace Wilsonnal a háta mögött) még támogatott mindenféle kétes és veszélyes kapcsolatfelvételeket Hitler ügynökeivel; Halifax nem. De miután megkezdődött a háború, a három miniszter, Halifax, Chamberlain és Churchill között nem került sor komoly összetűzésre.

Halifax és Churchill között viszont több alkalommal is támadt nézeteltérés. A „vonakodó” háború alatt Halifax kész volt meghallgatni különböző, nem hivatalos közvetítői ajánlatokat (igaz, anélkül, hogy egyértelmű választ adott volna rájuk). Ekkor még nem adta fel a reményt, hogy esetleg Göring lép Hitler helyébe. Mindez nem azt jelentette, hogy Halifax visszakozott és ismét megbékéléspárti lett. Elsősorban időt akart nyerni – legalábbis ő maga ezt mondta –, mielőtt a háború teljes terhe Nagy-Britanniára szakadna. Május 6-án a kabinetben is célzott erre: „az egyik lehetőség, amivel időt nyerhetünk, az, hogy a németeket békebeszéddekkel hitegetjük”.³⁵ A „békebeszéddek” hallatán Churchill dühbe gurult. Ez hazaárulás, replikázott. Halifax késedelem nélkül üzenetet írt neki: „Igazán nagyon igazságtalanul ítéled meg az én átgondolatlan kijelentéseimet. Lehet, hogy amit mondok, az butaság, azt sem vitatom, hogy veszélyes, de semmiképpen sem hazaárulás. Nem tetszik nekem, hogy folyton vitatkoznom kell veled! Főleg ha a vitánk félreértésen alapul.” A kapott üzenetre Churchill tüstént ráfirkantotta a válaszát: „Kedves Edward. Heves riadalom támadt bennem. Sajnálom, ha megbántottalak. Gyilkos gondolatnak tűnt ebben a reményvesztett légkörben. Te ezt nem láthattad előre. Bocsáss meg. W.”³⁶ Ezzel a két régi vágású úriember vitája a lovagi-

búcsúzóul Halifax állítólag azt mondta, „szeretné, ha munkájának eredményeként egyszer a Führer a király oldalán, a nép éljenzése közepette vonulna át London utcáin”. Erről Wiedemann számolt be Hitlernek írt jelentésében, amelynek szövege megtalálható a publikált német diplomáciai iratok között; Robert is idézi *Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok] című könyvében, 16-17 (bár ő a látogatás idejét tévesen nem 1938, hanem 1939 júliusára teszi), és megjegyzi: „Lehetséges, hogy Wiedemann túloz, de amikor kettőjük megbeszélésének tartalma a háború után nyilvánosságra került, Halifax nem próbálta cáfolni.” Bizalmas forrásból jelen könyv szerzője is úgy értesült, hogy Halifax fent idézett mondata csakugyan elhangzott.

³³ *Diaries of Sir Alexander Cadogan* [Sir Alexander Cadogan naplói], 103, 105.

³⁴ CA, 2/343.

³⁵ Publikálatlan jegyzet a Garrowby albumban (Halifax házi újságkivágás- és fényképalbumában); idézi Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 181. Különös lelet, amely véletlenül maradhatott az albumban, hiszen Halifax gondosan átfésülte a birtokában levő dokumentumokat: „Minthogy mindig éberem örködött saját jó hírére, ehhez a cédulához is fűzött egy utólagos megjegyzést.”

³⁶ Érdekesség, hogy az üzenetváltáshoz a miniszterelnök levélpapírját használták. Vajon Halifax a miniszterelnök hivatalában vetette papírra sorait? Vagy – ami valószínűbb – a miniszterelnök levélpapírja rendelkezésre állt a kormány üléstermében?

asság szabályai szerint el volt intézve. Sebtében papírra vetett szavaik, sőt kézírásuk is meglehetősen jól tükrözi jellemvonásaikat. Ugyanakkor, amint Roberts is találóan rámutat, „A Halifax és Churchill viszonyára vonatkozó adatokat nagy körültekintéssel kell kezelnünk” – és nemcsak azért, mert Halifax „alaposan megrostálta az iratait”. „Churchill és Halifax között sokkal több beszélgetés zajlott le – főleg kabinetülések idején –, mint ahányat annak idején feljegyeztek vagy később felidéztek.”³⁷

Halifaxre jellemző volt a kompromisszumkereső hajlam és a túlságosan határozott vagy szenvedélyes állásfoglalástól való ódzkodás; Churchillre nem. Itt többről van szó, mint hogy eltérő taktikát követtek, vagy hogy más volt a vérmérsékletük. Churchill valószínűleg jobban értette Halifaxet, mint Halifax Churchillt; ez utóbbi körülményben közrejátszhatott, hogy Halifax nem kívánt sokat töprengeni Churchill jellemén. A jelek szerint úgy vélte, Churchill egyik-másik javaslata vagy kijelentése nemcsak túlzó vagy szélsőséges, hanem felületes is. Egyszóval ambivalensen viszonyult Churchillhez: volt, amiben megbízhatatlannak tartotta, más dolgokban viszont csodálta vagy legalábbis elismerte képességeit. Ennek a felemás viszonyulásnak számos tanújelét adta azután, hogy Churchill lett a miniszterelnök. Május 11-én a lehető legmelegebb szavakkal gratulált neki. (Első mondata: „Tudom, milyen súlyos a teher, amelyet bátran a válladra vettél.” Utolsó mondata: „Most, amikor hozzáfogsz feladatodhoz, hogy vezessél bennünket, minden gondolatom és jókívánságom hozzád száll. Kísérjen Isten áldása.”)³⁸ De ugyanaznap Halifax azt írta fiának: „Remélem, Winston nem hajszol bele minket valami felelőtlenségbe.”³⁹ Halifax átfésült naplójában számos Churchillt bíráló bejegyzés található ezeknél a napoknál. Talán Halifax „egyszerűen úgy okoskodott, hogy erősebb pozícióban lesz a trón mögött állva, mintha ő ülne rajta”? Lehetséges. Nem tartotta kizártnak, hogy Churchillt hamarosan elmozdítják. Május 11-én azt írta naplójába: „Nemigen találkoztam még emberrel, akinek az ismeretei ennyire hézagossak volnának, vagy akinek a gondolatai így csaponganának. Vajon meg lehet őket zabolázni? Ezen sok múlik.” Hozzátette: „Annyi bizonyos, hogy az intellektusával nem sokat nyertünk.” Május 12-én: „Nyugtalanítanak Winston módszerei.” Május 13-án: „Winstont miniszterelnökként össze sem lehet hasonlítani Neville-lel.” Ugyanaznap egy levélben: „Nem hiszem, hogy WSC nagyon jó miniszterelnök lesz, bár az emberek úgy érzik majd, hogy felrázta őket.” „Furcsa szerzet.” Május 14-én: „Emiatt még inkább kétségbe vonom az ítélőképességét.” Aznap az akkoriban (bizonyos körökben) elterjedt „gengszterek” kifejezést használta Churchill új csapatára: „Nem sok idő kell hozzá, hogy a gengszterek teljesen átvegyék az irányítást.” De ugyanabban a naplóban május 10-én így ír Churchillről: „Roppant hazafias szellemben cselekedett.” Május 17-én: „Nagyra értékelem Winston bátorságát.” Végül május 24-én, pénteken: „Vacsora előtt beszéltem Winstonnal; bátor, mint mindig.”⁴⁰ De Halifax mégis készült arra, hogy a háborús kabinetben szembeszálljon Churchill-lel.

Halifax ebben az időben is örült a királlyal és a királynéval való jó viszonyának. Május 20-án, a Buckingham-palota parkjában sétálva (amelynek kapujához maga a királyné adott neki kulcsot) egyszer csak „összetalálkoztunk a királlyal, a királynéval és Gloucesterékkal, akikkel ittunk egy kortyot és elbeszélgettünk!”⁴¹ Május 22-én Leo Amery, Churchill híve Oxfordban beszédet mondott, amelyre később így emlékezett: „Gondoltam, beleveszek valami olyasmit is, hogy Hitler esetleges békeoffenzívájával legyünk résen, de [a beszédet] elküldték Edwardnak [Halifaxnak], aki annyira átírta, hogy végül úgy hangzott, mintha arra kérnék Hitlert, javasoljon ő békefeltételeket, mert nekünk egy sincs a tarsolyunkban.”⁴²

*

³⁷ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 188.

³⁸ CA, 20/11.

³⁹ Roberts, *Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok], 157.

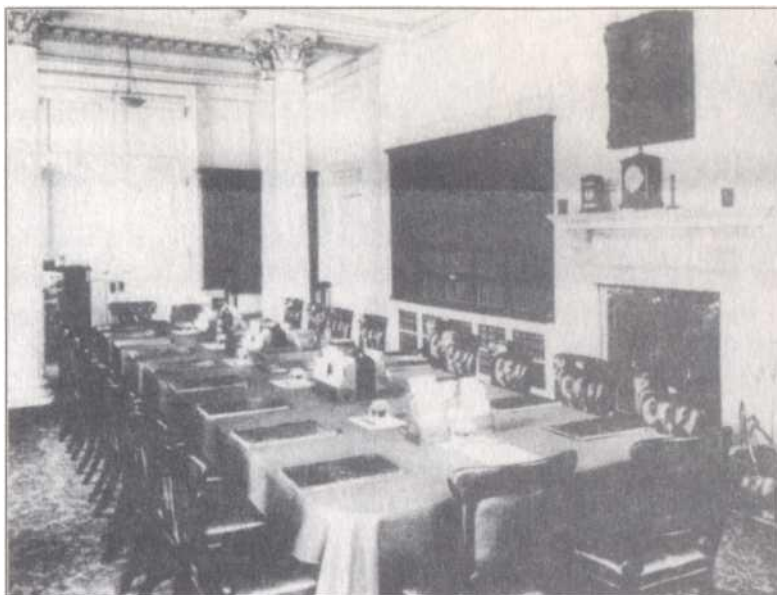
⁴⁰ Halifax naplói körbejártak a családtagjai között; a fent idézett passzusok nagyrészt a Yorkban őrzött, A, 7.8.4. jelzetű naplóból valók. A „gengszterekről” szóló a Butler-iratokban található, G. 11; a többi Roberts-nél, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 199. Lásd még Lawlor, *Churchill and the Politics of War* [Churchill és a háborús politika], 35.

⁴¹ Halifax-iratok, A.7.8.4.

⁴² Esnouf, „British Government War Aims and Attitudes” [A brit kormány háborús céljai és magatartása], 196.

Itt az ideje, hogy részletesebben leírjuk a háborús kabinetet. 1940. május 10-e után a háborús kabinetnek öt tagja volt – Churchill, Halifax, Chamberlain, valamint a két munkáspárti vezér, Clement Attlee és Arthur Greenwood, akiket bevettek a koalíciós, vagyis nemzeti kormányba. A kabinet üléseire olykor a külső kabinet vagy a hadvezetés egyes tagjait is meghívták. Általában jelen volt még Sir Edward Bridges, a kabinet titkára, de amikor szigorúan titkos ügyeket tárgyaltak – május 26-án és 27-én –, őt néha kiküldték a teremből.

Május tizedike, azaz miniszterelnökké történt kinevezése után Churchill nem költözött azonnal a Downing Streetre, hanem egyelőre maradt az Admirális épületében. Egyik-másik kabinetülést itt tartották, de többnyire a Downing Street 10.-ben ültek össze, amelynek emeletén továbbra is Chamberlain lakott a feleségével. A tanácsterem a földszinten, egy hosszú folyosó végén volt (ma is ott van). A Downing Street 10. nagyjából a tizenhetedik század végén épült. A tizenkilencedik században a „No. 10” közkeletű kifejezéssé vált, bár akkoriban nem mindegyik miniszterelnök költözött ide. A huszadik században viszont mindegyikük itt lakott, kivéve Churchillt miniszterelnöksége első hónapjaiban (és legújabbban Tony Blairt). 1937-ben Mrs. Chamberlain, aki szeretett ott lakni, átalakíttatott néhány helyiséget, főleg a földszinten.⁴³ A tanácsteremről jó leírást ad Ian Colvin *The Chamberlain Cabinet* [A Chamberlain-kormány] című, az 1937-38-as évekkel foglalkozó könyvében: „A magas mennyezetű, hosszú és keskeny tanácsterem, amelyben egy legalább nyolc méter hosszúságú asztal áll, körülötte ívelt lábú borszékekkel, 1781-ben nyerte el mai formáját, amikor két korinthuszi oszlop segítségével kibővítették.” Az asztalon szép gyertyák és metszett üveg poharak, a kandallópárkányon két óra, a falnál míves állóóra; az 1930-as években könyvszekrények és telefonok is voltak a teremben. „A márványkandalló fölött Van Loo Sir Robert Walpole-t ábrázoló portréja függ, előtte a miniszterelnök széke és tintatartója jelzi az asztal közepét. [...] A tanácsterem magas, zsalus ablakai a kertre néznek, amelynek alacsony fala fölött, a lombos platánfák túl látni a Horse Guards Parade-et és a St. James parkot.” A vörös posztóbevonatú ajtó előtt, „az előszobában kis rézkeretes névtáblák jelezték, melyik miniszter hová akaszthatja a kalapját”.⁴⁴

„A magas mennyezetű, hosszú és keskeny tanácsterem, amelyben egy legalább nyolc méter hosszúságú asztal áll, körülötte ívelt lábú borszékekkel...” (AP/Wide World Photos)

⁴³ 1937 előtt Chamberlain a Downing Street 11.-ben, a pénzügyminiszteri rezidencián lakott; Eaton Square-i házát az akkori német nagykövetnek, Ribbentropnak adta ki.

⁴⁴ Colvin, 18, 21.

Első látásra úgy tetszik, hogy Churchill a háborús kabinetben – a tágabb kabinetről nem is beszélve – kényelmes többséggel rendelkezett: a két munkáspárti miniszter támogatásával akkor is ő kerekedett volna felül három a kettőhöz arányban, ha Chamberlain és Halifax ellene szavaz. Ez valóban így volt, de csak bizonyos korlátok között. Attlee és Greenwood, a két újdonsült miniszter nemigen értett a katonai és világpolitikai ügyekhez; emellett pártjuk nagyon kevés képviselői hellyel bírt a parlamentben. 1940 májusában a háborús kabinet ülésein mindketten (de főleg Attlee) jobbára hallgattak, s csak elvétve kértek szót. Egy esetleges nyílt kenyértörés Churchill és a két kimagasló konzervatív politikus között katasztrofális lett volna. Ha Chamberlain, Halifax vagy netán mindkettő lemond, akkor országos válság robban ki, amely azonnal begyűrűzik a parlamentbe, és megingatja, sőt talán elmozdítja Churchillt.

Május 24-én, pénteken a háborús kabinet 11 óra 30 perckor ült össze. Elsősorban a Calais-nál kialakult helyzetet tárgyalták meg; Churchill hosszan beszélt. A jelek szerint ekkor még nem értesült Hitler „állj”-parancsáról. Dunkerque is szóba került, most először: „Jelentős létszámú francia katonaság van Dunkerque-ben, de angol csapatokat, a brit expedíciós hadsereg néhány kisebb egységét leszámítva, még nem vezényeltek a körzetbe. A kikötő többé-kevésbé normálisan működik.”⁴⁵ Ekkor Halifax előhozakodott a belgiumi válsággal: egy ideig azt vitatták, nem kellene-e III. Lipót királyt és családját Angliába menekíteni, ahogy a holland királynőt és kíséretét tizenkét nappal korábban. Halifax amellet volt, hogy igen, Churchill amellet, hogy egyelőre nem. De a kérdés kapcsán nem alakult ki köztük valódi konfliktus.

Se Churchill, se Halifax nem tudott arról a fontos lépésről, amely aznap, május 24-én történt Washingtonban. Churchill a háború kezdete óta bizalmas levelezést folytatott Roosevelttal elnökkel. Halifax ezt tudta és helyeselte. De – és ez nagyon lényeges – Rooseveltt még 1940 májusának közepén is ingadozott Churchill megítélésében, akinek jelleméről ellentmondó és nem mindig pozitív értesüléseket kapott.⁴⁶ Ott volt londoni nagykövete, Joseph Kennedy is, aki, mint említettük, gyűlölte Churchillt, és úgy vélte, Angliának semmi esélye (és semmi oka) szembeszállni Németországgal. Rooseveltt lassanként tisztába jött Kennedy defetista hajlamával; ugyanígy Halifax is. A legfontosabb azonban az a döbbenetes távirat, amelyet Churchill május 15-én írt és küldött el Rooseveltnak. Ez volt az első jele annak, hogy látja az előtte tátongó mélységet, és felismeri, könnyen meneszthetik őt, ha Nagy-Britanniának netán békét kell kérnie. (Jegyezzük meg azt is, milyen korán szembenezett azzal, hogy Franciaország összeomolhat és megadhatja magát.) „Mint kétségtől Ön is tudja, a szín igen gyorsan elsötétült – írta. – Ha szükséges, egyedül is folytatjuk a háborút, és nincs bennünk félelem. Bízom benne azonban, Elnök Úr, hogy megérti: az Egyesült Államok hangja és ereje mit sem ér, ha még sokáig várta magára. Megeshetik, hogy Európát döbbenetes gyorsasággal leigázzák, és náci uralom alá hajtják, és lehet, hogy *a ránk nehezedő nyomás túl súlyosnak bizonyul majd.*” (Az én kiemelésem – J. L.)

Rooseveltt tizenkét órával az üzenet kézhezvétele után válaszolt Churchillnek. A hangnem barátságos volt, de afféle „nesze semmi, fogd meg jól”. Churchill két nap múlva rövid, mindössze ötmondatos levélben nyugtázta Rooseveltt üzenetét. „Szilárd elhatározásunk, hogy kitartunk a végsőig, bármit hozzon is a Franciaországban dúló nagy csata. [...] De ahhoz, hogy ebben az amerikai segítségnek is része legyen, mihamarabb hozzá kell jutnunk.” Két nap múltán, huszonegyedikén Churchill újabb üzenetet fogalmazott Rooseveltnak. Mérlegelte, hogy elküldje-e. Végül is elküldte. Úgy érezte, mindenképpen meg kell értetnie Roosevelttel, milyen iszonyú a veszély. Ő és kormánya elpusztulhat harc közben, „de elképzelhetetlen olyan helyzet, amelyben önként megadjuk magunkat”.

⁴⁵ CAB, 65/7.

⁴⁶ Sumner Welles, Rooseveltt bizalmi embere 1940 márciusában, londoni látogatása után arról számolt be, hogy Churchill sokat iszik. Adolf Berle amerikai külügyminiszter-helyettes úgy vélekedett, hogy Churchill talán túlságosan öreg és „fáradt”. Május 11-én, Churchill miniszterelnöki kinevezésének másnapján a hírt megvitatták a Fehér Házban. Harold Ickes belügyminiszter: „Churchill az ital hatására megbízhatatlan.” Rooseveltt: „Angliának talán nincs jobb embere Churchillnél.” Frances Perkins munkaügyi miniszter: Rooseveltnak „bizonytalan” véleménye volt Churchillről, és kormánya tagjaitól kérdezgette, vajon „miféle ember valójában” az új brit miniszterelnök. Ickes úgy tartotta, hogy Churchill „már öreg”. Ehhez még hozzátehetjük Mrs. Rooseveltt véleményét is, aki szerint Churchill túl konzervatív, sőt „reakciós”. Odáig ment, hogy megkérte egyik barátját, győzze meg erről az elnököt. (Lukacs: *A párviadal*, 115. Mészáros Klára fordítása.)

„Ha a jelenlegi kormány számára eljön a vég, és a romok között mások lépnek színre, feltétlenül gondolniuk kell arra, hogy az alku tárgya Németországgal egyedül a brit hadiflotta lehet, és ha az Egyesült Államok ezt az országot sorsára hagyja, senkinek sem lesz joga hibáztatni az akkori felelősöket, ha igyekeznek a lehető legjobb feltételeket elérni a túlélő nép részére. Bocsássa meg, Elnök Úr, hogy ilyen nyersen fogalmazom meg ezt a rémálmot. Nyilvánvalóan nem felelhetek az utánam jövőkért, akik kétségbeesésükben és tehetetlenségükben netán kénytelenek lesznek engedni a németek akaratának.”

Majd befejezésül: „De most, szerencsére, nincs szükség arra, hogy hosszan foglalkozzunk ilyen gondolatokkal.”

„Szerencsére?” „Nincs szükség?” Talán elképzelhetetlen volt, hogy ilyesmi is lehetséges. De olykor gondolni kell az elképzelhetetlenre is. És eljött az ideje annak, hogy legalább néhány gondolatot szenteljenek neki. Roosevelt és Washington ezt még nem értették meg a maga teljességében. Az elnök bizalma és barátsága Churchill iránt még nem erősödött meg eléggé. Ezután csaknem egy hónapig nem váltottak üzenetet.

Időközben veszélyes botrány pattant ki Londonban. Amerika londoni nagykövetségének egyik tisztviselője, Tyler Kent rejtjelező, meggyőződéses elszigetelődés-párti volt. Kent sok más amerikai republikánushoz hasonlóan utálta Franklin Rooseveltet, és ez a végletes ellenszenv nála németbarát és antikommunista világszemlélettel társult. A követségről százával hordta haza, a Baker Streethez közeli otthonába a titkos iratokat, a többi között Churchill és Roosevelt bizalmas üzenetváltásait is. Néhányat azután továbbadott egy maroknyi embernek. Ezek a férfiak és nők gyűlölték Churchillt, és a németekkel rokonszenveztek. A papírok végül eljutottak néhány brit fasisztához, sőt olasz titkosügynökökhöz is. Május 20-án a brit biztonsági szolgálat rajtaütött a Baker Street-i fiatalember lakásán. Megvonták tőle a mentelmi jogot, és hétévi börtönbüntetésre ítélték. (A háború végén kiszabadult, és visszatért az Egyesült Államokba.) Megjegyzendő, hogy Churchill és Roosevelt levelezése nem volt alkotmányellenes. Szerencsére Kennedy, akinek politikai érzelmei nagyon hasonlóak voltak Kent nézeteihez, úgy döntött, hogy ebben az ügyben mossa kezét, és nem szorgalmazza beosztottja diplomáciai mentességét. Kennedy, a politikus, még nem akart szakítani Roosevelttel az 1940-es választási kampány előtt. Úgy vélte, nem ez a legjobb alkalom és időpont arra, hogy nyíltan nehézségeket okozzon Rooseveltnak.⁴⁷

Május 23-án Churchill arról tájékoztatta a háborús kabinetet, hogy sürgős, titkos táviratot kapott az ausztrál és az új-zélandi miniszterelnöktől, amelyben javasolták: a helyzet súlyosságára való tekintettel a domíniumok kormányai intézzenek felhívást Rooseveltnél, hogy minden nélkülözhető repülőgépet bocsásson rendelkezésre, illetve toborozzanak amerikai önkéntes pilótákat. Churchill szerint „e pillanatban nem célszerű egy ilyen felhívást közzétenni, mert az Elnök a gyengeség jeleként értelmezhetné”.⁴⁸ Aznap este Kennedy találkozott Halifaxszel. Kennedy a legborúlátóbban ítélte meg Anglia esélyeit, és egyfolytában bírálta Churchillt. Rooseveltnak ugyanilyen értelmű üzenetet küldött. Az elnök hajlott barátja, William C. Bullitt párizsi amerikai nagykövet véleményére, aki már május 16-án felvetette, hogy nemcsak Franciaország, de végül netán Nagy-Britannia is kapitulálhat, mely esetben Rooseveltnak el kell érnie, hogy a brit flotta hajózzon át Kanadába.

Roosevelt egyre inkább belátta, hogy rohamosan romlik a helyzet. Már azelőtt, hogy elhatározta, megpróbálja harmadszor is elnökké választatni magát, valami olyasmit fontolgatott, mint a britek május 10-én: nemzeti egységkormányt. Beszért erről Alfred Landonnal is, aki az 1936-os elnökválasztáson az ellene volt, de nem jutottak eredményre. Most, május 24-én reggel telefonon felhívta Mackenzie King kanadai miniszterelnököt, és arra kérte, küldje Washingtonba egy bizalmasát, mert beszélni kíván „bizonyos lehetőségekről, amelyekről nem tanácsos fennhangon beszélni.” A telefonban Roosevelt Kinget Mr. Kicknek szólította, ő pedig az elnököt Mr. Robertsnek. King úgy vélte, hogy az Egyesült Államok „Nagy-Britannia rovására akarja megkímélni önmagát”, és azt válaszolta Rooseveltnak, hogy erről közvetlenül

⁴⁷ A Rooseveltné és Churchill közötti üzenetváltásokkal foglalkozó részlet *A párviadal*-ból való, 118-122. [Mészáros Klára fordítása].

⁴⁸ CAB 65/7. Churchillnek az ausztrál miniszterelnökhöz írt válasza megtalálható: Gilbert, *The Churchill War Papers*, Companion Volume 2, [Churchill háborús iratai, 2. pótkötet], 119.

Churchill véleményét kellene kikérnie. Roosevelt elképzelése (és kívánsága) az volt, hogy Kanada és a domíniumok vegyék rá Churchillt: küldje át a brit hadiflottát az Atlanti-óceánon, minél előbb – vagyis megelőzve Hitler békefeltételeit, amelyek netán a flotta átadását is követelnék. Roosevelt hozzátette azt is, hogy Churchillnek nem kell tudnia, honnan ered a javaslat. Tehát már Washingtonban is ráeszméltek arra, hogy Nagy-Britannia esetleg kénytelen lesz békét kötni (azaz: kapitulálni). Ugyanakkor Roosevelt – egyelőre – nem bízott eléggé Churchillben.

Erről Churchill – és Halifax – nem tudott.

*

A brit nép nagy része sem tudott arról, hogy milyen közeli az őket fenyegető veszély. Ezt a viszonylagos tudatlanságot tükrözte a sajtó is, ami azért figyelemre méltó, mert Nagy-Britanniában a háború alatt sem korlátozták számottevően a sajtószabadságot. Titkos vagy kényes ügyekben a kormány nem annyira a hatalmi szóval elrendelt állami cenzúrára, mint inkább a lapszerkesztők és újságírók hagyományos öncenzúrájára hagyatkozott. A korabeli közvéleményt az újságokból rekonstruálni kívánó történésznek bőséges anyag áll rendelkezésére. A mindennapi életet jól tükrözik a kishírek, programajánlatok, hirdetések stb., mivel a brit sajtótermékek nemcsak külalakjukban, hanem jellegükben sem sokat változtak a háború előttihez képest; ami azonban a másutt, például a rádióban közzé nem tett híreket illeti, ezekről az újságokban is keveset találni. Csak elvétve bukkan fel egy-egy cikk, amely a közvélemény egyébként nem regisztrált megnyilvánulásait vagy tendenciáit tükrözi. Ezek közül egyet-kettőt mindjárt megvizsgálunk.

A Belgiumban és Franciaországban kialakult súlyos és drámai hadi helyzetről a sajtó híradásaiban és kommentárjaiban általában igen kevés szó esett. E tekintetben nem volt számottevő különbség a legrészletesebb és legszínvonalasabb újságok, például a *Times* vagy a *Daily Telegraph*, és az utca emberének szóló hírlapok között. Május 24-én az *Evening Standard* vezércikke némiképp eltért a szokásostól, mert komor hangon arra figyelmeztetett, hogy fel kell készülni a legrosszabbra: „Ne dugjuk a fejünket a homokba: igenis számolnunk kell az ellenség partraszállásával. Vannak, akik még mindig elvetik ezt a gondolatot. Hogyan vihetné végbe Hitler azt, ami Napóleonnak sem sikerült? Képtelenség, mondják, a Csatorna áthatolhatatlan; csakhogy néhány hete még a Meuse folyóról hallottuk ugyanezt. Jobb lesz tehát felkészülnünk a legrosszabbra.” A *News Chronicle* higgadt, tárgyyszerű vezércikket közölt: „Tegnap a miniszterelnök rövid nyilatkozatban ismertette a hadi helyzetet. Szavaiból egyértelműen kitűnt, hogy a németek előrenyomulását Belgiumban és Franciaországban egyelőre nem sikerült feltartóztatni.” Ugyanakkor a lap szalagcímben tudatta: „Francia csapatok Amiens külvárosában”, ami sajnos messze volt az igazságtól. Ugyanabban a számban Liddell Hart, neves katonai szakértő azt írta, hogy a bombázások miatt most már nagyon nehéz vagy éppenséggel lehetetlen „hídfőállást fenntartani” a Csatorna kikötőiben (szerencsére ebben tévedett, legalábbis ami Dunkerque-öt illeti). G. G. S. Salusbury, a *Daily Herald* haditudósítója messze elvetette a súlykot: „Nagy-Britannia és Franciaország állja a sarat. Eddig még se a franciák, se a britek nem vetették be fő haderejüket.” A *Manchester Guardian* dicsérte az „idős parancsnokokat”, Weygand-t és Pétaint, mondván: „a történelem nagy hadvezérei között is akadnak ilyen korúak”. Weygand hetvenhárom éves volt, de Enrico Dandolo velencei dózse kilencvenöt esztendősen vette be seregeivel Konstantinápolyt. Pétain marsall nyolcvannégy éves volt, de Gladstone (akit a liberális *Manchester Guardian* istenített) ilyen korban még a miniszterelnöki székben ült, és „ha (ahogy Reynaud úr mondja) Pétain marsall a végső győzelemig posztján marad, akkor megdöntheti Gladstone rekordját”. A *Manchester Guardian* vezércikkírója aznap kitett magáért: „Éberség. A német hadigépezet napról napra közeledik hozzánk... Ha behunyjuk a szemünket, azzal harci szellemünknek ártunk. Ebben a háborúban máris sokat veszítettünk amiatt, hogy nem hittük el: bizonyos dolgok igenis megtörténhetnek.” A manchesteri színházak műsora a május 24-e utáni héten háború előtti, sőt Edward korabeli választékot kínált: az Operaházban a *Csokoládékatoná* ment, a Vidám Színpadon a *Montmartre-i móka*. (A két nagy filmszínházban a *notre-dame-i toronyőr*-t, illetve – Marlene Dietrichkel a női főszerepben – a *Destry Rides Again* című westernt vetítették.) A *Daily Telegraph* J. B. Firth történésznek, Cornwell életrajzírójának terjedelmes cikkét közölte. Az írás hangvétele Churchill-párti volt: „Ideje, hogy a brit nép megmutassa, milyen anyagból gyúrták, s milyen magasságokba képes emelkedni... Hitler háború előtti békepropagandája kimondottan a félelemkeltést szolgálta... Kötelességünk szorosra zárni

sorainkat, hogy nemzeti egységünkön hajszálnyi rés se mutakozzék.” Füttyörészés volt ez a sötétben? Talán nem. A *Scotsman* „Londoni hírek és tudósítások” című rovatában május 24-én azt írta: „A londoniak önbizalmát nem ingatják meg a Franciaországból érkező, egyre rosszabb hírek.”⁴⁹

Május 24-én a legtöbb lap címdalán számolt be (kivétel nélkül helyeslően) a kormány rendeletéről, amelynek alapján letartóztatták Oswald Mosleyt és feleségét, valamint Ramsay kapitány konzervatív parlamenti képviselőt, a Harmadik Német Birodalom csodálóját, és másokat (összesen több mint ezer embert). Számos olvasói levélben, sőt újságikkben hangot kapott a túlbuzgó hazafiság: sokan tiltakoztak a német menekültek befogadása és szabad mozgása ellen (sokan nem tudták vagy nem érdekelte őket, hogy ezek a menekültek túlnyomórészt náciellenesek, illetve zsidók).⁵⁰ Több lapban is felbukkant az idegenek iránti bizalmatlanság: a *News Chronicle* egyik olvasója levelében azt kérdezte: „Honnan van ezeknek pénzük?” Az újság ugyanazon az oldalon beszámolt arról, hogy a Dagenhami Dudáslányok „önvédelmi lövészalakulat létrehozására kértek engedélyt”.

Figyelemre méltó – főleg hosszú távú hatása miatt –, hogy mennyit foglalkoztak a lapok a brit-orosz kapcsolatokkal: mintha sebtében szövetségest kerestek volna. Ez nagyjából összhangban volt a kormány – Halifax és Churchill által egyaránt támogatott – törekvéssel: a brit-orosz kapcsolatok javítása érdekében már május 18-án újabb moszkvai látogatásra küldték Sir Stafford Crippset. Huszonnegyedikén a *News Chronicle* R. A. Butlert idézte: „Azonnali lépéseket teszünk a szovjetekhez fűződő kapcsolataink javítására.” A *Manchester Guardian* londoni tudósítója telefoninterjút készített G. B. Shaw-val, aki dicsérte Sztálint és a britek elszántságát, hogy a végsőig kitartanak: „Életbe vágó, hogy egyetértésre jussunk vele.” Jóllehet a britekben megvolt rá a hajlandóság, erre az egyetértésre még sokáig kellett várni. Amikor Hitler 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, és ezzel a britek és az oroszok *de facto* szövetségesek lettek, Nagy-Britanniát oroszbarát hullám árasztotta el – ami részben persze a megkönnyebbülésnek volt köszönhető, hiszen nemcsak a háború menete változott meg, hanem az Anglia elleni német bombatámadások is enyhültek. De ennek az oroszbarátságnak, sőt az oroszokkal kapcsolatos illúzióknak már 1940 májusában voltak jelei, méghozzá nemcsak baloldali értelmiségiek vagy munkások között.

A T-M megfigyelői szokás szerint sokkal változatosabb reakciókat és megnyilvánulásokat rögzítettek, mint amilyenek a sajtóban napvilágot láttak. Május 24-i hangulatjelentésük megállapította, hogy nem sok változás történt, „bár talán valamivel több nyugtalanság és valamivel kevesebb derűlátás tapasztalható. Az emberek általában tudják, milyen súlyos a helyzet, de nagyon kevesen gondolják úgy, hogy ez több átmeneti nehézségnél, vagy hogy végül partraszállási kísérlethez vezethet.” Egymást követik a hirtelen hangulativáltások: „Az emberek idegeit megviseli, hogy minden egyes nap eseményeinek olyan nagy jelentőséget kell tulajdonítaniuk: olvasnak egy szalagcímet Arras-ról, amitől megkönnyebbülten és boldogan felsóhajtanak, de a következő pillanatban már kétségbeesnek a boulogne-i rossz hírek miatt.” „Ma új elemnek számít, hogy igencsak megsaporodtak a franciák rovására elhangzó, indulatos bírálatok.”⁵¹ „Főleg felső és középosztálybeliektől, illetve nőktől hallani efféle megjegyzéseket.” Ugyanez a jelentés beszámol két középkorú szakszervezeti funkcionárius beszélgetéséről: „Képzeld, a Háziasszonyok Szakszervezetének aktivistái sokaktól – főleg fiatalabb háziasszonyoktól – azt hallják, hogy ők most már nem is bánnák, ha jönne az a Hitler. Ennél rosszabb ügysem lehet, és legalább visszakapnák a férjüket.” „Úgy van... Azt mondják,

⁴⁹ „Az Old Vic az előző háború idején végig műsoron tartotta Shakespeare-t, és most sem tervezi bezárni ka-puit... A Sadler's Wells társulata két hete Hollandiában elvesztette kottáit, díszleteit és jelmezeit, ezért kénytelenek voltak változtatni műsortervükön. Londoni premierjük június 4-én lesz.” (A *Times* május 24-én elismerően írt Richard Tauber Schumann-dalestjéről és Joseph Weingarten hangversenyéről: „A közönség azzal az élménnyel távozhatott, hogy komoly tolmácsolásban hallotta Beethoven egyik legszebb zongoraversenyét.”) A *The Scotsman* egy teljes oldal-on (az ötödiken) a skót egyház „Hazai és külföldi missziók napja” elnevezésű rendezvényével foglalkozott: „Ha csak imádkozunk a békéért, és imáinktól reméljük a győzelmet – jelentette ki Ewan Maclean tiszteletes –, akkor már hol-nap eljön a béke – a *Pax Germanica*.”

⁵⁰ A *Daily Mail* május 24-én nagy cikkben foglalkozott az „ötödik hadoszloppal”: „Tegnap az illetékesek gyors cselekvésre szánták el magukat a hazai fronton, és megrendítő csapást mértek az ötödik hadoszlopra. Mindenki számára nyilvánvaló, milyen veszélyt jelent a belső rothadás. Hollandia azért esett el öt nap alatt, mert senki sem bíz-hatt a szomszédjában.” (Hollandia nem ezért esett el.)

⁵¹ FR 134. Egy tipikus észrevétel: „Mi haszna Franciaországnak? Van hadserege, de mit ér vele?”

rosszabb már ügysem lehet, akkor meg minek harcoljunk? Szerintem ha a hangulat így romlik tovább, akkor mire tényleg jön, már nem sok ellenállással kell számolnia.”⁵²

De nem ez volt a jellemző, hanem inkább az egyetemes helyeslés, amivel az emberek Mosley letartóztatását fogadták. Vagy talán amit „Nella” fogalmazott meg, a T-M boltoni megfigyelője, aki a háború alatt kétmillió szót vetett papírra, és feljegyzéseit negyven év múltán könyv alakban is megjelentette. Május 11-én azt írta: „Ha egész életemet egyetlen férfi oldalán kellene leélnem, Chamberlaint választanám, de ha viharos tengeren hajótörést szenvednék, akkor inkább Mr. Churchillnek nyújtanám a kezem.”⁵³ Érdekes módon Halifax neve szinte soha nem szerepel a Tömegmegfigyelő dossziéiban vagy a Tájékoztatásügyi Minisztérium jelentéseiben és feljegyzéseiben. Az embereket nem érdekelte, sőt sokan nem is tudtak róla. Egyetlen beszámoló említi, egy férfi véleményét idézve május 11-én: „Halifax Canterbury érseke szeretne lenni. Nem akar részt venni a kormányban.”

⁵² FR 134, május 24., 3, iii. old.

⁵³ *Nella s Last War* [Nella utolsó háborúja].

HARMADIK FEJEZET

MÁJUS 25-E, SZOMBAT

Egy angol hétvége – A franciák: Weygand és Pétain – Halifax és az olasz nagykövet – Churchill és a honvédelmi bizottság – „A csüggedők száma határozottan növekszik”

1940 májusában Európában és Angliában is hétágra sütött a nap, a vizek tükörsimák voltak (ami a dunkerque-i evakuációnál nagyon jól jött a briteknek). A hadban álló országok fővárosaira még nem hullott bombazápor. Londonban zajlott a mindennapi élet, akárcsak Párizsban és Berlinben, jóllehet Londonban (Párizstól és Berlintől eltérően) a legfontosabb kormányhivatalok épületei elé homokzsákokból torlaszokat emeltek, és katonai őrséget állítottak. Szombatonként a városra mégis a szokásos nyugalom telepedett: az angol hétvége nyugalma. Május 25-én, szombaton Evelyn Waugh ezt írta háborús naplójába: „Ma reggel, éppen amikor zászlóaljparancsnokunk úgy döntött, hogy gyatra kiképzésünk miatt a tartalékosok közé sorol bennünket, a dandárparancsnok, miután kijelentette, hogy mi bezzeg tartani tudtuk volna Boulogne-t, közölte, hogy kiképzésünk véget ért és készek vagyunk a bevetésre. A tartalékosok kiképzése folytatódik. A feladattal megbízott őrnagy minden felelősséget elhárított magától, és rám bízta a tartalékos altiszteket. [...] Szombaton délben Laurával idillikus hétvégére indultunk Altonba, a Hattyú Szállóba. Bájos városka, katonát itt egyet se látni, katonaköteles korú, épkézláb civil fiatalembert viszont annál többet. A szálló tele van melegházi növényekkel és masszív, díszes bútorokkal. Templomba mentünk, aztán P. G. Wodehouse-t olvastunk (akinek nyoma veszett valamelyik Csatorna-parti francia fürdőhelyen),¹ néztük a szalmakalapos tekézőket, és megfeledkeztünk a háborúról.”²

A *Scotsman* „Londoni hírek és tudósítások” című rovata május 25-én a következő beszámolót közölte: „Ezekben a feszült napokban is szokásos medrében folyik a londoni élet. Legalábbis a felszínen nyoma sincs annak a nyugtalanságnak, amely szeptember első napjaiban volt tapasztalható, amikor még nem néztünk szembe a háború realitásaival.” A West End bevásárlóutcái „korántsem néptelenedtek el”. Az újságok sokféle szórakozási lehetőséget hirdettek.³ A *Daily Mail* és a *Daily Express* féloldalas hirdetésben reklámozott nyaralóhelyeket Anglia déli partvidékén.⁴ A *Manchester Guardian* párizsi vakációt ajánlott: „SZÁLLODA PÁRIZSBAN az Opéra és a nagy sugárutak közelében. Ambassador, 16, Boulevard Haussmann. Szoba (folyóvízzel és külön vécével) 55 franktól. A szövetséges haderőkben szolgálóknak árengedmény.”

A szövetséges haderők említésétől függetlenül az ilyen és hasonló újsághirdetések háború előtti hangulatot idéztek. De a legfelsőbb francia vezetés tanácskozáására ezen a szombat estén másfajta hangulat

¹ P. G. Wodehouse feleségével együtt a megszállt Le Toquet-ben rekedt. Velük a németek (akárcsak a többi ott-tartózkodó angollal) előzékenyen bántak. Wodehouse méltányolta ezt, és engedett kérésüknek, hogy tartson angol nyelvű felolvasást a német rádióban. Szövege joviális és enyhén humoros volt. Ma elolvasva az ember nemigen talál benne kivetnivalót, de talán egyszerű lenne mindezt Wodehouse naivitásának tulajdonítani. Rádiószereplése miatt Nagy-Britanniában hevesen támadták, sőt egyesek hazaárulással vádolták. Ez rosszindulatú túlzás volt. Párizs felszabadulása után Malcolm Muggeridge, George Orwell és mások, köztük Waugh, mindent megtettek Wodehouse rehabilitálásáért. Ez végül meg is történt, bár Wodehouse, aki időközben Amerikában telepedett le, soha többé nem tért vissza Angliába.

² *Diaries of Evelyn Waugh* [Evelyn Waugh naplói], 470.

³ A *Daily Herald* Miss Doreen Porcheronról ír, egyikéről „annak a két West End-i táncosnőnek, akik elhatározták, hogy fellépnek a pódiumokon itt-ott megnyilvánuló «közönséges meztelenkedés» ellen”.

⁴ *Daily Mail*, május 25.: „Ryde, Isle of Wight: 30 perces kellemes hajóút biztonságos vizeken, s Ön máris ezen a békés, gondtalan kikapcsolódást nyújtó üdülőhelyen találja magát!” (Egy-két nap múltán az Isle of Wight-i gőzösök elindultak Dover, majd Dunkerque felé.) *Daily Express*, május 25.: „Ramsgate: Egy hely a nap alatt, ahol a megszokott módon élvezheti vakációját!” Worthing: „Háborús időkben a legjobb választás!”

nyomta rá a bélyegét: háború utáni inkább, mint háború előtti. A francia hadsereg főparancsnoka ugyanis azt javasolta, hogy fejezzék be a háborút, vagyis adják meg magukat Hitlernek.

*

Franciaországban sokan voltak – jóval többen, mint Angliában –, akik nem támogatták szívből a háborút. A kormány tagjai és a parlamenti képviselők között is akadtak ilyenek. Ennek a hajlamnak legalább három oka volt, különböző szinteken és különféle beállítottságú embereknél. „Ok” helyett talán inkább „elemet” kellene mondanunk. A legfontosabb elem az előző háború emléke volt: Franciaország akkor egy-millió-háromszázezer embert vesztett. A francia lakosság átlagéletkora, különösen a német vagy az olasz lakosságéhoz viszonyítva, jelentősen megnőtt: Németországban és Olaszországban majdnem háromszor annyi katonakorú fiatalember volt, mint Franciaországban. A franciák között mégsem terjedt el széles körben a defetizmus, még 1940 májusának két sötét hete után sem. A polgári lakosság zokszó nélkül, fegyelmezetten tűrte a megpróbáltatásokat; bátrabban viselkedtek, mint sok katona, főleg a 9. hadsereg a Meuse-nél. Később változott a helyzet: amikor a németek már francia városok és falvak felé törtek, a lakosság nagy része tömegesen és fejvesztve menekült. De májusban még nem ez volt jellemző.

A francia politikusok megosztottak voltak. Sokuk úgy vélte – bár nyíltan nem hangoztatta –, hogy Franciaországnak 1939 szeptemberében nem kellett volna háborúba lépnie. Ahogy sok más országban, itt sem jobboldal és baloldal között húzódott a választóvonal, hanem két jobboldal között: az egyik oldalon azok álltak, akik szerint hiba volt háborúba lépni, a másikon pedig azok, akik szerint Franciaország hagyományai és becsülete miatt nem tehetett mást. Vajon megfontolták-e az előbbieket, hogy ha Franciaország beletörődik abba, hogy egész Európát a németek (és az olaszok) uralják, legfeljebb néhány gyenge demokráciát hagyva meg a kontinens nyugati peremén, akkor Franciaország is Belgium vagy Hollandia sorsára jut, és semlegességét óvandó aligha képes – sőt nem is szándékozik – megtagadni Hitler vagy Mussolini bármely követelését? Erre még most, hatvan év múltán sem tudunk válaszolni – mivel a háborúellenes politikusok sem tették fel maguknak ezt a kérdést. Sokukat legalább annyira világnézeti, mint politikai megfontolások vezették. Azt hitték, Franciaország jobban jár Mussolinivel egy oldalon, mint ha Angliától válik függővé. Ezekben a hajlamokban, gondolatokban és érzésekben inkább az angolellemesség, mintsem a fasiszmus iránti rokonszenv volt a közös nevező, de sok esetben közrejátszott egy ideológiai elem is. A franciák nemcsak arról voltak meggyőződve, hogy a britek képmutatók és önzők, hanem arról is, hogy rendszerük és világszemléletük elavult – ami Mussolini új rendjéről nem volt elmondható (és sajnos Hitleréről sem).

A két fekete hét eseményei mindezt felszínre hozták. Akik osztották ezeket az érzéseket, a kudarcokat nem saját hadseregük siralmas teljesítményében látták, hanem a britekre mutogattak: hogy Franciaországot a britek és az angolbarát párizsi politikusok vitték bele a háborúba. A britek aztán csak néhány hadosztállyal meg pár repülőszázaddal támogatták a franciákat, végül pedig teljesen magukra hagyták őket, és visszavonultak a Csatornához. Ráadásul képmutatók és hamisak, hiszen szándékukat elhallgatták a franciák előtt. Ez nem volt teljesen alaptalan. Mint láttuk, a britek – személyesen Churchill is – már május 25-e előtt fontolóra vették, hogy csapataikat visszavonják a csatorna-parti kikötőkhöz és visszaszállítják Angliába. Előző éjszaka Reynaud táviratban arról értesítette Churchillt, hogy a brit hadsereg „nem tartotta magát a Weygand-tervhez, és visszavonult a Csatorna partján fekvő kikötőkbe”. Churchill válaszában azt írta: „Legjobb tudomásunk szerint Gort továbbra is déli irányban végez hadmozdulatokat.” Ez nem volt igaz. Arrasból kivontak két brit hadosztályt. Churchill tisztában volt a Weygand-terv, vagyis a közös francia-brit ellentámadás kudarcával: „Nem tudunk olyan hadmozdulatról a brit expedíciós haderő részéről, amely indokolná az erős nyomás enyhítését, reméljük tehát, hogy a Somme-on átkelve folytatják az előretörést észak felé.”⁵ Nem volt semmiféle nyomás, se erős, se gyenge, és Churchillnek tudnia kellett, hogy előretörés sem lesz. 11 óra 30 perckor összeült a háborús kabinet. Churchill tájékoztatta munkatársait Reynaud-val történt üzenetváltásáról, majd hozzátette: „Nem kétséges, hogy Gort lord kényszerhelyzetben cselekedett. Ettől

⁵ CA 20/14, valamint Gilbert, *Companion Volume* [Pótkötet], 140.

függetlenül azonnal értesítenie kellett volna bennünket a történekről. A franciák okkal panaszkodnak. De vádaskodásnak most nincs helye.”⁶

Weygand tábornok és Pétain marsall szerint igenis – sőt nagyon is – volt helye a vádaskodásnak. Weygand volt a hadsereg új főparancsnoka, Pétaint pedig, aki az első világháborúban vált nemzeti hőssé, Reynaud alig három napja nevezte ki miniszterelnök-helyettesé. Egyikük sem bízott a britekben; mindketten kezdettől fogva ellenezték az angol-francia szövetséget. Ennek számos tanújelét adták, főleg Pétain, aki tudta, hogy a háttérben sok a híve. Az 1935 óta angolgyűlölő Pierre Laval előző nap megbeszélést folytatott Párizsban egy olasz diplomatával, aki Rómába küldött jelentésében azt írta: „Laval szerint minden eddigénél szükségesebb és sürgetőbb felvenni a kapcsolatot Rómával.” Ez az „egyetlen módja, hogy tárgyalni lehessen Hitlerrel. A jelenlegi kormány erre nem hajlandó. Egy Pétain-Laval kormánynak kell jönnie.”⁷

Május 25-én este hét órakor Párizsban összeült a francia legfelső haditanács, a Comité de Guerre, amelynek Albert Lebrun köztársasági elnök, Reynaud miniszterelnök, Pétain, Weygand, két másik miniszter, és a Comité de Guerre pétainista titkára voltak a tagjai. A tanácskozás Weygand hosszú beszámolójával kezdődött. A hadi helyzet, mondta, tarthatatlan és kilátástalan. „Háromszoros túlerővel állunk szemben.” „Tönkrezúznak bennünket.” Nincs más hátra, „a hadsereg minden egységének a végkimerülésig kell harcolnia Franciaország becsületéért”. Beszédét így fejezte be: „Franciaország óriási hibát követett el, amikor háborúba lépett anélkül, hogy rendelkezett volna az ehhez szükséges anyagiakkal és a megfelelő katonai észjárással. Ezért a bűnös felelőtlenségért [Franciaország] valószínűleg drágán megfizet.”

Weygand után Lebrun köztársasági elnök szólalt fel: „Kötelezettséget vállaltunk, hogy nem kötünk különbékét.” (Márciusban a francia és a brit kormány ilyen értelmű kölcsönös megállapodást írt alá.) „Mégis azt mondom, hogy ha a németek viszonylag előnyös feltételeket ajánlanak, akkor ezeket alaposan és józanul meg kell fontolnunk.”⁸ Weygand egyetértett. Reynaud közbevetette: „Ha békeajánlatot kapunk, arról Franciaországnak mindenképpen értesítenie kell a briteket... Megállapodásunk kötelez bennünket.” Mire Pétain: „Kérdés, hogy a britek tartják-e magukat a viszonyosság elvéhez... Gyakorlatilag mindössze két hadosztályt adtak, miközben nekünk jelenleg is nyolcvan hadosztályunk harcol.” Reynaud javaslattal állt elő: „Tanácskoznunk kellene az angolokkal, így legalább tisztázhatnánk, hajlandók volnának-e jelentős áldozatot hozni annak érdekében, hogy megakadályozzuk Olaszország hadba lépését.” Ekkor bátor ellenvélemény hangzott el Campinchi, a haditengerészeti miniszter részéről: „Nem szabad kockára tenni Franciaország szövetségesi hűségét; Franciaország nem írhat alá békeszerződést anélkül, hogy erről előzőleg megállapodott volna Angliával. Nem értek teljesen egyet Pétain marsallal, amikor összehasonlítja a két nemzet katonai hozzájárulását... Ha ez a kormány a szavát adta is Angliának, egy másik kormányt talán majd kevésbé köt a korábbi megállapodás, hogy Anglia nélkül nem írhatunk alá békeszerződést.” Csakhogy „a balsors és a hűtlenség két különböző dolog. Sürgősen tárgyalnunk kell az angolokkal.”

A továbbiakban Campinchi és Weygand között újabb szópárbajra került sor, majd Reynaud közölte: másnap Londonba utazik, és világosan megmagyarázza az angoloknak, „...hogy négyszeres túlerővel állunk szemben, de a francia kormány így is kész folytatni a harcot, bár ez csupán becsület dolga”. Felteszi majd nekik a kérdést: mi lesz, ha Párizs elesik? Erre esetleg azt felelik: „Aláírták a szerződést, akkor is harcolniuk kell, ha már semmi remény.” Weygand ezt nem állhatta meg szó nélkül: elpusztítani a francia hadsereget, a végsőig harcolni csak azért, hogy mentsék a becsületüket? „Valahogy fenn kell tartani a rendet. Milyen következményekkel járna, ha az utolsó szervezett erő, a hadsereg is megsemmisülne?” „Ki kell puhatolni, mit mondanak minderről az angolok.”⁹ Reynaud belement. Az egész tanácskozás két és fél óráig tartott.

⁶ CAB 65/7.

⁷ Giobbe (Párizs), in: *Documenti diplomatici italiani* [Olasz diplomáciai iratok], 1939–43, 9. sorozat, 4. kötet, 439.

⁸ Ami azt illeti, Nordling, a franciaországi svéd követ május 19-én közvetítette Reynaud-nak Göring üzenetét. (Nordling május 10-én Stockholmban volt, 15-én találkozott Göringgel Berlinben, és 17-én érkezett Párizsba.) Május 26-án Göring egy másik svédrel is találkozott, Dahlerusszal, aki a brit-német kiegyezés ügybuzgó híve volt, de ezen a megbeszélésen Norvégia és Narvik jövőjéről volt szó.

⁹ A jegyzőkönyv szövegét közli François Delpla, *Les Papiers secrets du général Doumenc*, Annexe 6: „Comité de Guerre du samedi 25 mai 1940,” [Doumenc tábornok titkos iratai, 6. melléklet: „Az 1940. május 25-én, szombaton tartott haditanács”], 504-9.

Néhány órával a francia vezetés e sorsdöntő tanácskozása előtt, május 25-én délután Halifax lord találkozott Bastiniani olasz nagykövettel. Az időpont szokatlan volt, hiszen szombaton a legtöbb angolhoz hasonlóan a külföldi diplomaták és maga Halifax is pihenőnapot szoktak tartani. Halifax ezen a megbeszélésen természetesen más hangot ütött meg és sokkal körültekintőbben fogalmazott, mint Weygand és Pétain a francia haditanács nyomott és feszült légkörében, de lényegében neki is ugyanaz volt a célja, mint a franciáknak: megakadályozni Olaszország belépését a háborúba, ha kell, engedmények árán – és burkoltan jelezni, hogy Mussolininek kulcsszerepe lehet az „általános európai rendezésben”.

És most ne feledjük: Olaszország az 1930-as években nagyon fontos hatalmi tényező volt Európában, sőt a világon. Mussolini akkora tekintélyt vívott ki magának, hogy amikor 1935-36-ban a körvonalazódó németellenes koalícióhoz való csatlakozás helyett Németország mellé állt, ez többet számított az európai erőegyensúlyban, mint Sztálin ugyancsak ekkoriban (1934-35-ben) hozott döntése, hogy a Szovjetunió katonai szövetségre lép Franciaországgal, vagyis csatlakozik a Hitler-ellenes fronthoz. Miután az olaszok meghódították Abesszíniát és Albániát, Bismarck egykori epés megjegyzése, miszerint Olaszországnak jó az étvágya, de rosszak a fogai, úgy látszott, hogy érvényét veszítette. Mussolininek emellett oroszlánrésze volt abban, hogy 1938 szeptemberében, a háborús szakadék peremén, az utolsó pillanatban sikerült meggyőzni Hitlert a müncheni konferencia összehívásáról. A Mussolini iránti csodálatnak Franciaországban határozottan ideológiai színezete volt; Nagy-Britanniában kevésbé. Chamberlain azonban kitartóan igyekezett megnyerni Mussolini jóindulatát, olyannyira, hogy ez 1938 februárjában külügyminisztere, Anthony Eden lemondásához vezetett, akinek a helyét (Churchillnek álmatlan éjszakát okozva) Halifax vette át. Chamberlain emberei (köztük Sir Joseph Ball – afféle Horace Wilson kicsiben) már ezt megelőzően is kapcsolatban voltak olasz ügynökökkel. 1939 januárjában Chamberlain – Halifax kíséretében – Rómában tárgyalt, de nem sok eredménnyel. 1939 májusában Olaszország „acélegyezményt” írt alá Németországgal. 1939 szeptemberében Mussolini döntését, hogy az olaszok egyelőre távol maradnak a háborútól, London és Párizs megkönnyebbüléssel fogadta. De aztán Mussolini lépésről lépésre kezdett felzárkózni Hitler mellé. Halifax még 1940 áprilisában is remélte, hogy erre nem kerül sor.¹⁰ De a britek előtt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Mussolini inkább előbb, mint utóbb mégis belép a háborúba.

Ezután következett a németek diadalmenete Flandriában. Május 16-án Churchill ékesszóló levelet írt Mussolininek: „Kérem, higgye el, nem a gyengeség, nem a félelem sugallja, hogy ünnepélyes felhívással forduljak Önhöz a jövő színe előtt. Minden más történelmi szózatnál nagyobb erővel fakad a századok mélyéről a tiltó parancs: a latin és a keresztény civilizáció közös örökösei ne rontsanak egymásnak gyilkos szándékkal.” Mussolini két nap múlva válaszolt: „Ha az Ön kormánya írásban vállalt kötelezettségének eleget téve üzent hadat Németországnak, akkor bizonyára meg fogja érteni, hogy az olasz politikát ma és holnap, bármilyen események következzenek is be, ugyanilyen becsületérzés és az olasz-német szerződésben vállalt kötelezettségeknek ugyanilyen tisztelete vezeti.” Churchill megjegyzése: „A válasz kíméletlenül hangzott. De legalább világos volt.”¹¹

Erről a levélváltásról a londoni olasz nagykövetet nem tájékoztatták. Bastianini, jóllehet korán csatlakozott a fasisztákhoz, nem volt se angolgyűlölő, se elkötelezett németbarát. Ami a Halifaxszel létrejött találkozójukat illeti, nem tudjuk, ezt ő kezdeményezte-e, vagy Halifax; valószínűleg az utóbbi.¹² Május 20-a körül Bastianini beszélt Phillimore lorddal, aki erről beszámolt Butlernak. Butler nagyon lelkes volt: „Ő az, egyedül ő [Mussolini], akire Hitler még most is hallgat.”¹³ Halifax ezt nem említette Churchillnek; május 25-én viszont a háborús kabinetben beszámolt arról, hogy „egy harmadik fél közvetítésével találkozóra került sor Sir Robert Vansittart és az olasz nagykövetség egyik tisztviselője között”. Az olasz (Parescinek hívták) azt mondta, hogy „ha Őfelsége kormánya a baráti megegyezés szándékával keresi a kapcsolatot az olasz kor-

¹⁰ 1940. április 6-án azt írta: „Továbbra is úgy látom, hogy [Mussolini] olyan kutya, amelyik csak ugat, de nem harap (Halifax-iratok, A.7.8.3.). Ebben tévedett.

¹¹ Churchill, *A második világháború*, 265-66. Betlen János fordítása.

¹² Talán érdemes megemlíteni, hogy *Uomini, cose, fatti: Memorie d'un ambasciatore* [Emberek, dolgok, tények: Egy nagykövet emlékezései] című önélet rajzi írásában Bastianini se Halifaxról, se 1940 májusáról nem tesz említést.

¹³ Roberts, *Tha Holy Fox* [A Szent Róka], 212.

mánnal, nem kell visszautasítástól tartania”. Halifax szűrmentén kezelte az ügyet. „A miniszterelnökkel való konzultáció után a külügyminiszter felhatalmazást kapott, hogy tegyen további lépéseket.” Vagyis újabb találkozóra kerülhet sor Vansittart és az olasz diplomata között. „Nagyon valószínű, hogy mindez sehová sem vezet. De ha csak annyi haszna lesz, hogy időt nyerünk, már megérte.” Churchill azt mondta, nem ellenzi a találkozót, de figyelmeztette Halifaxet: „ebből természetesen semminek sem szabad kiszivárognia, mert gyengeségünk beismeréseként értelmezhetnék.”¹⁴

Halifax aznap délután találkozott Bastianinivel. Megbeszélésükről részletes beszámolót írt: „Valóban szándékunkban állt a megfelelő formában felvetni bizonyos politikai kérdéseket... és világossá kívántuk tenni azon óhajunkat, hogy egy béketárgyaláson a hadviselő felek mellett természetesen Olaszország is foglalja el méltó helyét... Amennyiben jelzést kapunk, hogy felvetésünket megfontolás tárgyává teszik, készen állunk további, részletesebb megbeszélésekre... [Ez] megnyithatja az utat más kérdések napirendre tűzése előtt, feltéve persze, hogy ezeket a kérdéseket mindkét fél a másik jogainak és szükségleteinek teljes mértékű figyelembevételével közelíti meg.” Bastianini azt válaszolta, hogy a Halifax által mondottakat természetesen azonnal tolmácsolja kormányának, hozzátette azonban, hogy Mussolini mindig is azt vallotta, „az Olaszország és bármely más ország között fennálló problémákat egy összeurópai rendezés keretében kell megoldani”. Megkérdezte Halifaxtól, „értesítheti-e kormányát arról, hogy Őfelsége kormánya a két ország közötti vitás kérdéseket kész az európai rendezés szélesebb keretei között megtárgyalni”.¹⁵

Halifax azt mondta, „mindig is az volt az álláspontja, hogy ha az európai kérdések megoldása és egy békés Európa létrehozása érdekében tárgyalásra kerül sor, akkor azon az Olaszországot érdeklő ügyeket kétségkívül az általános európai rendezés keretei között kell megvizsgálni”. Ekkor Bastianini egy lépéssel tovább ment. „Tudni szeretné, vajon Őfelsége kormánya lehetségesnek tartja-e olyan általános kérdések megtárgyalását, amelyek nemcsak Nagy-Britanniát és Olaszországot érintik, hanem más országokat is.” Természetesen Németországra gondolt. „Erre én [Halifax] azt mondtam, hogy nehéz elképzelni ilyen átfogó tárgyalásokat mindaddig, amíg tart a háború”, mire a nagykövet azt felelte, „amint ezek a tárgyalások megkezdődnének, a háború értelmét vesztené”. Bastianini kijelentette: Mussolini olyan rendezésre törekszik, „amely nem csupán fegyvernugvához vezet, hanem egy egész évszázadra biztosítja az európai békét”. Halifax azt mondta: „Őfelsége kormányának ugyanez a célja, ezért bármikor kész megvizsgálni minden olyan hivatalos javaslatot, amely Európa biztonságának és békéjének megteremtését szolgálja.” Bastianini ezzel „melegen egyetértett”: „Örülne, ha arról értesíthetné Mussolini urat, hogy Őfelsége kormánya adott esetben nem zárkózik el a szélesebb körű európai problémák megtárgyalásától.” „Biztosítottam [Bastianinit], hogy ezt nyugodtan megteheti.”¹⁶

Így hangzik tehát Halifax gondosan fogalmazott összefoglalója az olasz nagykövettel folytatott megbeszélésről. Bastianini beszámolója ettől csak annyiban különbözik, hogy ő Halifaxtól eltérően nevén nevezte Németországot. Bastianini szerint Halifax egyebek mellett „teljes mértékben elismerte Olaszország és Németország különleges kapcsolatát”, valamint – Bastianini magánvéleményével egyezően – azt is, hogy „az olasz-brit kapcsolatok problémáit az adott helyzetben és a különleges olasz-német kapcsolatokra való tekintettel csakis egy igazságos és tartós európai rendezés szélesebb keretei között lehet megvizsgálni”.¹⁷

Nagyjában semmitmondó önéletírásában (és ami talán lényegesebb: a naplóiban) Halifax erről a fontos megbeszélésről mélyen hallgat, sőt még Bastianini nevét sem említi. Halifax életrajzírója, Roberts szerint „1948 szeptemberében Ismay lord rávette Churchillt, hogy háborús emlékirata második kötetéből húzzon ki egy passzust, amely a Bastianini-üggyel foglalkozott, és így hangzott: »A külügyminiszter jelezte,

¹⁴ CAB 65/7. WM 138 (40). Halifaxnek meglehetett rá az oka, hogy csak Vansittarra hivatkozzék (akit semmi képpen sem érhetett az a vád, hogy kiegyezéspárti), de Butlerről hallgasson.

¹⁵ Valóban így volt? Bastianini a maga változatát a Halifaxszel folytatott megbeszélésről (lásd alább) csak huszonnégy óra múltán táviratozta meg Rómának (ott május 27-én reggel 5 óra 20 perckor fogadták). Ez még akkor is lassú, ha figyelembe vesszük, hogy hétvége volt, és a szöveg rejtjelezése is időbe tellett. A távirat margóján ott van Mussolini szignója: olvasta.

¹⁶ Függelék a CAB 66/7-hez. Az idézett szövegrészek Halifaxnak a római brit nagykövethez, Sir Percy Loraine-hez intézett leveléből valók, 212 FO 800/319/70.

¹⁷ *Documenti diplomatici italiani* [Olasz diplomáciai iratok], 1939-43, 9. sorozat, 4. kötet, 462-63.

hogy kész engedményeket tenni.« Churchill nagyvonalúan megváltoztatta a bekezdést.” Valójában Churchill ezt az ügyet mindenestül kihagyta. „Halifax nem sok hálát mutatott érte.”¹⁸

*

Ugyanaznap, május 25-én délután Hitler szokatlanul bőbeszédű üzenetet küldött Mussolininek. Már tudta, hogy Mussolini a hadba lépés mellett döntött, és erre valószínűleg két héten belül sor kerül. Ezért nem szükséges részleteznünk e hosszú levél tartalmát, kivéve talán egyetlen mozzanatot: Hitler mintegy mellékesen megjegyzi, hogy az előretörő német ékeket Dunkerque előtt egyelőre megállította (amihez hozzáfűzi, hogy a nyugati hatalmak korrump sajtója ebből téves következtetéseket vont le – bár ez nem felelt meg a valóságnak), és biztosítja Mussolinit, hogy legfeljebb kétnapos szünetről van szó. Ez így is volt: az „állj”-parancsot Hitler másnap visszavonta.

Churchill szombati programja szokatlanul zsúfolt volt, de talán mégsem rendkívüli. 11 óra 30 perckor részt vett a kabinetülésen. Utána az Admirális épületében levő otthonában vendégül látta ebédre Attlee-éket. 17 óra 30 perckor a honvédelmi bizottság tagjaival tanácskozott a Downing Street 10.-ben; főleg a flandriai helyzettel és Belgiummal foglalkoztak.¹⁹ A britek nem tudták, mit mondott aznap III. Lipót belga király három miniszterének: „A szövetségesek ügye elveszett... Anglia kétségkívül folytatni fogja a háborút, nem a kontinensen, hanem a tengeren és a gyarmatokon, de Belgiumnak ebben nem lehet szerepe. A mi szerepünknek vége... Nincs okunk folytatni a háborút a szövetségesek oldalán.” (Azt is mondta, hogy Vilma holland királynőnek nem kellene Nagy-Britanniában maradnia.)²⁰

Churchill feljegyzést olvasott Ismay tábornoktól Írország esetleges német megszállása ügyében, amiben a tábornok a maga részéről kételkedett.²¹ Este fél kilenckor „vacsora Beaverbrook lorddal, Lindemann professzorral és Mr. Bracken-nel”. Churchill még tele volt energiával. Rögtön vacsora után, pontban 10 órakor az Admirális épületében lévő lakásában ismét tanácskozott a honvédelmi bizottság tagjaival. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy nem lehet a brit expedíciós haderő egy részét dél felé fordítani, ahogy a franciákkal a közelmúltban megállapodtak. „Mivel gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy a franciák belátható időn belül nem indítanak hatásos támadást a Somme-től észak felé, valamennyiünknek az a véleménye, hogy azonnal meg kell kezdeni a visszavonulást a Csatorna partjához.” (Nem tudták, hogy aznap este 6 órakor Gort végleg lemondott a Weygand-tervről, és ettől kezdve minden brit egység nyugati irányba, a part felé tartott.) „Ha most a kikötőkbe való visszavonulás mellett döntünk, biztosítanunk kell magunknak Dunkerque-öt, amelyet állítólag két francia hadosztály véd, de egyik sem megbízható.” (Ez nem volt igaz.)

Churchill ekkor komor hangú és drámai bejelentést tett: „egyáltalán nem lepné meg, ha a franciák békeajánlatot kapnának, tekintve, hogy kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, és minden bizonnyal Olaszország is megtámadja őket. De amennyiben kilépnek a háborúból, feltételül kell szabniuk, hogy a brit hadsereg sértetlenül és teljes felszerelésével együtt távozhasson Franciaországból, és hogy francia földről ne indul-

¹⁸ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 229; Ismay iratai, CA 11/3/100/2. Szűkebb körben Halifax gyakran bírálta Churchill háborús könyvét. Figyelemre méltó, amit Roberts ír Halifax és Bastianini tárgyalásáról: „A szövetségeseknek Olaszországgal kapcsolatban két különböző tervük volt, amelyeket a következő három napban folyton össze-tévesztettek vagy összekevertek. Tovább rontott a helyzeten, hogy némely politikusok, köztük Halifax, később úgy tettek, mintha ők az egyikről beszéltek volna, holott igazából a másiktól beszéltek, sőt a háború után az egyiknek még a létezését is tagadták. Az egyik terv az volt, hogy Mussolinit a szükséges engedmények árán távol tartják a háborútól, a másik pedig az, hogy ráveszik, járjon közben Hitlerrel és segítsen elfogadható feltételeket kieszközölni egy tartós tűzszünethez. A két terv természetesen ellentmondott egymásnak: az első éppen annak a háborúnak a sikeres megvívását szolgálta, amelynek a második véget kívánt vetni” (ugyanott, 213). Nem okvetlenül: a Mussolinitól remélt békéltető kísérlet mindkettőre kiterjedhetett volna, és a kétféle terv annak idején se Halifax, se Bastianini számára nem tűnt ellentmondásosnak.

¹⁹ Ugyanakkor, amikor Halifax éppen Bastianinivel tárgyalt, „a miniszterelnök kifejezte reményét, hogy a hadiflotta határozottan támadó szellemben lép fel az olaszok ellen, ha belépnek a háborúba” (CAB 69/1).

²⁰ Pownall, *Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 97.

²¹ „Nem egészen világos előttem, miféle egyértelmű előnyökkel járna a németek számára, ha polgárháborút robbantanának ki Írországból” (PREM 3/129/1). A vacsoráról lásd Chartwell otthoni naplóját a CA-ban.

hasson támadás Anglia ellen. Emellett Franciaországnak meg kell tartania hadiflottáját. Ilyen feltételekkel ő [a miniszterelnök] elfogadná az ajánlatot, és úgy véli, miután hazahoztuk a hadseregünket Franciaországból, képesek leszünk megvédeni országunkat.”²²

Ez bámulatos. Churchillnek sejtelve sem lehetett a francia haditanácsról, hiszen az alig egy órával azelőtt ült össze Párizsban. Arra sincs bizonyíték, hogy bizalmas vagy titkosszolgálati forrásból kapott értesülés nyomán jutott a fenti következtetésre; minden jel szerint magától gondolta végig a dolgot. Ugyanakkor szavaiból kitűnik, hogy nemigen bízott a brit expedíciós haderő sikeres kimenekítésében. Ezért adta parancsba aznap Ironside-nak: Nicholson dandártábornok a végsőig tartsa Calais-t. „Calais védelme fontos hazánknak és hadseregünknek.”²³ Ugyanaznap este leváltotta Ironside-ot, és helyébe John Dill tábornokot nevezte ki vezérkari főnöknek. (Ezt hivatalosan csak huszonhetedikén jelentették be.)

Ekkor már mindenki tudta, hogy a néhány óra múlva elérkező vasárnap enyhén szólva mozgalmas nap lesz. Churchill korai időpontra, reggel 9-re hívta össze a háborús kabinetet.

*

Újból megállapíthatjuk, hogy minderről az újságok nagyon keveset írtak.²⁴ Ez nem az öncenzúra következménye volt; a lapulajdonosok magánleveleinek és naplójának tanúsága szerint ők maguk sem rendelkeztek információval arról, hogy Franciaország netán kilép a háborúból.

A május 25-i vezércikkek és kommentárok komorabb, realistább hangot ütöttek meg, mint a néhány nappal korábbiak. A hangsúly immár nem annyira a franciaországi csatán, mint inkább a Nagy-Britanniát fenyegető invázió volt. A *Daily Express* vezércikkében ez állt: „A szigetországunkat fenyegető veszély egyre közelebb. Miközben a brit nép izgatottan várja a híreket a Csatorna túloldalán lévő katonáiról, fel kell készülnie arra, hogy hazai földön is érheti támadás.” A *Daily Mail* egyrészt dicsérte Churchillt („bebizonyítja nekünk és az egész világnak, milyen nagyszerű vezető. Lelket öntött a britekbe és szövetségeseikbe”), ugyanakkor megállapította: „Ha Hitler kézre keríti a Csatorna partján fekvő kikötőket, akkor a következő lépésben már partjainkat fogja támadni.” A *Daily Herald* haditudósítójának cikke elütött a többitől: „Vagy behajózzuk és hazaszállítjuk csapatainkat – vagy előrenyomulunk, hogy találkozzunk a franciákkal a Somme-nál. A második lehetőség sokkal ígéretesebb és könnyebben kivihető, mint az első.” Könnyebben kivihető? Május 25-én már szóba sem jöhetett. A *News Chronicle* beismerte, hogy Boulogne elesett: „Ez rossz hír, és az ellenség legújabb hadijelentéseiből ítélve még rosszabbak is jöhetnek.” De ha „a brit expedíciós hadsereg arra kényszerülne, hogy a náci gyűrűjéből kitörve *ideiglenesen* (az én kiemelésem – J. L.) átengedje a kikötőket a németeknek, az sem lenne katasztrófa. Addig nem kell invázióval számolnunk, amíg a németek fölénybe nem kerülnek a tengeren – márpedig ettől nagyon messze vannak.” De a levegőben? A *News Chronicle* egyik fényképén Franciaországban hadifogságba esett német katonákat lehetett látni. Egy másik, kevésbé lelkesítő képen angol őrszem áll az út mentén, valahol Dél-Angliában; a riadó jelzésére egy behorpadt bádogkanna szolgál.

Az „ötödik hadoszloppal” kapcsolatos általános aggodalomnak voltak mulatságos megnyilvánulásai is, mint például a *Times* május 27-i számában megjelent olvasói levél bizonyos J. M. Darroch tollából: „Tisztelt Szerkesztőség! Ma reggel örömmel és némi derűséggel vettem észre, hogy a Sir Oswald Mosley letartóztatásáról szóló cikket a lap *ötödik* hasábjába tördelték.” (Angolul a *column* szó többek között hadoszlop és hasábot is jelent. – A ford.) A *Daily Telegraph* riportere valahogy beférkőzött „A Kapocs”, vagyis az angol-német baráti társaság ülésére: „Töretlen Kapocs.” Mintegy negyvenen gyűltek össze. „Az előadó szerint a háborút a nemzetközi bankvilág okozta... A németek, úgymond, csak »technikailag« ellenségeink.” A *Daily Mirror* ezt írta: „A bristoli hajótársaságokat nyugtalanítja, hogy két német, anya és fia, zavartalanul

²² CAB 69/1, valamint Gilbert, *Companion Volume* [Pótkötet], 148-49.

²³ CA 4/150.

²⁴ Ami például Olaszországot illeti, a lapok gyakran adtak hírt az olaszok háborús készülődéséről. A *Daily Express* május 25-én: Ciano gróf munkások előtt tartott beszédében azt mondta, készek „fegyveresen fellépni”. Egy másik cikk szerint Torinóban, fasiszta fiatalok gyűlésén elhangzott: „Mi torinóiak indulunk az utolsó felszabadító háborúra, amely leveri a láncokat hazánkról, megnyitja előttünk Gibraltár és Szuezi kapuit, és visszaadja nekünk a Földközi-tengert!”

folytathatja üzleti tevékenységét Avonmouthban.” (Ez a „két német” zsidó menekült volt.) A kémekkel, külföldiekkel és menekültekkel kapcsolatos aggodalmak mellett rendre helyet kaptak provinciális ügyek is. *Daily Mirror*: „Tíz oxfordi egyetemista szabadidejében teniszezés vagy csónakázás helyett Nuffield lord kölcsönadott kisteherautóján egy közeli farmra ment kapálni.” Két lány a „Mezőgazdasági Munkaszolgálatról” olvasói levélben panaszkodott: „Amikor Londonba megyünk, szégyelljük viselni az egyenruhánkat, mert senki sem tudja, kifélék-mifélék vagyunk. Munkanélküli cowboyoknak néznek bennünket. Nem szólnának egy jó szót az érdekünkben?”

De a *Times* „Harcban elestek” listája néhány női nevet is felsorolt.

A brit közhangulatról az újságok nem festettek olyan borús képet, mint amelyet a felmérések mutatnak. Május 25-én a Tájékoztatásügyi Minisztériumban „A közvélemény a jelenlegi válsághelyzetről” címmel átfogó bizalmas jelentés készült.²⁵ A „Közhangulat” címszó alatt ez áll: „Határozottan érzékelhető, hogy egyre nagyobb a tanácstalanság. Ma már a legmakacsabb optimisták (a munkásosztálybeli férfiak) is némiképp gyanakvóan vagy kételkedve beszélnek a dolgok alakulásáról.” Természetesen bírálják a franciákat: „A csüggedők száma határozottan növekszik, de egészében véve inkább a fatalizmus jellemző, mintha az emberek gondolatban már szinte bármilyen rossz hírre felkészültek volna. Önelégültséggel gyakorlatilag sehol sem találkozni. [...] A jelentések arról is beszámolnak, hogy a nők hangulata sokkal rosszabb, mint a férfiaké. A király beszéde valamelyest megnyugtatta a kedélyeket, de csak átmenetileg. (VI. György előző este rádióbeszédében fordult a nemzethez; sokan dicsérték, mert szokásától eltérően ezúttal nem dadogva beszélt.) „Sokan szóvá tették, hogy szerintük a nemzet mozgósítása még mindig nincs összhangban a realitásokkal.” Ami az „Osztályok és nemek szerinti különbségek”-et illeti: „A felső osztálybeliek nyugtalanabbak és valamivel kevésbé optimisták, mint a munkásosztályhoz tartozók... A legfeszültebb idegállapotban a középső- és felső osztálybeli nők vannak, a legnyugodtabbak pedig a munkásosztálybeli férfiak... A megkérdezett szociális munkások véleménye szerint a dolgozó nők másoknál nagyobb valószínűséggel eshetnek pánikba.”

A jelentés következő lapja a „Rémhírek”-et foglalja össze, majd következnek az „Észrevételek az egyes régiókból”: „Bár az emberek általában bíznak a háború kedvező végkimenetelében, a legtöbb régióban meglehetősen zavart keltenek a franciaországi hadi helyzetről szóló hírek. A hangulat feszült, érezni a közvetlen támadásra való felkészülést; ha ez a közeljövőben nem következik be, akkor valószínűleg fokozódni fog az általános szorongás. Pillanatnyilag azonban az emberek eléggé nyugodtak és elszántak.” Bristol: „Ha-Ha műsora [a brit William Joyce Németországból sugárzott, németpárti propagandája] rendkívül alattomos hatást fejt ki. A BBC és a kormány lebecsüli a műsor veszélyességét, pedig az emberek nagyon sok mindent elhisznek ebből a propagandából.” Birmingham: a király beszédét („remek teljesítmény”) nagyra értékelték, de „a kevésbé tehetősek között, akik nem tudják, mit veszítünk, ha nem nyerjük meg a háborút, itt-ott defetizmus érződik”. Manchester: a király beszéde „pontosan azt nyújtotta, amire szükség volt”. Reading: „Bár nő a feszültség, pániktól nem kell tartani, az viszont aggodalomra ad okot, hogy a szövetségesek nagyon várt offenzívájáról még mindig nincs hír. Az emberek bombázástól és ejtőernyős-támadástól tartanak – ezt a félelmet rémhírek is táplálják.”

„Az »ötödik hadoszlop« elleni lépéseket a közvélemény nagy helyesléssel fogadta... További hasonló óvintézkedésekre van szükség.” Cardiff: „Az embereket határozottan nyugtalanítja, hogy a jelek szerint képtelenek vagyunk megállítani a németek előretörését, és ez azt jelentheti, hogy csapatainkat körülférjük, de ennek ellenére bíznak a végső győzelemben.”

Május 25-én a T-M, némiképp szokatlan módon, statisztikai kimutatást készített a közhangulatról:

	Férfiak (%)	Nők (%)
Nyugtalan	27	31
Bizakodó	30	18
Ingadozik (nem tudja)	21	30

²⁵ INF 1/264, Bizalmas No. 8.

A felső középosztálybeliek között magasabb volt a nyugtalanok aránya, mint az alsóbb osztálybeliek és a kétkezi munkások között (40, illetve 25%); a bizakodók aránya nagyjából megegyezett (23, illetve 25%); az alsóbb osztálybeliek és a kétkezi munkások, illetőleg az idetartozó nők nagyobb arányban válaszoltak „Nem tudom”-mal. Az aznapi T-M jelentés, amelyet a Tájékoztatásügyi Minisztériumnak is megküldték, csaknem szó szerint egyezik a minisztériumi jelentéssel: „Az emberek tanácstalanok, és a legmakacsabb optimisták, a munkáosztálybeli férfiak is gyakran kissé gyanakvóan vagy kételkedve beszélnek a dolgok alakulásáról.” Az emberek egy része nem érti, hogyan törhetnek így előre a németek anélkül, hogy bekerítenék őket. „Sokan azt hiszik, hogy mindez a mi stratégiánk része.”

„A csüggedők száma határozottan növekszik – szögezi le végül a jelentés –, de egészében véve az emberek inkább meglehetősen fatalisták, mintha gondolatban már felkészültek volna szinte bármilyen rossz hírre. Sokan egyáltalán nem képesek véleményt nyilvánítani, azt sem tudják, mit gondoljanak... Mindezt egybevetve a derűlátás meredeken visszaesett, a borúlátás pedig erősen elmélyült. A közvélemény kaotikus, és belezuhanhat a rémült, döbbent, szinte hitetlenkedő kétségbeesés szakadékába. Mintha a nemzet hitének tartóoszlopai kissé megrendültek volna.”²⁶

Egy sor más jelentéssel összehasonlítva, köztük olyanokkal, amelyekből fentebb idéztünk, ez az utolsó, radikális hangulatváltást jelző beszámoló eltúlzottnak tetszik. Ez egyszer Virginia Woolfnak, ennek a zárkózott és gyakran szolipszista íróőnének a korabeli nagy politikai és katonai eseményekkel amúgy nemigen foglalkozó naplójában találjuk a napi helyzet és hangulat talán legtalálhatóbb jellemzését: „Úgy tűnik, [a németek] fiatalosak, frissek, leleményesek. Mi mögöttük kullogunk.”²⁷

²⁶ FR 138.

²⁷ *The Diary of Virginia Woolf* [Virginia Woolf naplója], 287, 288: „A mai rémhír: »apáca« utazik a buszon, de szőrös férfikeze van.”

NEGYEDIK FEJEZET

Május 26-a, vasárnap

Egy mozgalmas nap – A háborús kabinet három ülése – Chamberlain, Halifax, Churchill – Nézeteltérések Halifax és Churchill között – „A hírhány felmenti az embereket a véleményformálás kényszere alól, és azt sugallja, nem kell aggódniuk” – „A Westminster-apátságban”

Borús napra virradt, több értelemben is; hosszú idő óta először megint esett az eső.

Április elején felvetődött egy nemzeti istentisztelet gondolata. Canterbury érseke akkor ezt nem helyeselte, mert úgy vélte, félreérthető lenne. Most viszont, valamennyi egyházzal együtt, támogatta a javaslatot. Május 23-i rádióbeszédében a király is szóba hozta.¹ Az újságok is foglalkoztak vele. „Fohászkodjunk” – írta a *Daily Express* szombati számának címdalán: „Tegyük emlékeztetéssé a holnapi vasárnapot.” Vasárnap délelőtt tíz órakor a király, a királyné és a birodalom legmagasabb méltóságai megjelentek a Westminster-apátságban. A királyi pár magával hozta gázálcát. Velük jött Vilma holland királynő is. Valaki felkiáltott: „Éljen Hollandia!”, amit a királynő kis bókkal köszönt meg. A bejárat előtt hosszú sor várakozott. Churchill hazulról elindulva megmondta háznépének, hogy feleségével csak tíz, de legfeljebb harminc percet tudnak az istentiszteleten tölteni. És valóban, a szertartás kellős közepén távoztak – Churchillre rengeteg teendő várt.

Ezen a komor vasárnapon oly sok és bonyolult esemény történt, hogy mielőtt elemzésükre rátérnénk, célszerű sorba venni és röviden összefoglalni őket. Mint említettük, Churchill a háborús kabinet vasárnapi ülését szokatlanul korai időpontra, reggel kilenc órára hívta össze. Tíz órakor kezdődött az istentisztelet a Westminster-apátságban. Időközben francia küldöttség élén megérkezett Londonba Reynaud. Délben Halifax ismét találkozott az olasz nagykövettel, majd Chamberlainnel ebédelt. Churchill az Admirális épületében munkaebéden fogadta Reynaud-t. Délután két órakor a Downing Street 10.-be ment, az újabb kabinetülésre. Ez körülbelül negyven perce tartott, amikor Churchill megkérte Halifaxet, hogy menjen át az Admirális épületébe és találkozzék Reynaud-val; ő maga Chamberlainnel és Greenwooddal mintegy húsz perc múlva követte. Néhány perccel négy óra után Reynaud visszarepült Franciaországba. A háborús kabinet tagjai együtt maradtak, és öt órakor újabb tanácskozást tartottak az Admirálisban. Ez félhatkor ért véget. Churchill este nyolckor Ismayjel és Edennel vacsorázott.

A háborús kabinet reggel kilenc órakor tartott ülése Churchillnek a franciaországi és a belgiumi helyzetről adott tájékoztatójával kezdődött. Levelet kapott párizsi személyes megbízottjától, Edward Spears tábornoktól – csupa rossz hírt Franciaországról és a franciákról. A belga király megadásra készült. Sir Roger Keyes, Churchill küldötte a belga udvarnál táviratban jelentette, hogy „Lipót király levelet írt VI. Györgynek, amelyben megindokolta döntését, hogy nem hagyja sorsára hadseregét és népét, ha a belga hadsereget körülférják és kénytelen lesz megadni magát”.

Churchill a lényegét a következőképpen foglalta össze: „Az ismertek alapján elkerülhetetlennek látszik a francia összeomlás; minden tőlünk telhetőt meg kell tennünk, hogy a brit expedíciós haderőt kimentessük Észak-Franciaországból.”

Churchill ezután kijátszott egy adut. Néhány napja kérdést intézett a vezérkari főnökséghez, milyen esélyekkel folytathatnák egyedül a háborút,

„...ha Franciaország képtelennek bizonyulna a háború folytatására és semlegessé válna; ha a németek megtartanák jelenlegi állásaikat, és ha a belga hadsereg kénytelen volna kapitulálni

¹ Május 19-én különös nagymisére került sor Párizsban. A világi Harmadik Francia Köztársaság magas tisztségviselői a Notre-Dame hűvös boltívei alatt gyűltek össze.

ni, miután segítséget nyújtott a brit expedíciós haderőnek a tengerpart elérésében; továbbá, ha Nagy-Britanniának olyan békefeltételeket ajánlanának fel, amelyek teljesen kiszolgáltatnák Németországnak, mert előírnák, hogy szereljen le, adja fel tengerészeti támaszpontjait az Orkney-szigeteken stb. – képes-e a haditengerészet és a légierő, hogy megakadályozza nagy ellenséges erők partraszállását; képesek-e hazai szárazföldi erőink szembeszállni tízezer főnél kisebb, légi szállítású alakulatok támadásával – figyelemmel arra is, hogy a tartós brit ellenállás igen veszélyesnek bizonyulhat Németország szempontjából, melynek erőit leköti Európa nagyobb részének megszállása.” (Betlen János fordítása.)

A vezérkari főnökök válaszát – „A brit stratégia bizonyos körülmények bekövetkezése esetén” című hosszú jelentést – mint kulcsfontosságú történelmi dokumentumot a korszak valamennyi kutatója jól ismeri.² Ez az elképzelhető legrosszabb – és május 25-én már egyre valószínűbb – helyzettel számolt: hogy Franciaország különbékét köt Németországgal, Olaszország is belép a háborúba, Európa és francia Észak-Afrika német ellenőrzés alá kerül, és a Flandriában és Belgiumban harcoló brit expedíciós haderő nagy része oda-vész. De Nagy-Britannia még ilyen körülmények között is kitarthat, ha az Egyesült Államok növekvő mértékben támogatja és végső soron hadba lép az oldalán; illetve, ha a brit légierő és a haditengerészet „képes megakadályozni Németországot, hogy partra szálljon”. A vezérkari főnököknek igazuk volt. Az irat további részében azzal a kérdéssel foglalkoztak, hogy legyőzhető-e Németország. Ez május 25-én csak nagyon távoli lehetőségnek tűnt. Feltételezték, hogy a német gazdaságnak gondot fog okozni a nyersanyaghiány. Ha ehhez légicsapások járulnak és az elfoglalt országok lakossága is ellenállásba kezd, akkor Németország legyőzhető – valamikor a jövőben, amerikai segítséggel. Ezt a vezérkari főnökök inkább tévesen, mint helyesen ítélték meg. Ők is – akárcsak a háborús kabinetben Attlee és Greenwood, illetve bizonyos mértékben Chamberlain – túlbecsülték, sőt mindenestül félreismerték azokat a gazdasági „tényezőket”, amelyekről Németország vereségét várták.³ De ezzel most nem foglalkozunk. A dolog lényege egyelőre az volt, „átvésszelhető-e a következő néhány hónap szövetségesek nélkül, mikor a németek a Csatorna túlsó partján állnak. A vezérkari főnökök erre érvekkel alátámasztott, reményteljes választ adtak.”⁴

Figyelembe kell vennünk, hogy e drámai eseményekben bővelkedő vasárnapi nap során a háborús kabinet tagjainak nem volt idejük részletesen tanulmányozni ezt a terjedelmes dokumentumot. És mielőtt sokszorosítva megkaphatták volna, sor került az első nyílt ütközésre Halifax és Churchill között.

Halifax azt mondta, „a sötét képen legalább egy világos folt van, nevezetesen az, hogy sikerült lezárni a vitát, helyes vagy helytelen volt-e Gort lord visszavonulási parancsa, és ezzel kapcsolatban nem kerül sor felelősségre vonásra”. Azután rátért a „fő kérdésre. Szembe kell néznünk a ténnyel: nem az a lényeg, hogy sikerül-e teljes vereséget mérnünk Németországra, hanem hogy meg tudjuk-e védeni birodalmunk – és ha lehetséges, Franciaország – függetlenségét.”

„Ezzel kapcsolatban – tájékoztatta a kabinetet előző esti megbeszéléséről az olasz nagykövettel – Bastianini úr egyértelműen azt puhatolta, hajlandók lennénk-e tárgyalni. A nagykövet kijelentette, hogy Mussolini legfőbb óhaja békét teremteni Európában.” Ő [Halifax] „azt válaszolta, hogy mi is az európai béke és biztonság megteremtésére törekszünk, és természetesen készek vagyunk megfontolni bármilyen ezt szolgáló javaslatot, amennyiben nem sérti szabadságunkat és függetlenségünket. Minderről az olasz nagy-

² CAB 66-7 [W.P (40) 168, valamint C.O.S. (40) 390], Bell, *A Certain Eventuality* [Bizonyos körülmények bekövetkezése esetén], 31 : „az efféle iratokban a francia összeomlásra való közvetlen utalás helyett rendre valamilyen eufemizmus szerepel”.

³ Ez a téves feltevés uralkodott a Gazdasági Hadviselés Minisztériumában. „Fő tevékenységéről számos szérény hivatalos kiadvány számol be. Ilyen például W. N. Medlicott: *The Economic Blockade* [A gazdasági blokád] című munkája (London, 1952), amelynek első mondatát idézem: »Ma megegyeznek a vélemények abban, hogy túlságosan sokat vártak a blokádtól a második világháború alatt.« Nagy várakozások uralkodtak, legalábbis papíron, a londoni közgazdasági egyetem kongó szürke épületében, amely 1940 márciusáig adott otthont az új minisztériumnak. [...] Chamberlain háborús stratégiája a blokád hatásosságába vetett bizalomra épült; »nem hitte, hogy az ellenség szembenézhet még egy téllel«. [...] De 1944 közepéig a német gazdaságnak általában nem okozott nehézséget, hogy ellássa magát nyersanyaggal.” (Lukacs, *Az európai világháború 1939-1941*, 302-3. Mészáros Klára fordítása.)

⁴ Bell, *A Certain Eventuality* [Bizonyos körülmények bekövetkezése esetén], 50.

követ tájékoztatta a franciákat. Bastianini úr ma délelőtt tovább kíván tárgyalni, és lehet, hogy új javaslatokkal áll elő.”

Churchill szerint német uralom alatt nem lehet béke és biztonság Európában: „Ebbe sohasem egyezhetünk bele. Biztosítanunk kell teljes szabadságunkat és függetlenségünket. Ellenzett minden olyan kezdeményezést, amely esetleg jogaink és hatalmunk korlátozásához vezetne.”

Chamberlain szerint „nagyon valószínű, hogy Olaszország hamarosan ultimátumban szólítja fel Franciaországot, egyezzen bele a békekonferenciába, különben Olaszország hadba lép Németország oldalán. Így nagyon erős nyomás fog nehezedni a franciákra.” Vegyes vélemények hangzottak el Olaszországról. Attlee azt mondta, „Mussolinit nyugtalanítaná, ha Németország lenne Európa vezető hatalma”. (Ez nem felelt meg a valóságnak.) Hozzátette, hogy még nem olvasta a vezérkari főnökök válaszát arra a kérdésre, „mik a lehetőségeink, ha Franciaország összeomlik”. Halifax kissé homályos kijelentést tett. Rámutatott, hogy ha a franciák megállapodásra akarnak jutni, „ütőkártya lehet a kezükben, ha világosan Hitler tudomására hozzák: szerződésben vállalták, hogy nem kötnek különbékét”. (Miért lett volna ez ütőkártya?) „Ezzel kedvező feltételeket csikarhatnak ki, ami nekünk is nagyon értékes lehet, ha akkor Hitlernek az a célja, hogy megbontsa a szövetségesek egységét.”

E percben érkezett a vezérkari főnökök egy másik feljegyzése arról, hogy milyen esélyekkel folytathatná Nagy-Britannia egyedül a háborút. „Itt egyszerűen felsorolták azokat az érveket, amelyek esetleg visszatárhathatják a franciákat a kapitulációtól és megerősíthetik eltökéltségüket a harc folytatására.”⁵ Chamberlain fontosnak tartotta Olaszországot. „Nem lehetne megkérdezni a franciákat, mi a véleményük az olasz igényekről? Így legalább napirenden maradna az ügy.” Churchill „egyetértett, hogy ezt a szempontot érdemes figyelembe venni”. Halifax a vezérkari főnökök feljegyzéséből azt szűrte le, hogy „főként attól függ, képesek lehetünk-e egymagunk folytatni a háborút Németország ellen, hogy sikerül-e a németekkel szemben tartós légi fölényre szert tennünk”.

A légierő vezérkari főnöke, aki ezen a kabinetülésen végig részt vett, kiigazította Halifaxet: nem arról van szó, „hogy légi fölénybe kerüljünk, hanem hogy megakadályozzuk a németek döntő légi fölényének kialakulását, ami lehetővé tenné számukra, hogy megszállják hazánkat”. Egy ideig erről folyt a szó; Halifax felvetette, hogy ha Franciaország összeomlik, a németeknek „többé nem lesz szükségük nagy szárazföldi erőkre, így haditermelésüket a légierő szolgálatába állíthatják”. Hozzátette: „végszükség esetén kérnünk kell a franciákat, hogy szereljék le gyáraikat”. Chamberlain ennek nem sok értelmét látta: „Ha a franciák ilyen kötelezettséget vállalnának is, a német békefeltételek ezt eleve megghiúsítanák.” Churchill „maga is így vélekedett. Ugyanakkor megjegyezte: a németek várhatóan a lehető legelőnyösebb ajánlatot teszik majd a franciáknak, de hangsúlyozni fogják, hogy nekik nem Franciaországgal, hanem Angliával van bajuk.”⁶

Churchill kérte a kabinet tagjait, hogy délután 2 órakor, miután befejezte az ebédet Reynaud-val, ismét találkozzanak. Az ülést berekesztették; Churchill Chamberlainnel a Westminster-apátságba sietett. Halifax a Külügyminisztériumba ment, hogy fogadja Bastianinit. Cadogan, aki részt vett az olasz nagykövettel tartott megbeszélésen, azt írta naplójába: „Semmit sem lehetett kihúzni belőle [Bastianiniból]. Ostoba és félénk alak.”⁷ Ezután Halifax Chamberlain társaságában gyorsan megebédelt.

Churchill és Reynaud ebédje az Admiralitáson hosszúra nyúlt. Reynaud kényszeredetten beszélt arról, milyen reménytelen a franciaországi hadi helyzet. Nagyjából megismételte azt, amit az előző esti haditanácson Weygand és Pétain mondtak. Churchill erre azt felelte: Nagy-Britannia egyedül is helytáll. „Inkább harcban bukunk el, mint hogy szolgásgorba kényszerüljünk.” Reynaud angolbarát volt és Churchill nagy tisztelője; megbeszélésükön azonban a szívélyes hangulat ellenére is érződött, hogy a két kormány között nincs egyetértés. Ez persze inkább a franciák, mint a britek rovására volt írható. Reynaud jelezte, hogy „ő maga nem fogadná el a Franciaországra kényszerített békefeltételeket, de lehet, hogy őt elmozdítják vagy olyan helyzetbe kerül, hogy le kell mondania” – ami pontosan három hét múltán be is következett. Chur-

⁵ C. O. S. 40 (391), nem azonos 390-nel.

⁶ CAB 65/13 WM 139.

⁷ Cadogan, *Diaries* [Naplók], 290. (Szombaton késő este Gladwyn Jebb találkozott Parescivel.) Bastianini azért kapta a „félénk” jelzőt, mert tartott Mussolinitól, aki ekkor már utasította londoni, párizsi és washingtoni nagyköveteit, hogy ne bocsátkozzanak érdemi tárgyalásokba. Halifaxszel folytatott rövid vasárnapi megbeszélésükről Bastianini nem készített feljegyzést, hacsak bele nem foglalta az előző napi találkozásukról írt jelentésébe – ami megmagyarázná, miért késlekedett a jelentés Rómába küldésével.

chill tudott Weygand és Pétain hajlamairól, bár az előbbi defetizmusával nem volt teljesen tisztában – mi-ként azzal sem, amire a francia küldöttség egyik tagja ráértett. Villelume alezredes, Reynaud katonai ta-nácsadója ezen az estén följegyezte naplójába: „Halifax... megértést mutat. Churchill megint nem bír het-venkedő természetével, és makacsul elutasító.”⁸

Délután két órakor ismét összeült a háborús kabinet. Churchill hosszan és eléggé pontosan beszámolt arról, mit mondott Reynaud és ő mit válaszolt neki. Azután javasolta, hogy Halifax menjen át az Admirális épületébe és találkozzék a még ott várakozó Reynaud-val; néhány perc múlva Chamberlainnel és Attlee-vel ők is követik. Halifax addig beszélje meg Reynaud-val, meg lehet-e környékezni Mussolinit. Vajon Churchill azt igyekezett elkerülni, hogy Halifax a többiek előtt fejtse ki álláspontját? Nem tudhatjuk. Egyéb-ként Halifax nem távozott rögtön. „Egy darabig még azon tanakodtunk, közeledjünk-e Olaszországhoz.” Halifax „emellett volt, és úgy vélte, Mussolini úr a legkevésbé sem akarja, hogy Hitler úr uralkodjék Európán. Ha módja nyílik rá, megpróbálja jobb belátásra bírni Hitler urat.” Churchill azt mondta, „nem hiszi, hogy az Olaszországhoz való közeledéssel bármit el lehetne érni, de a háborús kabinetnek mégis fontolóra kell vennie ezt a kérdést”.

A Halifax és Churchill közötti ellentét így nyílttá vált. Halifax nem érte be véleményének hangoztatá-sával; most már Churchill állásfoglalását akarta hallani. „Szembe kell néznünk az igazsággal: a fő kérdés most nem az, hogy teljes vereséget mérhetünk-e Németországra; sokkal előbbre való az, hogy megol-talmazzuk birodalmunk függetlenségét... Készen kell állnunk arra is, hogy fontolóra vegyünk minden javasla-tot, feltéve, hogy biztosítja szabadságunkat és függetlenségünket.” Ha megnyugtatónák, „hogy az ország függetlenségének lényegét nem érintik”, kész lenne-e Churchill „megvitatni ilyen feltételeket”?

Churchill tudta, hogy az adott pillanatban nem válaszolhat kategorikus „nem”-mel. Azt mondta, „hálás lennék, ha ilyen feltételekkel kilábalhatnánk a jelenlegi nehézségekből, feltéve, hogy megtarthatjuk létünk alapelemeit, akár némi területvesztés árán is”. (Az én kiemelésem – J. L.) Hozzátette, hogy ő ilyen megegyezésben nem bíz. Chamberlain bölcsen hallgatott. Aztán Churchill, Chamberlain és Greenwood az Admirális épületébe mentek, hogy csatlakozzanak Halifaxhoz és Reynaud-hoz, akik a Mussolininél való puhatolózásról tárgyaltak. Reynaud négy óra után távozott.

Ezután Churchill kérésére az Admirális épületében sor került a háborús kabinet aznapi harmadik – a jegyzőkönyv szerint „a formások mellőzésével összehívott” – ülésére. A miniszterek Nagy-Britannia újkori történelmében példátlan titkosság közepette tárgyaltak: „A jegyzőkönyv nem tartalmazza a vita első negyedóráját, amikor is a titkár [Sir Edward Bridges] nem volt jelen.”⁹

Churchill kifejtette: „Más a helyzetünk, mint a franciáké. Van erőnk ellenállni és támadni [?], nekik viszont nincs. Másodszor, nekik a németek valószínűleg elviselhető feltételeket szabnak, nekünk nem. Ha Franciaországnak nincs ereje tovább harcolni, jobb, ha kilép a háborúból, semhogy magával rántson ben-nünket is egy elviselhetetlen feltételeket tartalmazó rendezésbe. Semmi sem szab határt Németország fel-tételeinek, amelyeket ránk erőszakolhat. Bizonyos szempontból előnyösebb, ha Franciaország kilép a hábo-rúból, mielőtt feldarabolná, és megőrzi helyzetét mint semleges ország, amelynek gyárait nem használnák fel hadianyag-termelésre ellenünk.”

Attlee szerint „Hitlert szorítja az idő, még az év vége előtt győznie kellene”. Chamberlain egyetér-tett vele. (Mindketten tévedtek – ők is azért, mert túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítottak a gazdasági tényezőknek.)

Churchill megjegyezte, ő bíz benne, hogy Franciaország kitart. „Ugyanakkor – figyelmeztetett – ügyelnünk kell, nehogy olyan gyenge helyzetbe kényszerüljünk, amelyben már Mussolini úrhoz fordulunk, és megkérjük, menjen el Hitler úrhoz, kérje meg, hogy ne bánjon rosszul velünk. Nem szabad ilyen vagy hasonló helyzetbe keverednünk, mielőtt még komolyan harcba bocsátkoztunk volna velük.”

⁸ Villelume, *Journal d'une défaite* [Egy vereség naplója], 356. Alexis Léger, a Külügyminisztérium főtitkára, Churchill álláspontja felé hajlott. Ez ugyan nem sokat nyomott volna a latban, de valamiképpen tudomására jutott a defetista Horace Wilsonnak, akit Churchill két hete kiutasított a Downing Streetről, és aki akkor azt írta, hogy Léger „hevesen németellenes, és ugyanolyan hevesen olaszellenes is, és nagyrészt ő felelős azért, hogy sohasem tudtuk kihasználni az alkalmat, amelyet hol Hitler, hol Mussolini adott a közeledésre”. Mindez 1941 októberében jutott Churchill tudomására, amikor ismét az összeomlás veszélye fenyegetett, ezúttal az orosz szövetségese. Horace Wil-son iratai, CAB 127/158.

⁹ CAB 65/13, WM 140.

Halifax szerint „az ő véleménye csak részben tér el a miniszterelnöktől, de ő talán nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy kívánatos lenne hagyni, próbálják ki a franciák az európai egyensúly megteremtésének lehetőségeit. Nincs meggyőződve a miniszterelnök diagnózisának helyességéről, miszerint Hitlernek érdeke lenne, hogy bizonyos túlzott feltételekhez ragaszkodjon. Franciaországnak talán még sikerülhet elkerülnie a katasztrófát.” Churchill ezt kétségbe vonta. Halifax szerint „ő sem bizonyos benne, de szívesen közölhetnénk Mussolini úrral, hogy ha olyan feltételeket kapunk, amelyek sértik függetlenségünket, ezeket visszautasítjuk. Ha viszont Mussolini urat aggasztja, hogy Hitler úr túlzott hatalomra tesz szert, és hajlandó az ügyet az erőegyensúly szempontjából vizsgálni, mi is fontolóra vehetjük az olasz igényeket. Mindenesetre nem ártana megpróbálkozni ezzel.”

Chamberlain, aki eddig kivárt, most azt mondta, „szerinte Mussolini csak olyan utat választhat, amelyet Hitler úr jóváhagy. A probléma nagyon bonyolult, ezért minden szempontból meg kell vitatnunk.” Chamberlain kételkedett abban, hogy Reynaud megkönyékezhethé Mussolinit: „Ebből csak annyi előnyök származna, hogy felszabadulna az a tíz francia hadosztály, amelyeket most az olasz határ védelme köt le. Mussolini úr ellenszolgáltatás nélkül jutna engedményhez, és ez csak újabb követelések kiindulópontjául szolgálna.” Chamberlain ezt jól látta. Mégis így folytatta: „Elképzelhető olyan megoldás is, hogy a franciák figyelmeztetik Mussolini urat, vegye figyelembe Európa és egyben a saját jövőjét. Olaszország sincs nagyobb biztonságban, mint mások. Ha Mussolini úr hajlandó közreműködni abban, hogy elviselhető feltételeket kapjunk, akkor mi cserébe tárgyalnánk vele az olasz követelésekről.” Churchill már előbb azt mondta, „nem kívánatos olyan helyzetet teremtenünk, amelyben a franciák azt mondhatnák, mi akadályozzuk őket abban, hogy elfogadható egyezsége juthassanak”. Chamberlain Churchill-lel egyetértésben úgy vélte, Franciaország nélkül valóban jobban járnánk, „feltéve, hogy bizonyos garanciákat kapunk. Ez a lehetőség kétségkívül komoly megfontolást érdemel.”

Churchill szerint „semmit sem szabad eldöntenünk addig, amíg nem tudjuk, mennyit sikerül megmenteni a Csatornán túli brit haderőből. Lehet, hogy a hadművelet csúfos kudarccal végződik, de az is lehet, hogy csapataink nagyszerűen harcolnak, és jelentős részük megmenekül. Az evakuáció részben nappal történik majd, és ennek során a légi főlény kérdésére is bizonyítékot kapunk, hiszen a németek megpróbálják bombázni hajóinkat és vízi járműveinket.” (Attlee úgy vélte, „míg mi az expedíciós haderő behajózásával leszünk elfoglalva, a németek esetleg elterelő hadműveletet indítanak hazánk ellen”). Most mutatkozott meg először, hogy Churchillt elsősorban az foglalkoztatta, mi történik majd Dunkerque-nél.

Nem így Halifaxet, aki visszatért az olasz kérdéshez. Felolvasta a Bastianinivel folytatott megbeszélésükről készített beszámolóját, amihez Churchill azt az általános megjegyzést fűzte, hogy „a Mussolini úrhoz való közeledés azt sugallja, ha beleegyezzünk a német gyarmatok visszaállításába és bizonyos engedményeket teszünk a Földközi-tenger térségében, akkor talán kilábalhatunk jelenlegi nehéz helyzetünkből. Szerinte ez a lehetőség nem áll fenn. A nekünk adandó feltételek bizonyosan lehetetlenné tennék például fegyverkezésünk végrehajtását.” Halifax ezzel nem értett egyet. Churchill azt mondta, „Hitler úr most azt hiszi, ő dirigál. Meg kell mutatnunk neki, hogy nem igazhatja le Nagy-Britanniát. Ha a franciák, ahogy Reynaud úr jelezte, képtelenek folytatni a harcot, akkor nélkülük kell boldogulnunk. Emellett esetleg szerét ejthetjük, hogy valamilyen formában közeledjünk Mussolinihez.”

Churchill tehát legalábbis e pillanatban úgy vélte, némi engedményt kell tennie Halifaxnek. Ezután rátértek annak megbeszélésére, hogy mit ajánlhatnának Mussolininek. Greenwood azt mondta, szerinte „Mussolini Máltát, Gibraltárt és Szuezt követelné. Bizonyos, hogy a vele folytatott tárgyalás nem vezetne eredményre, ugyanakkor Hitler tudomására jutna, és ez ártana a presztízisünknek.” Chamberlain egyetértett ezzel.

Halifax szerint „ez amellet szól, hogy a Mussolinihez való közeledés során ne említsünk konkrét ügyeket”. Chamberlain erre azt felelte, „Mussolini úr azt fogja mondani, hogy ő tudja, mit akar, de erről csak egy általános európai rendezés keretében hajlandó megállapodni”. Ez így is volt; ekkor azonban Halifax rátért érvelésének lényegére: „Ha már eljutottunk odáig, hogy tárgyaljunk az általános rendezés feltételeiről, és azt tapasztaljuk, hogy az általános rendezés elérhető olyan feltételekkel, amelyek nem semmisítik meg függetlenségünket, akkor *bolondok* lennénk, ha nem fogadnánk el.”¹⁰ Churchill most úgy érezte,

¹⁰ Az én kiemelésem – J. L. Lásd még Esnouf, „British Government War Aims and Attitudes” [A brit kormány háborús céljai és magatartása]: „Ezek szokatlanul erős szavak az egyébként óvatos és visszafogott Halifaxtól, és nem

nem helyezkedhet teljesen szembe Halifaxszel. A kabinet felkérte Halifaxet, tegyen javaslatot az Olaszországhoz való közeledés módjára. Ugyanakkor Churchill is elért valamit: a kabinet jóváhagyta, hogy Archibald Sinclair légügyi miniszter, „a Liberális Párt elnöke is legyen jelen [másnap], amikor a javaslatot megtárgyalják”. Sinclair régi barátja volt Churchillnek.

Ezután Belgiummal és Írországgal foglalkoztak. Chamberlainnek arra a kérdésére, hogy milyen tájékoztatást adjanak a domíniumoknak, Churchill azt válaszolta, egyelőre semmit ne áruljanak el, kivéve, hogy a brit expedíciós haderő a franciákkal történt megegyezés után a tengerhez vonult.¹¹

A körülbelül másfél órás kabinetülés „nyugtalan légkörben” zajlott (ahogy Halifax írta naplójába), főleg a vége felé, amikor titkárok jöttek-mentek a Belgiumról, Írországról stb. szóló különféle hírekkel. Halifax a tanácskozás utolsó szakaszában előterjesztette a Mussolinihez való közeledésre tett javaslatát, amelyet a Reynaud-val folytatott tárgyalása után foglalt írásba.¹² Ennek lényege az volt, hogy „Ha Mussolini úr együttműködik velünk abban, hogy valamennyi európai kérdést a [nyugati] szövetségesek függetlenségének és biztonságának szavatolása mellett rendezhessük, akkor hajlandók vagyunk azonnal tárgyalásokat kezdeni a Mussolinit legfőképpen foglalkoztató ügyek megoldásáról.” (Ezt a megfogalmazást Halifax kissé alattomosan Reynaud-nak tulajdonította, holott az övé volt.) A javaslatához csatolták a Rooseveltnél közbenjárását kérő francia-brit közös üzenetet, amely felhatalmazta az elnököt, hogy tudassa Mussolinivel, a franciák és a britek készek megtárgyalni minden ésszerű olasz igényt, „természetesen azzal a feltétellel, hogy Olaszország nem lép hadba a szövetségesek ellen”.¹³ A memorandum záradéka idézte Sir Percy Loraine római brit nagykövet véleményét, miszerint se a közeledés, se Roosevelt elnök közbenjárása nem lesz eredményes. Ugyanakkor „a Reynaud úr által javasolt közeledés aligha ronthat a helyzeten, és az elsőként felvetett szempont minden bizonnyal komolyan foglalkoztatja Mussolinit”. (A memorandumban „elsőként felvetett szempont” annak nyílt kifejtése volt, hogy „milyen helyzetbe kerül Mussolini úr, ha a németek uralmuk alá hajtják Európát”). Reynaud és Halifax javaslata között hangsúlybeli különbség mutatkozott. Az előbbi elsősorban Mussolini megvásárlására törekedett; az utóbbi arra próbálta rávenni Mussolinit, hogy járjon közben Hitlernél.¹⁴

*

Hagyjuk most egy percre Halifaxet és Churchillt, és lássuk Chamberlaint. Cadogan, aki részt vett az Admiraltáson öt órákor tartott tanácskozáson, azt írta naplójába: Churchill „a jelek szerint úgy véli, talán még jobban is járunk, ha Franciaország csakugyan kilép a háborúból, és mi a honi védelemre összpontosíthatunk. Ez nem biztos. Ellenzi, hogy utolsó lépésként Mussolinihez forduljunk, ahogy Reynaud szeretné. Azt hiszem, igaza van. Semmi sem oldódott meg. [Churchill] túlságosan csapongó, romantikus, érzelmős és heveskedő. Még mindig az öreg Neville a legjobb mind közül.”¹⁵ Chamberlain kézírásos naplója sokat elárul ennek a sorsdöntő napnak a légköréről és némely részleteiről: „Május 26. Az eddigi legsötétebb nap... Ma volt a nemzeti fohászkodás napja. Annyi minden nyomasztott, hogy alig tudtam a szertartásra figyelni.” A délután öt órákor tartott kabinetülésről: „Halifax azt mondta, miért ne emlékeztethetnénk [Mussolinit], hogy Franciaország és Nagy-Britannia [!] összeomlása Olaszország függetlenségét is veszélybe sodorná; ha

csak azt mutatják, hogy milyen mélyen átérezte, amit mondott, hanem azt is, hogy mennyire veszélyesnek tartotta Churchill politikáját” (225).

¹¹ CAB 65/13 [WM 139].

¹² CAB 66/7 [W.P. (40) 170].

¹³ Három nappal korábban Halifax találkozott Joseph Kennedyvel, aki igen borúlátóan ítélte meg Anglia helyzetét, és szokásához híven lekicsinylően nyilatkozott Churchillről. Hasonló értelmű üzenetet küldött Rooseveltnek is.

¹⁴ G. N. Esnouf: „Ez a két közelítés – megvásárolni Olaszországot, illetve rávenni Mussolinit, hogy járjon közben Hitlernél – szorosan összekapcsolódott, jóllehet indítékaikat és vonzataikat tekintve különböztek egymástól. A kabinetülések jegyzőkönyveiből nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, éppen melyik javaslatról van szó. Pedig nagyon fontos különbséget tenni köztük. Olaszország megkörnyékezése a Németország elleni háborút szolgálta volna, az olasz közvetítés viszont véget vetett volna a háborúnak; a május 26-28. közötti tárgyalásoknak tehát ropant nagy tétje volt” („British Government War Aims and Attitudes” [A brit kormány háborús céljai és magatartása], 223).

¹⁵ Cadogan, *Diaries* [Naplók], 290.

viszont hajlandó lenne együttműködni velünk, hogy olyan feltételekhez jussunk, amelyek nem fenyegetik függetlenségünket és előmozdítják az igazságos és tartós európai rendezést, akkor mi is igyekeznénk kielégíteni az ő igényeit... A miniszterelnök semmilyen módon nem akar közeledni Mussolinihez.¹⁶ Valószínűtlen, hogy Hitler beleegyezzék olyan feltételekbe, amelyek számunkra elfogadhatóak – bár ha ebből a kutya-szorítóból kikerülhetnénk azzal, hogy lemondunk Máltáról, Gibraltárról és néhány afrikai gyarmatunkról, kapna az alkalmon. Az egyetlen biztos megoldás, ha megmutatjuk Hitlernek, hogy nem tud legyőzni bennünket... Én ezt az álláspontot támogattam; Attlee nemigen szólt hozzá, de úgy tűnt, Winston pártján áll... Értesülésünk szerint Hitler azt mondta Mussolininek, hogy ne lépjen be a háborúba, mert ő egymaga is elbír Franciaországgal.¹⁷ Ha ez igaz, akkor [Mussolinit] nyilván nem lehet megvásárolni... De Franciaországra és ránk nézve ez szörnyű. Történelmünk során még sohasem voltunk ilyen iszonyú helyzetben.”¹⁸

Hosszú életének ezen a pontján Neville Chamberlain már súlyos beteg volt. Lehet, hogy ezt ekkor még nem tudta; az orvosok egy hónap múltán állapítják majd meg, hogy rákos. De gyengének nem volt gyenge – még ha naplóbejegyzését, amelyet ennek a nagyon hosszú, nagyon fárasztó napnak a végén írt erőteljes, ideges, de nem reszketeg vonásokkal, érthető módon ború és balsejtelem hatja át. A háborús kabinetben központi szerepet töltött be. Szó szerint és képletesen is Halifax és Churchill között foglalt helyet. Ha Halifax oldalára áll, azzal nagyon megnehezítette, sőt talán ellehetetlenítette volna Churchill helyzetét. De nem csak Chamberlain döntő szerepe miatt kell elutasítanunk a gyengeség vádját. Néhány oldallal fentebb azt írtam, hogy egy alkalommal Chamberlain „kivárt”, vagyis nem foglalt állást se Halifax, se Churchill mellett; hozzászólásai viszont meglehetősen határozott nézetekre vallottak. Ezek egyik eleme Chamberlainnek az a megkésett, mégis alapvetően fontos felismerése volt, hogy kicsoda valójában Hitler: mi várható és mi nem várható tőle. E tekintetben realistábban ítélte meg a helyzetet és kevésbé hajlott a kompromisszumra, mint Halifax. Mostanra teljes fordulat következett be kettejük Hitlerrel kapcsolatos véleményében: tizenkilenc hónappal korábban (a müncheni konferencia előtt), de még nyolc hónappal korábban is Chamberlain volt az, aki hajlamos volt valami pozitívat feltételezni Hitlerről, és Halifax az, aki kevésbé vagy egyáltalán nem; Chamberlain azóta sokat tanult. De megjelent egy másik, talán fontosabb elem is: Chamberlain új kapcsolata Churchill-lel. Tény, hogy Churchill függött tőle, még miniszterelnökké történt kinevezése után is, mivel a Konzervatív Párt többsége Chamberlain mellett állt. Tény, hogy fontos kormányzati feladatot kapott. (Amikor május 16-án Churchillnek Párizsba kellett repülnie, így búcsúzott Chamberlaintól: „Neville, kérlek, ügyeljél a boltra!”) De ez még nem minden. A májusi válság után Churchill azt írta Lloyd George-nak (aki utálta Chamberlaint): „Sok segítséget kaptam Chamberlaintól. Új kapcsolatunkban olyan jóindulatot és előzékenységet tapasztaltam a részéről, ami mélyen megindít. Összefogtunk, és minden körülmények között kitartok mellette.”¹⁹ Figyeljünk fel a kitételre: „új kapcsolatunkban”. Ez a változás csakugyan új fejlemény volt – és több, mint javulás. Churchillnek oroszánrésze volt benne; nem számítás vezérelte, hanem inkább szokásos nagyvonalúsága. Amint Churchill tagja lett a Chamberlain-kormánynak – vagyis a háború első napjától fogva –, oldódni kezdett a kettejük közötti ellentét és gyanakvás. Chamberlain nem sokkal ezután bizalmasan közölte feleségével és nővérével, hogy Churchill rendíthetetlenül lojális iránta. Május 10.-e után, amikor felcserélődtek a szerepek, Churchill, az új miniszterelnök nagylelkűen felajánlotta Chamberlainnek, hogy továbbra is maradjon a Downing Street 10-ben. Chamberlainnek, talán alkata miatt, szokatlan volt az efféle nagyvonalúság – valószínűleg meg is lepődött rajta. Dicséretet érdemel, hogy mindezt nemcsak elfogadta, hanem értékelte és viszonzta; több volt ez egy beteg öregember hálájánál, amiért figyelmesen bánnak vele.

*

¹⁶ Esnouf idéz egy szignálatlan, de Churchill kézírásával írt jegyzetet május 26-áról vagy 27-éről (PREM 3/174/4, 11-3): az olasz közvetítéssel létrejövő „fegyverszünet és béketárgyalás teljesen kiszolgáltatna minket Hitlernek... Egy ilyen tárgyalás végzetesen meggyengítene bennünket, és nem lenne erőnk elutasítani a borzasztó feltételeket, amelyeket ha Franciaországra nem is, de Nagy-Britanniára szinte bizonyosan rákényszerítenének.”

¹⁷ Ezt honnan vették? 1940-ben és már néhány évvel korábban is az olasz és a brit titkosszolgálat egyaránt képes volt megfejteni a másik fél rejtjelezett dokumentumainak jelentős részét, de Hitler Mussolininek írt május 25-i üzenetében (lásd fentebb) ilyesmiről nem volt szó.

¹⁸ Chamberlain naplója, NC A 24/2.

¹⁹ Idézi Dilks, *The Twilight War* [A kelletlen háború].

Így tehát Nagy-Britannia hosszú évszázadok óta talán legsúlyosabb válságában Churchillnek nem kellett tartania attól, hogy Chamberlain szembefordul vele. Ezt a háborús kabinet tagjain kívül kevesen tudták.²⁰ Nem mintha Churchill és Chamberlain most már mindenben azonos véleményen lettek volna. Elvégre két különböző vérmérsékletű és szemléletű emberről van szó. Nagy-Britannia után Churchillnek Európa volt a legfontosabb; Chamberlainnek alighanem a Brit Birodalom. Churchill hittel vallotta, hogy Nagy-Britannia számára elfogadhatatlan egy Németország uralta Európa, és nem csak a brit biztonsági érdekek miatt. Chamberlain kevesebbet tudott Európáról, mint Churchill, és az európai események csak Nagy-Britannia biztonságával összefüggésben érdekelték. De abban egyetértettek, hogy nem szabad bízni Hitlerben, Hitlert el kell utasítani; és ezekben a sorsdöntő napokban ez elegendő volt.

Halifaxról ugyanez nem mondható el. De mielőtt visszatérnénk Halifax nézeteinek elemzéséhez, még egy szót kell ejtenünk a jelleméről, különös tekintettel a királyhoz fűződő viszonyára, amelyben volt némi politikai számítás. VI. György kedvelte Halifaxet, és sok személyes szívességet tett neki. „Egyformán visszahúzódo, erkölcsös, családszerető emberek voltak, s mind a király, mind Halifax beszédhibával küszködött, ezért egyikük sem állt szívesen mikrofon elé. Churchill túláradó ékesszólását mindketten gyanakvóan fogadták. Sok közös hajlamuk volt, és a megbékélés kérdésében, illetve politikai ügyekben nagyjából megegyezett a véleményük, de nem voltak megfelelők arra, hogy egy világháborúban Nagy-Britanniát vezessék. Szerencsére Halifax ezt tudta magáról” (Andrew Roberts). „Halifax ismert volt józan ítélőképességéről, és ennek ékes bizonyítékát adta, amikor 1940. május 9-én nem fogadta el a miniszterelnökséget. Új szerepe az volt, hogy a háborús kabinetben Chamberlannel együttműködve féken tartsa Churchillt. Könnyebbé tehetett számára a tudat, hogy amennyiben az új miniszterelnök igazolja a legrosszabb balsejtelmeket, elmozdítása egy olyan uralkodó felségjoga, akire a »jó szándékúak« mindenkor számíthatnak.”²¹ És ezt Churchill is tudta.

Itt fel kell tennünk a kérdést: most, két héttel Churchill miniszterelnökké történt kinevezése után, jól ítélte-e meg a helyzetet Halifax? Meggyőződése volt, hogy Anglia fennmaradása érdekében igenis tájékozódni kell a békefeltételekről, és hogy ebben a kérdésben Churchill – talán heves vérmérséklete vagy más olyan tulajdonságai miatt, amelyek Halifaxtól idegenek voltak – téved; meg kell fékezni, amíg nem késő. Halifaxet ebben nem politikai becsvágya vezérelte (a leghalványabb jel sem utal arra, hogy Churchill kudarca vagy leváltása esetén a helyére pályázott volna), hanem a hazafisága. Nem volt defetista, nem volt intrikus sem. Öreg róka csupán, aki régóta figyelte az események és a brit közvélemény árapályát. Halifax tipikus brit volt, vagyis tudta, hogyan igazítsa észjárását a körülményekhez, és nem a körülményeket igyekezett eszméinek megfelelően formálni. Nem mintha képmutató vagy megalkuvó lett volna – éppen csak amolyan angolszász módra, ami igazából nem machiavellianus, hiszen az angol képmutatás gyakran nem az egyéni tekintély vagy haszonszerzés szolgálatában áll, hanem magasabb célokat követ.²²

Azután: tipikus brit konzervatív volt-e Halifax? Ezen nem a Konzervatív Pártban betöltött szerepét értem, hanem hogy vajon a brit konzervativizmus megtestesítőjét láthatjuk-e benne. A válasz: igen is, nem is. Igen, ha környezetét, szokásait, személyes és társadalmi állását vesszük tekintetbe. Nem, ha azt nézzük, hogy Nagy-Britanniának a világban betöltött szerepét illetően inkább liberális, mint konzervatív nézeteket vallott; szemlélete inkább pragmatikus volt, mint történelmi, és semmiképpen sem burkeiánus. Erre nézve fontos utalást találunk egyik – általában nemigen vizsgált – beszédében, amelyet „A brit külpolitika: múlt, jelen és jövő” címmel 1939. február 24-én tartott, vagyis jóval azután, hogy a megbékélési politikát feladva támogatni kezdte a Harmadik Német Birodalommal szembeni ellenállást.²³ Ebben a beszédében Halifax vitába szállt Burke-kel, aki 1792-ben azt mondta a francia forradalomról: „Egy fegyveres doktrínával állunk harcban.” „Csakhogy *pontosan* ez az, amit nem tettünk” – hangsúlyozta Halifax. Idézte Pittet, majd Castlereagh 1820-ban tett kijelentését: „Amikor Európa területi egyensúlya bomlik meg, [Anglia] hatásosan

²⁰ Lásd Dalton idézett naplórészletét, 16-17. old. Churchill hívei közül sokan Chamberlaint vélték határozatlannak, nem pedig Halifaxet.

²¹ Roberts, *Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok], 37.

²² „Ezért sem helyes az angolgyűlölő »álnok Albion« kifejezés” (Lukacs, *A párviadal*, 140. Mészáros Klára fordítása).

²³ A beszéd szövege nem a Yorkban őrzött Halifax-iratok között található, hanem a cambridge-i Churchill Archívumban.

beavatkozhat, de elvont kérdésekben az európai kormányok közül utolsóként fogja elkötelezni magát.” Eltekintve attól, hogy Edmund Burke, aki világnézeti alapon ellenezte a francia forradalmat, korántsem volt pusztán az elvont elmélet híve, a brit külpolitika alapelveinek Halifax-féle meghatározása világosan mutatja, hogy az erőegyensúly hagyományos kategóriájában gondolkodott.²⁴ Bizonyos értelemben még 1940 májusában is az erőegyensúly szempontjából ítélte meg a háborút. Érdekes, hogy ő javasolta május 16-án azt, hogy Churchill személyesen írjon Mussolininek.²⁵ Ugyanakkor – Chamberlaintól eltérően – Halifax szorgalmazta a kapcsolatok javítását Sztálin Szovjet-Oroszországaival. Május 16-án konzultált Sir Stafford Crippsszel Oroszországról (és Kínáról). „Cripps nagyon rokonszenves.”

Nem tudhatjuk, vajon Halifax ugyanolyan jól ismerte-e a napóleoni korszak történelmét, mint Churchill. Mindenesetre 1940 májusában elfoglalt álláspontja hasonlított a Fox és Holland vezette whigekéhez, akik támogatták a békekötést Napóleonnal – az 1802-es amiens-i békét. (Annyi különbség azért volt, hogy a békepárti whigek 1802-ben egyértelműen becsülték, sőt bizonyos fókig csodálták Napóleont, míg Halifax nem táplált ilyen ideológiai érzelmeket Hitler iránt.) Amit Halifax nem értett: Hitler, nem úgy, mint Bonaparte 1802-ben, megvetette volna a békefeltételeket kérő Nagy-Britanniát. Ezt Churchill nagyon jól tudta.

1802-ben Nagy-Britanniának még voltak ha nem is tényleges, de legalább lehetséges európai szövetségei. 1940-ben viszont Franciaországon kívül egy sem volt. Halifax – Churchill-lel ellentétben – sohasem becsülte nagyra a francia hadsereget; már 1939 decemberében kijelentette a kabinetben, hogy ha a franciák bármikor kiesnének a küzdelemből, „mi sem győzzük tovább a háborút”. A május 26-ára virradó éjszakán arról írt naplójában, hogy milyen végzetes a francia hadsereg összeomlása: „az egyetlen biztos szirt, amelyre az utóbbi két évben mindenki építeni akart”. („Mindenk” – értsd: Churchill.) Sheila Lawlor brit történész *Churchill and the Politics of War, 1940-1941* című könyvében téved, amikor azt írja, hogy 1940 májusában „a franciákkal való bánásmódot illetően jelentéktelen különbségek voltak” Halifax és Churchill között, és amikor összegzésképpen megállapítja, hogy „Halifax mind elvi, mind taktikai megfontolásokból ellenezte a békefeltételek kipuhatolását célzó tárgyalásokat – májusban csak azért támogatta a Mussolinihez való közeledést, hogy a franciák ne tehessenek szemrehányást. Álláspontja lényegében nem tért el Churchillétől.”²⁶ De a Halifax és Churchill közötti véleménykülönbségek nem voltak jelentéktelenek.

*

Ezek a különbségek két jobboldali ember – egy pragmatista és egy látnok, egy liberális hajlamú konzervatív és egy hagyománytisztelő reakciós – között álltak fenn. Igaz, hogy az angol politikai szóhasználatban a „látnok” és a „reakciós” nem okvetlenül pozitív jelzők (különösen az utóbbi nem), de 1940 májusában, Hitlerrel szemben a pragmatizmus és a liberalizmus csődöt mondott volna.

A Churchill és Halifax közötti különbségek nem csupán taktikai jellegűek voltak, és elsősorban nem is kettejük eltérő vérmérsékletéből adódtak. David Reynolds, a korszak egyik brit kutatója szerint Churchillnek 1940 májusában nem volt semmilyen terve azon túlmenően, hogy remélte, Nagy-Britannia az Egyesült Államok segítségével majdcsak elboldogul valahogy. Ugyanezt sugallja Andrew Roberts is, amikor kiváló Halifax-életrajzában a következő fejezetcím alatt foglalja össze – egyébként szinte kifogástalanul – e drámai napok történéseit: „Churchill mint Micawber” (a *Copperfield* Dávid egyik alakjára utalva, aki arra vár, hogy hátha „adódik valami”). Holott Churchill nem volt dickensi figura; sőt személyiségét, jellemét, széles körű érdeklődését és az Anglián kívüli világról való ismereteit tekintve még csak tipikus angol sem. 1940 májusában úgy ítélte meg, hogy egy „általános európai rendezés”, de még az erre irányuló javaslatok megfontolása is végzetes csapást mérne a brit harci szellemre. Ebben Greenwood, Attlee, és talán Chamberlain is egyetértett volna vele. Halifaxszel ellentétben Churchill meg volt róla győződve, hogy egy ilyen rendezés során, *bármilyen* feltételek mellett jöjjön is létre, Nagy-Britannia szabadsága és függetlensége nem maradhatna fenn. Számára ezek a kérdések egymástól elválaszthatatlanok voltak. Ha a britek eltűrnék Európa

²⁴ Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy Churchill volt az, aki az európai erőegyensúlyra való tekintettel már 1933-ban figyelmeztetett a németek fegyverkezésének és lehetséges agressziójának veszélyére, míg Halifaxet és a megbékéléspártiakat ez még jóval később sem aggasztotta.

²⁵ 1940. április 6-án azt írta: „Váloztatlanul úgy vélem, hogy [Mussolini] csak ugat, de nem harap” (Halifax-iratok, A.7.8.3). Ez tévedés volt.

²⁶ Lawlor, *Churchill and the Politics of War* [Churchill és a háborús politika], 75, 60.

német leigázását, Nagy-Britannia elkerülhetetlenül alárendelt szerepbe kerülne Németországgal szemben. Ez volt és maradt Churchill nézetének lényege.

Visszatekintve kétségkívül igaza volt, bár az adott időben még semmi sem dőlt el. Ne feledjük: Churchill miniszterelnöki pozíciója csak később, 1940 nyarán szilárdult meg; májusban úgy tűnt – ő maga is tudta –, hogy a Harcias Miniszterelnök megbízatása talán csak rövid időre szól. Nem mintha személyes becsvágyból ragaszkodott volna a hatalomhoz. Churchill nem azért mászott fel a bezsírozott rúdon (Disraeli metaforája), hogy elérje a tetejébe tűzött díjat, hanem hogy magasra tartsa a lobogót. Hitler róla alkotott véleményével ellentétben se becsvágy, se korlátoltság nem homályosította el tisztánlátását. Tudta, hogy nemcsak az ő hatalma bizonyulhat törékenynek, hanem Nagy-Britanniáé is. Az előbbinek többször is jelét adta az aznapi három kabinetülésen, amikor úgy érezte, valamelyest engednie kell Halifaxnak. Azt is tudta, hogy nemcsak a bezsírozott mászóruddal inog alatta, hanem a lobogót is széttépheti a vad német vihar. Ha ő maga és Nagy-Britannia nem bírja tovább, valaki másnak kell átvennie a zászlót. Lloyd George-ra gondolt. Tudta, hogy Lloyd George csodálja Hitlert, és hogy ezzel Hitler is tisztában van; ismerte Lloyd George véleményét, miszerint Nagy-Britannia nem képes legyőzni Hitler Harmadik Német Birodalmát. Lloyd George ebben tévedett; nagyon idős volt,²⁷ de legalább nem ideológus; Hitler becsülte. Churchill már május 13-án meghívta Lloyd George-ot a kabinetbe mezőgazdasági miniszternek, ő azonban nem fogadta el a felkínált tisztséget; utálta Chamberlaint. Júniusban Churchill, miután megbeszélte Chamberlainnel, két ízben is újabb ajánlatot tett Lloyd George-nak, aki elsősorban Chamberlain miatt ismét elutasító választ adott. Churchill lojális maradt Chamberlainhez, és nem erőltette tovább a dolgot. A május végi sorsdöntő napokban Lloyd George neve nem került szóba. Mégis említenünk kellett ezt a közjátékot, mivel jelzi, Churchill mennyire látta, hogy Nagy-Britannia a szakadék szélén áll. Ha bekövetkezik a legrosszabb, gondolta, akkor inkább Lloyd George jöjjön, mint valaki a Mosley-félék közül.

Jóval a háború után valaki megkérdezte Churchillt, élete melyik esztendejét szeretné még egyszer átélni. „1940-et – hangzott a válasz –, bármikor.” Igen – és nem. Voltak pillanatok, amelyeket aligha akart volna visszaidézni. Ezen a május 26-i vasárnapon, két órával az utolsó kabinetülés után Eden, Ironside és Ismay társaságában Churchill vacsorához ült. Sorsára kellett hagynia Calais-t, ahol aznap délután már hallgattak az ágyúk. Mégis arra kellett kérnie Nicholson dandártábornokot, hogy a végsőig harcoljon – hiába. Churchillt ez egyszer elhagyta az étvágya. Jószerével semmit sem evett vagy ivott. Szótlanul ült. Vacsora után felállt az asztaltól; közölte barátaival, hogy rosszul érzi magát. Ismay lord így idézi fel az esetet: „Amikor felálltunk az asztaltól, azt mondta: »fizikai rosszullét kömyékezem«. Erről háborús emlékiratában is megemlékezett, de azt nem említette, milyen mérhetetlenül levert volt, miközben kiejtette ezeket a szavakat.”²⁸ Tudjuk, hogy Calais járt a fejében; de bizonyára az a gondolat is nyugtalanította, hogy az aznapi három kabinetülésen nem sikerült legyőznie Halifaxet.

*

Néhány órával azután, hogy Calais-ban elhallgattak az ágyúk, megkezdődött a „Dinamó” hadművelet, vagyis a brit expedíciós haderő dunkerque-i behajózása. Ez a két esemény független volt egymástól. Mint láttuk, Gort már néhány nappal korábban megkezdte a visszavonulást Dunkerque felé, és az Admirali-

²⁷ Lloyd George, miután 1936-ban találkozott Hitlerrel, „a legnagyobb élő németnek” nevezte. 1939 októberében nyíltan kijelentette a parlamentben, hogy Hitler békeajánlatát komolyan fontolóra kell venni. Hitler 1942-ben baráti beszélgetés közben, fehérasztal mellett megjegyezte, hogy Churchill „igazi ellenzéke Lloyd George. Kár, hogy nem fiatalabb húsz évvel.”

²⁸ *The Memoirs of Lord Ismay* [Ismay lord emlékiratai], 121. Lásd még Lukacs: *A párviadal*, 148: „Lelkiereje nem tört meg, de szeme előtt a lehetséges brit *Götterdämmerung* (Istenek alkonya) lebegett.” „Feszültségek idején Churchill gyakran folyamodott egy-egy megfelelő idézethez, amely kifejezte érzelmeit. Május 26-án arra kérte John Martint [egyik titkárát], hogy keressen meg neki egy bekezdést George Borrowsszövegéből, amelyet Gibraltárnál mondott (George Borrowss a tizenkilencedik század elején élt, külön angol útleíró volt; klasszikus műve: *The Bible in Spain* [A Biblia Spanyolországban]). Martin másnap átadta Churchillnek a kért szöveget, amely, mint később visszaemlékezett rá, csakugyan megfelelt »akkori hangulatának«. Íme: »Ne félj a következményektől, mert vagy bátor és méltó véget érsz, vagy Isten megőrzi birodalmad a vizek fölött.«” (Gilbert, *Finest Hour*, 406. Sir John Martin levele a szerzőhöz, 1982. október 24.) Mészáros Klára fordítása.

tás is kiadta a parancsot, hogy gyűjtsenek össze minden rendelkezésre álló vízi járművet a tömeges kiürítéshez. 26-án Hitler visszavonta „állj”-parancsát; a német csapatok néhány óra múlva folytatták az előre nyomulást Dunkerque irányába. Lassan közeledtek dél felől; a visszavonuló francia és brit csapatok részéről még nemigen ütköztek erős ellenállásba. Ékeik másnap már alig hét kilométernyire voltak a várostól. A kikötőben nem sok kárt okoztak a német lövedékek és bombák; május 26-án, a nap utolsó hat-hét órájában huszonnyolcezer nem harcoló brit katona hajózott be és indult útnak Dover felé. Biztató jel, de csak visszatekintve. Még több mint háromszázezren a bekerített Dunkerque-ben rekedtek. Senki, Churchill sem tudhatta, közülük hányan juthatnak majd vissza Angliába.

A háborús kabinet tanácskozásairól a közvélemény semmit sem tudott. Az újságok se május 27-én, hétfőn, se a következő napokban nem jelezték, hogy a háborús kabinet megosztott, vagy hogy a helyzet válságos. Olaszország esetleges hadba lépésével egyedül a *Daily Express* foglalkozott érdemben, de még ez a lap is csak néhány soros hírben számolt be arról, hogy Reynaud vasárnap Londonban tárgyalt. Az olvasói levelekből sem lehet válságra következtetni. Ismétlem, nincs arra utaló bizonyíték, hogy ez az öncenzúra vagy az önmérséklet következménye lett volna. A befolyásos brit laptulajdonosok egyszerűen nem tudtak a háborús kabinetben folyó súlyos vitákról. Ez derül ki későbbi visszaemlékezéseikből és más jelentős brit személyiségek – férfiak és nők – korabeli leveleiből és naplóiból is. (Érdekes, hogy a *Times* rádióműsora május végén még megadta a külföldről – többek között Hamburgból, Brémából, Rómából, Milánóból – sugárzott angol nyelvű adások kezdési időpontját. Lady Astor a lap szerkesztőjének, Geoffrey Dawsonnak írt magánlevelében ezt kifogásolta; az ilyen információk közlését hamarosan megszüntették. A *Times* egészen június közepéig a „Hitler úr” és a „Mussolini úr” megnevezéseket használta.) Harold Nicolson naplóiban és leveleiben sincs nyoma annak, hogy tudott volna a Halifax-Churchill ellentétről. Május 22-én feleségének írt levelében felidézi, miben állapodtak meg: mindketten öngyilkosok lesznek, ha a németek partra szállnak és lerohanják Angliát: „Hogy idáig jutottunk! [...] Én egyébként a háború kezdete óta, sőt már korábban is számoltam a vereség lehetőségével. Drágám... ez a három pont jelzi mindazt, amit nem tudok most közölni veled.” Május 26-án éjszaka azt írja: „Mindez még csak rosszabb attól, hogy az erdőben nyílik a harangvirág, és a cranbrook-i iskolás fiúk pucéron pancsolnak a tóban. [...] Körülnézek a kertben, és átfut rajtam a gondolat, hogy talán utoljára látom.” Majd így folytatja: „Különös, milyen sokféle érzelmet keltett az utolsó tíz nap. Saját tapasztalatom a következő: (a) Amikor megtudtam, hogy a németek repülőgépeik és harckocsijaik fölényét kihasználva elvágták egymástól és bekerítették a szövetséges erőket, elkeseredés és félelem lett úrrá rajtam. (b) Arra jutottam, hogy következő lépésként a németek előzönlík Angliát, elsősorban is Kentet. (c) Ezután szembe kellett néznem a ténnyel, hogy amennyiben ez sikerül nekik, én golyót kapok a fejembe, Vita [Nicolson felesége] pedig zaklatásnak lesz vagy lehet kitéve. (d) Beláttam, hogy fel kell készülnöm az öngyilkosságra. És Vitát is fel kell készítenem, hogy ugyanezt tegye. De amikor kiderült, hogy ő ebbe teljes lelki nyugalommal beleegyezik, engem is valami nagy-nagy nyugalom szállt meg, és rájöttem, egyáltalán nem valószínű, hogy minderre sor kerüljön. Így aztán kitűnő hangulatban tértem vissza [Londonba aznap este]... Még nem győztek le bennünket, de fel kell készülnünk a legrosszabbra.”²⁹

Nicolson érzései általában összhangban voltak a brit népével. A Tájékoztatásügyi Minisztérium belügyi hírszerző osztálya többek között jelentette, hogy „A hétvégén bizonyos fokig stabilizálódott a hangulat. Ez részben annak tulajdonítható, hogy az emberek elfogadják az általuk politikai döntésnek vélt hírközlést. Úgy vélik, szándékosan tartják bizonytalanságban őket... A hírhíány felmenti az embereket a véleményformálás kényszere alól, és azt sugallja, nem kell aggódniuk... Ugyanakkor nyugtalanítóan hat rájuk, hogy a sajtó továbbra is részletesen beszámol a hivatalos német közleményekről.” A jelentés ismét megalapította, hogy a vidékiek harci szelleme „észrevehetően jobb”, mint a londoniaké: „Az egyes régiókból származó értesülések szerint az emberek elégedetten fogadták az élőerő mozgósítására készült tervek. »A szellemi dolgozók kevésbé határozottak«, jelenti readingi hírforrásunk.” Newcastle: „A Durham-i Könyvtárgyalóság tizenkilenc katonája ijesztő történeteket mesél arról, hogy mekkora veszteséget szenvedett egyik zászlóaljuk Boulogne-ban, és micsoda zűrzavar támadt a dokkoknál a sebesültek stb. körül; ez aggodalmat és dühöt vált ki az emberekből.” Leeds: „Mivelünk minden rendben, de a vezetőinkkel korántsem.” Reading: „Növekszik a templomba járók száma. A menekültek beszámolóit fokozzák a németellenes hangu-

²⁹ Az első idézet forrása: *Diaries and Letters of Harold Nicolson* [Harold Nicolson naplói és levelei] 87-88; a másodiké: Nicolson kiadatlan naplórészletei (gépírat, a Balliol College könyvtárában).

latot. Az emberek türelmetlenül váiják a szövetségesek ellentámadását. Oxford bizakodó.” Manchester: „A gyárakban nagyon jó a hangulat. A rémhírek tovább szaporodnak. Nicholson [sic!] rádióbeszédéről az a vélemény, hogy nem volt benne elég átütő erő.” Belfast: „Az embereket nyugtalanítja, hogy a németek megtámadhatják Írországot. A kötelező sorozás megosztja a közvéleményt: a többség ellenzi, mert tartanak az illojális elemektől.” London: „Feszültség: az emberek a maguk dolgával törődnek; némi fatalizmussal várják a híreket... Érzékelhető aggodalom a nők között, akik a véráldozatra gondolnak: »győzni fogunk – de milyen áron?» A vasárnapi istentiszteleteken sokan részt vettek... A munkásrétegek... rendszeresen hallgatják Ha-Ha műsorát 9.15-kor. A filmszínházakban kevés a néző. A komoly vagy háborús témájú filmekkel szemben előnyben részesítik a vígjátékokat és musicaleket. Az idegenek internálására hozott új rendeletet helyeslik. Hangot adnak a franciák iránti bizalmatlanságuknak.”³⁰

Mindez nagyrészt egybehangzik a Tömegmegfigyelő vasárnapi és hétfői jelentéseivel.³¹ „A hétvégén folytatott alapos felmérések szerint a kedélyek nyugodtabbak és kevésbé hullámzóak, de ez részben amiatt van, hogy csökkent a franciaországi események iránti érdeklődés. A hírek megritkulása... mintegy felmenti az embereket az alól, hogy szembenézzenek a tényekkel, pedig ennek az utóbbi napokban egyre több jele volt. Az általános érdeklődés és a kifejtett vélemények alapján, különösen a mai napon, enyhén növekvő fatalizmusról számolhatunk be. Ez káros következményekkel járhat, amit azonban ellensúlyoz az a határozott előny, hogy a ritkábban érkező hírek miatt sok emberben automatikusan oldódik az eddig nap mint nap újratámadt feszültség... A válaszadók úgy vélik, hogy a hírek egészében véve javulnak, bár ennek megítélésében némi ingadozás tapasztalható.”³²

*

Ezt a fejezetet, az 1940. május 26-i komor vasárnap felidézését a Westminster-apátságban tartott istentisztelettel kezdtük. Fejezzük be egy verssel, John Betjeman angol költő ironikus soraival egy kissé frivol dámáról, aki a Westminster-apátságban fohászkodik – természetesen nem ezen a drámai vasárnapon, hanem valószínűleg korábban, a „vonakodó háború” idején.

Lehúzom másik kesztyűm is,
Míg zeng a vox humana,
S az Édennek szép mezejét
Harangzúgás bejárja;
Angol államfői kriptá,
Hölgy fohásza hallatik ma.

Kegyes Isten, bombázd a fritzet,
Nőjét oltalmazd vedd,
És ha mégsem igazodsz ki,
Rád mi nem vetünk követ;
Kegyes Isten, tarts ki egyben,
Bomba *rám* soha ne essen.

³⁰ No. 9, INF 1/264, 1940. május 27., hétfő.

³¹ FR 142, 27.5.40.

³² A jelentés egyik lábjegyzete: „Talán érdemes megemlíteni, hogy tegnap a gázálcot hordók száma hónapok óta a legmagasabb volt, délelőtt az emberek 19,6%-a, délután 20,3%-a tartotta magánál a gázálcát, míg például a múlt héten, 16-án és 17-én ez az arány csak 13,2%, illetve 8,7% volt. (A felmérést a szokásos mintavétellel végeztük.)”

Szét ne dúljad Birodalmunk,
 Seregeink Te vezérelld,
 Jamaicán, Hondurason,
 Togón honos feketéket,
 Óvd őket, míg küzdenek,
 S főképp a fehéreket.

Gondold csak meg, mi e Nemzet,
 Bootstól könyv, ösvény a dombra,
 Szabad szólás, osztálykülönbség,
 Demokrácia, szennycsatoma;
 S a hely, melyre külön malaszt fér:
 Száznyolcvankilenc, Cadogan tér.

Bár vétkeztem, mint a többi,
 Még sincs nagy bűnöm nekem,
 Eljárok esti misére
 Ezentúl, ha tehetem,
 Számot tartok koronámra,
 S részvényemnek legyen ára.

Országodért gürcölök majd,
 Győzzenek a gyerekek,
 Fehér tollat kap a gyáva,
 Szakszolgálatos leszek,
 Trónod lépéseit ki mossa:
 Örök Biztonsági Zóna.

Kicsit könnyebb már a lelkem,
 Sikk igéd itt hallani,
 Hol nagy államférfiaknak
 Sorakoznak hantjai.
 De Istenem, ennyi elég,
 Pá, várnak, kihűl az ebéd.³³

³³ John Betjeman, „In Westminster Abbey,” *Collected Poems* [Összegyűjtött versek] (1979). N. Kiss Zsuzsa fordítása.

ÖTÖDIK FEJEZET

Május 27-e, hétfő

*Mi történt Dunkerque-nél – A belgák leteszik a fegyvert – Amerikai megfontolások –
Három kabinetülés és egy kerti séta – „Jobban járt volna, ha krikettezik”*

1940 májusának utolsó napjaiban Nagy-Britannia sorsa – sőt: a második világháború kimenetele – két dologtól függött. Az egyik a Churchill és Halifax közötti ellentét volt; a másik, hogy mi történik a Dunkerque-be visszavonuló brit hadsereggel. A kettő természetesen összefüggött, de ezt csak visszatekintve tudjuk. Churchill kijelentette: akkor is folytatják a harcot, ha a brit expedíciós haderő odavész („elszenvedjük hosszú évszázadok óta legsúlyosabb katonai vereségünket”). Május 26-án, vasárnap 18 óra 57 perckor az Admirális jelt adott a „Dinamó” hadművelet, vagyis az evakuáció megkezdésére. Gort már napokkal előbb elrendelte az általános visszavonulást a hídfőbe. De mindenki azt gondolta, hogy a németek által körülzárt és szorongatott csaknem félmillió brit és francia hadseregnek legfeljebb egy töredéke kerülhet vissza Angliába. A tömeges behajózás lehetősége csak több mint öt nappal később, május 31-e körül nyílt meg a Dunkerque-ben és környékén harcoló csapatok előtt. Nem lehetett ezt előre látni. Erről tanúskodik az Admirális első parancsa, amit a hadműveletet Doverben irányító Sir Bertram Ramseynek adtak ki: „A »Dinamó«-t feszített tempóban kell végrehajtani, hogy az első két napon akár 45 000 főt is hazaszállíthassunk, mert ezután az ellenséges akciók valószínűleg lehetetlenné teszik az evakuáció folytatását.” A parancsot Sir Dudley Pound, a haditengerészet fölöttébb óvatos főparancsnoka szövegezte meg; de másnak sem volt oka ennél kedvezőbben megítélni a helyzetet. Végül Dunkerque-öt a németek csak kilenc nap múlva foglalták el; ezalatt majdnem nyolcszor annyi brit és francia katona ért partot Angliában, mint ahányra Pound számított. Ezt május 26-án vagy a következő napokban senki sem tudta volna megjósolni.

Mint láttuk, Hitler május 26-án visszavonta „állj”-parancsát. Aznap délután a német csapatok folytatták az előrenyomulást déli irányból Dunkerque felé. Dunkerque ostroma (ha annak lehet nevezni) másnap, azaz május 27-én, hétfőn reggel kezdődött meg. Churchill 7 óra 15 perckor Somerville altengernagy telefonhívására ébredt: a németek Calais-tól északra felállított ütegei lövik a Dunkerque-be tartó hajókat.

A tüzérségi lövedékeknél sokkal nagyobb kárt okoztak a Dunkerque-re és a város felé vonuló csapatokra záporozó német bombák. Május 27-e több szempontból is az egész dunkerque-i ostrom legsötétebb napja volt. A légtér a németek uralták; a Királyi Légierő nemigen zavarta őket, részben azért, mert parancsnokai a szigetország elleni német légioffenzívára számítva kerülni akarták a veszteségeket. A brit vadászgépek olykor eredményesen vették fel a harcot a lassabb német bombázókkal, de az ellenség nyomasztó fölényben volt – amit nemcsak a brit expedíciós haderő katonái panaszkodtak fel keserű szavakkal, hanem Churchill is kénytelen volt elismerni és megmagyarázni június 4-én, a dunkerque-i hadművelet befejezése után mondott beszédében. A Dunkerque-re ledobott bombáknál súlyosabb veszteségeket okoztak az országutakon a város és a kikötő felé vonuló brit és francia hadoszlopokat támadó stukák. A kikötőben még csak ekkor kezdték megszervezni a tömeges behajózást. A dunkerque-i kikötő két nagy rakpartja közül az egyiket W. G. Tennant kapitánynak sikerült alkalmassá tennie a nagyobb hajók kikötésére, ugyanakkor rájöttek, hogy a várostól északra húzódó hosszú, homokos partszakaszokat kis vízi járművek is elérhetik. Aznap, május 27-én így is csak 7700 brit katonát tudtak útnak indítani Anglia felé. Másnap 18 000-et, de ez sem volt sok: az első két nap együttes eredménye messze elmaradt a Pound első parancsában megadott 45 000 főtől.¹

¹ Van olyan feljegyzés, amely szerint május 26-án 26 000 nem harcoló katonát hajóztak be Dunkerque-ben: ez inkább korabeli becslés, mintsem megbízható adat, mivel pontos statisztikát csak május 27-től vezettek.

Úgy tűnik, maga Churchill sem volt teljesen tisztában a dunkerque-i helyzettel – legalábbis ennek a hosszú napnak az elején még nem. Előző este azt üzenté Gortnak: „Ebben a nehéz pillanatban csak a legjobbakat kívánhatom önnek. Senki sem tudja megmondani, hogyan végződik az ügy. De bármi jobb annál, mint hogy az ellenség kiéheztesse körülzárt csapatainkat... Katonái bizonyára tudják, hogy a hazajutásukért harcolnak. Ennél nagyobb buzdítást semmi sem adhatna nekik. Biztosítjuk a haditengerészet és a légierő teljes támogatását.”² A „teljes támogatás” enyhe túlzás volt. A dunkerque-i légi harcokban a brit vadászgépeknek csak egy részét vetették be, mégpedig jó okkal. A haditengerészet a hétnapos hadműveletben mindvégig kitett magáért, és oroszlánrésze volt a sikerben; de csak rombolókat és kisebb hajókat indítottak, a nagy hadihajókat vagy a flotta Skóciában horgonyzó egységeit nem – ezek még akkor sem bocsátkoztak volna harcba, ha később a nyár folyamán a németek megpróbálkoznak az angliai partraszállással. Történelmi előzmények ide vagy oda, a Csatorna vizén 1940-ben nem ismétlődhetett meg az, ami 1588-ban történt a spanyol Armadával vagy 1803-ban történhetett volna Napóleon hajóhadával: 1940-ben több okból sem lehetett feláldozni a brit flotta zömét.

Ezalatt Dunkerque-nél és a nagy, ám egyre zsugorodó katlanban, ahová a brit expedíciós haderő beszorult, egész nap heves harcok folytak. A britek módszeresen megsemmisítették járműveiket, hadianyag- és egyéb készleteiket, amit a franciák értetlenül néztek: ők még mindig úgy tudták, Dunkerque-öt védeni kell, nem pedig kiüríteni. (Az 1. francia hadsereg Prioux és Molinié tábornokok parancsnoksága alatt bátran harcolt; egészen június 1-jéig tartotta Lille-t, lekötve jó néhány német egységet, amelyek egyébként Dunkerque ellen vonulhattak volna.)

Felvetődhet a kérdés – történészek fel is vetették, de csak évtizedekkel az események után –: miért volt viszonylag lassú a német szárazföldi csapatok felvonulása Dunkerque-nél? Ha Hitler úgy parancsolja, egyetlen lendületes támadással talán elfoglalhatták volna a várost, fogságba ejtve az egész brit expedíciós haderőt. Csakhogy egy ilyen végső leszámolás elkeseredett, véres harccal járt volna. Hitler a politikai számítás mellett főleg az vezérelhette, hogy hitt Göringnek, aki azt mondta, Dunkerque-nél a Luftwaffe egy-maga is elvégzi a feladatot.³

Május 27-e, hétfő tehát nagyon rossz – talán a legrosszabb – nap volt a brit expedíciós haderő számára. Megmenekülését egy újabb fejlemény is veszélyeztette: III. Lipót király elhatározása, hogy Belgium megadja magát. Churchillt ez a katonailag, de még inkább politikailag kedvezőtlen lépés nem érte váratlanul; a franciákkal ellentétben ő megértette a királyt, aki nem volt hajlandó távozni országából. (Előző este Churchill azt írta Gortnak: „Arra kérjük őket, hogy áldozzák fel magukat értünk.”) De a belga hadsereg szét-esett. Lipót döntése, hogy Belgiumban marad, csakis azt jelenthette: a háborút elvesztettnek tekinti, és békefeltételeket kér a németektől. Huszonhetedikén délelőtt Churchill azt írta Sir Roger Keyesnek, személyes küldöttének a belga udvarnál: „Döntésével a király megosztja a nemzetet, és kiszolgáltatja Hitlernek.” Ez így is volt. „Kérem, tolmácsolja véleményünket a királynak, és hangsúlyozza, milyen súlyos károkat okoz ezzel a szövetségeseknek és Belgiumnak.”⁴ Aznap késő este Edward Spears tábornok telefonon jelentette Churchillnek Párizsból, hogy Lipót király meghatalmazottja a németektől tűzszünetet kért, amely éjfélről lép hatályba.

*

Így végződött hát ez a katasztrofális nap a La Manche csatorna túloldalán. De Londonban, a háborús kabinetben is drámai események történtek.

Sőt talán sorsdöntőek. Churchill felkészült erre. Tudta, hogy ugyanolyan nehéz napja lesz, ha ugyan nem még nehezebb, mint amilyen az előző volt. (Érdekes, hogy egyébként pontosan vezetett otthoni nap-

² Churchill-iratok, CA 20/14. A május 27-i keltezés biztosan téves: az üzenetben Churchill a Calais-ban még folyó harcokat említi, befejezésül pedig megjegyzi: „Anthony Eden is itt van mellettem, és ugyancsak jókívánságait küldi” – tehát május 26-áról van szó, amikor Churchill együtt vacsorázott Edennel. Ugyanebben az üzenetben Churchill *brit* támadást javasol Dunkerque-től délre („Egy hadoszlopnak jó esélye lenne előrenyomulni Calais felé, míg az ottaniak kitartanak”); ez értelmetlen és kivitelezhetetlen lett volna.

³ Göring május 27-én: „Alig néhány halászhajó jut át; gondolom, az angolok tudnak úszni” (idézi Engel, *Heeresadjutant bei Hitler* [Hitler hadsegéde voltam]).

⁴ CA 20/14.

lójában május 27-én, hétfőn nincs bejegyzés.) Mint említettük, Somerville altengemagy telefonhívása ébresztette kora reggel, 7 óra 15 perckor. Ezután átnézett egy nagy halom iratot – zömmel a hadi helyzetről szóló jelentéseket –, felkészülve az első, fél 12-kor a Downing Streeten kezdődő kabinetülésre.

A szokatlanul hosszúra nyúlt ülésen elsősorban – bár nem kizárólag – katonai kérdéseket vitattak meg; Chamberlain, szokásától eltérően, ezúttal többször hozzászólt. A hadijelentéseken nem mindig lehetett eligazodni: több olyan is akadt köztük, amely nem volt naprakész. A birodalmi vezérkar főnökének jelentésében ez állt: „Csapatunk Calais-ban hősiiesen kitartanak. A helyőrség egy része hajóra szállt, váltásukra ugyanebből az alakulatból állítunk ki friss erőket.” Elképesztő; hiszen Calais-ban ekkor már több mint tizenhat órája véget értek a harcok.

A brit expedíciós haderő helyzetének áttekintése ugyancsak hosszú időt vett igénybe. Utána Chamberlain felvetette a kérdést, milyen tájékoztatást adjanak a domíniumoknak. Ezt alaposan meg kellett fontolni, ugyanis Ausztrália londoni főbiztosa, Stanley Bruce tudni valóan defetista volt. Előző este közölte Chamberlainnel, hogy szerinte Franciaország kiválása után Nagy-Britannia sem folytathatja a háborút, ezért (esetleg Mussolini közvetítésével) Britanniának tájékozódnia kell a békefeltételekről. Chamberlain a háborús kabinetben azt mondta, „ismét találkozik a főbiztosokkal, és tudomásukra hozza, hogy ha Franciaország kilép a háborúból, mi akkor sem adjuk fel. Hisszük, hogy képesek vagyunk megállítani a németeket, és elszántan harcolunk tovább.”⁵ (Bruce-t nem győzték meg Chamberlain szavai, és az elkövetkező napokban is kitartott borúlátó véleménye mellett, majd eltűnt a képből.) A munkáspárti A. V. Alexander, az Admirális első lordja, aki részt vett ezen a kabinetülésen, tudta, hogy Bruce defetista. (Tudta a konzervatív Caldecote vikomt, a domíniumok titkára is; őszerinte az ausztrál miniszterelnök nem osztja Bruce véleményét.) Ezen a ponton Churchill megjegyezte, „rendeletben fogja kötelezni a minisztereket, hogy magabiztosan nyilatkozzanak. Meggyőződése szerint a nép többsége nem hajlandó fontolóra venni a vereség gondolatát.” Másnap ki is adott egy ilyen értelmű szigorú utasítást.

Utána hosszasan tárgyalták a norvégiai Narvik szükségessé vált kiürítését. Narvikot két nappal azelőtt brit, francia és lengyel csapatoknak sikerült elfoglalniuk – a háború kezdete óta ez volt az első, igazán későn jött győzelem, amit a szövetségesek szárazföldi harcokban elkönnyelhettek. Azután a légi-háborúról tanácskoztak; Churchill valamivel optimistábban ítélte meg a helyzetet, mint a légierő vezérkari főnöke. A továbbiakban Churchill még egyszer visszatért Franciaország kilátásaira. Úgy vélte, amennyiben Franciaország semlegessé válik, „nem biztos, hogy a németek valamennyi észak-franciaországi kikötőre igényt tartanak. Nagyon előnyös feltételeket kínálnak majd Franciaországnak, azért, hogy éket verjenek köztük.”⁶ Chamberlain következett, aki frappánsan összefoglalta a vezérkari főnökök korábbi jelentéseit („A brit stratégia bizonyos körülmények bekövetkezése esetén”). Megállapítása szerint a vezérkari főnökök abból a feltevésből indultak ki, hogy „az Amerikai Egyesült Államok hajlandó teljes gazdasági és pénzügyi támogatást nyújtani. Jóllehet a feltevés nem alaptalan, erre a támogatásra egyelőre még várnunk kell.”

Chamberlainnek igaza volt. Churchill tudta ezt. „Az amerikaiak – mondta – gyakorlatilag semmi segítséget nem adtak még nekünk a háborúban, és most, amikor látják, milyen nagy a veszély, maguknak akarnak megtartani mindent, amivel nekünk segíthetnének.” Tisztában volt vele, hogy Rooseveltnél ez idő szerint nem képes és nem is szándékozik határozott és gyors lépésekkel Nagy-Britannia segítségére sietni. Ennek részben belpolitikai oka volt: Rooseveltnél ekkor még nem tudhatta, sikerül-e példa nélküli módon harmadszor is jelöltetnie magát és megnyernie az elnökválasztást. A másik, ennél is nyomósabb ok az volt, ahogy Rooseveltnél a háború tétjét megítélte: ha minden kötél szakad, gondolta, a brit hadiflotta jöjjön át az Atlanti-óceánon. Churchill már május 15-én komor és sokatmondó üzenetben figyelmeztette Roose-

⁵ Chamberlain egyértelmű kijelentését a jegyzőkönyvben zárójeles megjegyzés követi: „(Ez természetesen arra a helyzetre vonatkozik, amely Franciaország összeomlása esetén elméletileg előállna. Nem jelenti azt, hogy ha időközben békefeltételeket ajánlanak, azok nem kerülnek mérlegelésre.)” Nem világos, milyen békefeltételekről van szó: amiket Franciaország kapna, vagy amiket Nagy-Britannia? Ezt a megjegyzést minden jel szerint a titkár toldotta be utólag.

⁶ Ez jó meglátás volt, bár csak részben helytálló. Igaz, hogy huszonnégy nap múltán, Franciaország összeomlása után Hitler aránylag mértéktartó feltételeket szabott – ezért nevezte ezeket Sir Ronald Campbell, az akkori utolsó franciaországi brit nagykövet „ördögien ravasz”-nak –, de persze sokkal szigorúbbakat, mint amire Churchill számított május 27-én: a németek megtartották a La Manche csatorna és az Atlanti-óceán egész franciaországi partszakaszát az összes kikötővel együtt.

veltet, majd öt nappal később, egy újabb üzenetben, amelyet csak némi habozás után küldött el, az elnök tudomására hozta, hogy nem számíthat a brit flottára.

Ekkor Roosevelt még nem bízott meg fenntartás nélkül Churchillben. Nem bízott londoni nagykövetségben, Kennedyben sem, bízott viszont párizsi nagykövetségben, a határozottan Hitler-ellenes William C. Bullittban, aki ekkortájt úgy ítélte meg, hogy a britek esetleg beadják a derekukat és fontolóra veszik a kiegyeztetést Németországgal. Mint említettük, Roosevelt május 24-én még a kanadai miniszterelnökkel is kapcsolatba lépett, hogy tárgyaljanak „bizonyos lehetőségekről, amelyekről nem tanácsos fennhangon beszélni”. Roosevelt előtt tehát felrémlt a lehetőség, hogy Nagy-Britannia esetleg kénytelen lesz békét kötni, és erre a maga gyakran körmönfont módján reagált. Churchillhez fűződő viszonyából ekkor még hiányzott az a mély bizalom, ami az év második felében alakult ki kettejük között. Május 25-én Halifax táviratot fogalmazott Rooseveltnek, amelyet aztán Churchill-lel egyetértésben – aki vélhetőleg hiábavalónak és gyengének tartotta az üzenetet – mégsem küldött el.⁷ Május utolsó tíz, drámai napja során tehát Churchill és Roosevelt között személyes kapcsolat nem létezett.

A 27-i első kabinetülésen Halifax keveset beszélt. Említette, hogy táviratot kapott a washingtoni brit nagykövettől, aki legalábbis lehetségesnek tartja, hogy az amerikai támogatásért cserébe Nagy-Britannia felajánlja néhány támaszpontját a nyugati féltekén lévő szigetbirtokain. (Ez a gondolat már az előző év nyarán, a király és a királyné egyesült államokbeli látogatása alkalmával felmerült.) Churchill szerint erről most nem érdemes beszélni. Halifaxnak volt még egy hozzászólása a Washingtonban felállítandó kereskedelmi képviselőlet ügyében, de ettől eltekintve szótlanul ülte végig a hosszú tanácskozást, amelynek végén megint a légiháborúról, majd az esetleges invázióra való felkészülésről, illetve Írországról tárgyaltak.⁸

Cadogan, aki egy ideig jelen volt az ülésen, azt írta naplójába: „A helyzet komorabb, mint valaha – sehol egy fénysugár.”⁹ Hogy Churchill vagy Halifax aznap hol és kivel ebédelt, nem tudjuk. Fél 5-kor a kabinet ismét összeült, ezúttal szűkebb körben, mint délelőtt; a kevés meghívott között volt Sir Archibald Sinclair légügyi miniszter, a Liberális Párt elnöke, Churchill régi barátja.

Elérkeztünk a május 26-án, 27-én és 28-án tartott kilenc kabinetülés közül a legfontosabbhoz – ahhoz, amelyet utánozhatatlan és aprólékos emlékiratában, *A második világháborúban* Churchill tudatosan nemhogy nem részletez, de még csak nem is említ. Ezen a délelőttinél valamivel rövidebb ideig tartó ülésen Halifax elhatározta, hogy sarokba szorítja Churchillt. Már előző nap is ellentmondott neki, csak nem ennyire élesen. Most világossá tette: kettejük között nem kisebb véleménykülönbségekről van szó, hanem mélyreható, az ország sorsát érintő ellentétekről. A lassú és megfontolt Halifax úgy érezte, nem vesztegetheti tovább az időt, döntésre kell vinnie a dolgot – sőt az is megfordult a fejében, hogy ha nem tudnak közös nevezőre jutni, lemond. Kísérjük meg most részletezni, mi is történt ezen a délutánon.

Az ülés első tárgya Halifaxnak a Mussolinihez való közeledésre tett javaslata volt. Churchill azt mondta, jobb, ha Roosevelt lép kapcsolatba Mussolinivel, mint ha a britek teszik ezt francia közvetítéssel. Churchill vitaindító beszédének kulcsmondata elárulja, hogy már látta a francia tragédia lényegét: „Ha Franciaország összeomlik, Németország valószínűleg elfogadható feltételeket szab majd, de elvárja, hogy a franciák olyan minisztereket nevezzenek ki, akik a németeknek megfelelnek.” Vagyis Franciaország ahelyett, hogy semlegessé válna, átkerül az ellentáborba: németbarát és angolelles lesz. Halifax ezzel úgyahogy egyetértett; beszámolt a római brit nagykövet legutóbbi, rejtjelezett üzenetéről, amelyben az állt: „ez idő szerint semmi olyat nem tehetünk, ami Mussolininek hasznos lehetne”. Chamberlain is így vélekedett: azt mondta, szerinte Mussolininek még „bármilyen szerep juthat”, de csak azután, hogy a németek

⁷ A távirat Halifax sokszor körülményes és pontoskodó stílusát tükrözi. Javasolja, hogy Roosevelt forduljon közvetlenül Hitlerhez: „Ha ön... közli Hitlerrel, hogy ha ő olyan feltételeket szab az általa legyőzötteknek, amelyek Nagy-Britannia és Franciaország függetlenségének megsemmisítésére törekednek, ezek már az Egyesült Államok létérdekeit sértik, ha tehát [Hitler] ragaszkodik ezekhez, akkor ön elkerülhetetlennek tartja, hogy az Egyesült Államok válaszlépéseket tegyen, ettől talán jobb belátásra tér. Ha ön adott esetben ennél is tovább megy, és azt mondja Hitlernek, hogy ha kitart a brit függetlenséget megsemmisítő feltételei mellett, s ez így veszélyezteti az Egyesült Államok érdekeit, akkor az USA azonnal és teljes erejével Nagy-Britannia mellé áll; ez természetesen még hatásosabb lenne” (Halifax-iratok, Á. 410. 4. 1, idézi Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 212).

⁸ CAB 65/7, WM 141.

⁹ Cadogan, *Diaries* [Naplók], 290.

„elfoglalták Párizst”. A franciákat mégsem kellene teljesen cserbenhagyni: „Nem lenne jó, ha azt mondnák, hogy mindennek a tetejébe még az Olaszországgal való tárgyalás esélyétől is megfosztottuk őket.”

Churchill ekkor leszögezte: ellenez bármiféle közeledést Olaszországhoz. Egyértelművé tette, hogy mindenestül elveti Halifax javaslatát. Azt mondta, Chamberlain érvelése „lényegében úgy szól, hogy a közeledési kísérlet sehová sem vezet, mégis érdemes megpróbálkoznunk vele, mert ezzel enyhítjük a sorból kidőlő szövetségesünk keserű szájízét”. Ezután felolvasta a Reynaud-tól aznap reggel kapott táviratot, amely – legalábbis közvetve – szintén amellest szól, hogy az olasz kérdés másodlagos: „A legfontosabb – írta Reynaud –, hogy a támogatás, amelyet ebben a tragikus órában Nagy-Britannia nyújt Franciaországnak, egységbe forrassa a szövetségesek szívét.” Churchill elhallgatott. Sir Archibald Sinclair mellette tette le a voksát: „Meggyőződése szerint az Olaszországhoz való közeledés nem járható út. Szorult helyzetben vagyunk, és ha gyengének mutatkozunk, azzal csak a németeket és az olaszokat bátorítjuk, ugyanakkor megingatjuk népünk és a domíniumok népeinek elszántságát. Ha jeleznénk, hogy hajlandók vagyunk egyes brit területeket alku tárgyává tenni, annak beláthatatlan következményei lennének a ránk váró nehéz küzdelemben. Fontos viszont, hogy mindent megtegyünk a franciák erősítésére.” Attlee és Greenwood lényegében egyetértett Sinclairrel. Greenwood azt mondta, nem látja, „hogyan lehetne Franciaországot kisegíteni a bajból... Ha kitudódik, hogy brit területek átengedése árán eszközöltünk ki békefeltételeket, a következők borzasztóak lehetnek... Az ilyenfajta közeledés katasztrófához vezetne.”

Halifax csak egyszer szólott hozzá, akkor is kissé homályosan. Visszatért a két napja Bastianinivel folytatott tárgyalásához, „amelynek során [Halifax] azt mondta, mi mindig is amellest voltunk, hogy az országaink között felmerülő kérdéseket meg kell tárgyalni, és mindkét fél számára elfogadható megoldást kell találni. A franciák sem javasolnak ennél többet, leszámítva bizonyos területi kiigazításokat, amivel ő [Halifax] nem ért egyet. Nem tartja meggyőzőnek azt az érvet, hogy közeledési kísérletünkkel gyengeséget mutatnánk, hiszen Mussolini amúgy is tudni fogja, hogy Roosevelttel a mi kezdeményezésünkre lép kapcsolatba vele.” Ebben volt igazság. De Halifax okfejtése mögött az a felismerés állt, hogy javaslatát Churchill mindenestül elveti.

Így is történt: Churchill kifejtette véleményét. Ennek egyes részleteit más történészek is idézték már; álljon itt most teljes terjedelmében.

A miniszterelnök azt mondta, egyre jobban nyomasztja a javaslat hiábavalósága. A közeledési kísérletet Mussolini úr kétségkívül megvetéssel fogadná. Reynaud úr sokkal többet nyer azzal, ha szilárdnak mutatkozik. Emellett a közeledés idehaza is kétségessé tenné eltökéltségünket a harcra. Hiába mellőznénk a pontos földrajzi megjelöléseket, mindenki tudná, mire gondolunk. [A miniszterelnök] nem hiszi, hogy Franciaország olyan közel állna a küzdelem feladásához, mint ahogy Reynaud úr jelezte. Mindenesetre el kell kerülnünk, hogy a franciák bennünket is magukkal rántsanak. Ha nem akarnak tovább harcolni, ám legyen, tegyék le a fegyvert, bár [a miniszterelnök] nem hiszi, hogy erre sor kerül. Ha vereséget szenvedünk, Franciaország rabsorba süllyed; de ha győzünk, őket is megmenthetjük. A legtöbbet azzal segíthetünk Reynaud úrnak, ha éreztetjük vele, bármi történjék is Franciaországgal, mi a végéig harcolunk. A franciák a szavukat adták, hogy nem kötnek különbséget, de mégis rákényszerülhetnek. A manőver ennek terhére kívánja levenni a vállukról.

Presztízszünk Európában pillanatnyilag igen mélyre süllyedt. Annak, hogy visszaszerezzük, egyetlen módja van: meg kell mutatnunk a világnak, hogy a németek nem győztek le bennünket. Ha két vagy három hónap alatt bebizonyítjuk, hogy nem győztek le, presztízszünk visszatér. A vereség sem lehet rosszabb annál, mint ha feladjuk a küzdelmet. Ezért kerüljük el, hogy a franciák magukkal rántsanak a csúszós lejtőn a mélybe. A manővernek egyetlen célja, hogy minél mélyebben belebonyolódjunk olyan tárgyalásokba, amelyekből már nincs visszaút. Elég messzire elmentünk az Olaszországhoz való közeledésben; ne hagyjuk, hogy Reynaud úr zavaros helyzetbe sodorjon bennünket. A javasolt közeledés nemcsak hiábavaló, hanem halálosan veszedelemes.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy utolsó előtti mondatában Churchill Reynaud-t említve Halifax-re is célzott. Chamberlain higgadt, kompromisszumkereső hozzászólása következett: „Miközben egyetért azzal, hogy a javasolt közeledés semmilyen hasznos célt nem szolgálna, véleménye szerint mégiscsak szükség lehet rá, nehogy a franciákat végképp elbátortalanítsuk. Ne adjunk végérvényesen elutasító választ.” De előbb Rooseveltt üzenjen Mussolininek; Nagy-Britannia így időt nyer.

Churchill röviden beszámolt az aznap reggel érkezett hírről, miszerint a francia hadsereg harci szelleme valamelyest javult. „Egyébként minden rajtunk áll. Ha bekövetkezik a legrosszabb, az sem baj, ha Britannia a náci zsarnokság alá került országokért harcolva bukik el.”

Halifaxen volt a sor. Azzal kezdte, hogy alapvetően egyetért Chamberlainnel. „Mindazonáltal tisztázni kíván bizonyos *mélyreható véleménykülönbségeket*” (az én kiemelésem – J. L.).

Abban, ami itt elhangzott, hogy békefeltételeket kérünk és a katasztrófa felé vezető útra lépünk, nem lehet ráismerni az ő javaslatára. Az előző napi vita során feltette a kérdést a miniszterelnöknek: ha az ország függetlenségének létkérdését nem érintik, akkor kész lenne tárgyalni a feltételekről? A miniszterelnök azt válaszolta, hálás lenne, ha ilyen feltételekkel kijutnánk a jelenlegi nehézségekből, feltéve, hogy megtarthatjuk létünk alapelemeit, akár némi területvesztés árán is.

Halifax tehát megpróbálta szaván fogni Churchillt. Folytatta:

Jelen esetben mintha a miniszterelnök mégis azt sugallná, hogy semmilyen körülmények között nincs más út, mint harcolni a végsőig. A kérdés amúgy is akadémikus, hiszen nem valószínű, hogy olyan feltételeket kapnánk, amelyek nem sértik alapvető létérdekeinket. De ha mégis lehetőség mutatkozna, hogy érdekeink sérelme nélkül megállapodásra jussunk, akkor [Halifax] nem hiszi, hogy el tudná fogadni a miniszterelnök imént kifejtett álláspontját. A miniszterelnök azt mondta, két-három hónap alatt kiderül, el tudjuk-e hárítani a légiveszélyt. Ezek szerint az ország jövője attól függ, elpusztítják-e az ellenség bombái repülőgépgyárainkat vagy sem. Ezt a kockázatot csak akkor érdemes vállalni, ha függetlenségünk a tét; de ha nem, akkor véleménye szerint helyesebb elfogadnunk egy olyan ajánlatot, amely megkíméli országunkat az elkerülhetetlen pusztulástól.

Churchill azt felelte, „a háborús kabinet előtt álló kérdés anélkül is éppen elég bonyolult, hogy most olyan témáról kezdenénk vitatkozni, amely irreális és aligha fog fölmerülni. Ha Hitler kész lenne békét kötni azzal a feltétellel, hogy visszaállítják a német gyarmatokat és megtarthatja uralkodó szerepét Közép-Európában, az más. De valószínűtlen, hogy ilyen ajánlatot tesz.” Chamberlain megjegyezte, „ha konkrét javaslatok kerülnek a kabinet elé, könnyű lesz eldönteni, mi alapvető és mi nem”.

Középutat keresett Halifax és Churchill között. De Halifax nem tárgyalt:

A külügyminiszter azt mondta, választ szeretne kapni a következő kérdésre. Tegyük fel, hogy a francia hadsereg összeomlik, és Hitler békeajánlatot tesz a franciáknak. Tegyük fel, hogy a francia kormány azt válaszolja: „Külön nem tárgyalhatunk, csak szövetségesünkkel együtt.” Tegyük fel, hogy Hitler úr, aki tisztában van országa belső nehézségeivel és szeretné mielőbb befejezni a háborút, elfogadja ezt az álláspontot. Hajlandó lenne-e a miniszterelnök ebben az esetben megvitatni a Franciaország és Nagy-Britannia elé terjesztett feltételeket?

Figyeljük meg, hogy Halifax ekkor már nem hivatkozott a Mussolinihez és Olaszországhoz való közeledést célzó javaslatára. Azt kérdezte, egyszerűen és nyersen: megfontolna-e Churchill valaha is akármilyen békefeltételeket? Churchill tudta, hogy nem adhat egyértelműen elutasító választ. Azt mondta: „Amennyi-

ben Franciaország békefeltételeket kér, ő ehhez nem csatlakozik; de ha tudomására hozzák a feltételeket, akkor hajlandó mérlegelni őket.”¹⁰

Chamberlain úgy vélte, Hitler valószínűleg azt a taktikát követi, hogy konkrét ajánlatot tesz Franciaországnak, és amikor a franciák a szövetségesükre hivatkoznak, azt mondja: „Itt vagyok Párizsban, küldjék ide a megbízottjukat.” „A háborús kabinet szerint egy ilyen javaslatra csakis »nem«-mel válaszolhatunk.”

Igen ám, de Halifax megmakacsolta magát: nem akar „egyértelműen elutasító” választ adni a franciáknak. Abban maradtak, hogy Reynaud kapjon egy Chamberlain javaslatának szellemében megfogalmazott tervezetet. A tanácskozás végén röviden foglalkoztak az Egyesült Államokkal és a brit hadiflottával: „Roosevelt elnök a jelek szerint arra számít, hogy ha országunkat legyőzi az ellenség, ő majd felcsipegeti a Brit Birodalom darabjait. Ideje lenne figyelmeztetni, hogy ennek a kérdésnek van egy másik oldala is.”¹¹

De a leglényegesebb a kabinet megosztottsága volt. Végére is Halifax, bár homályosan, kilátásba helyezte lemondását. Halifax most rövid kerti sétára hívta Churchillt. Előzőleg azt mondta Cadogannek: „Nem tudok tovább együtt dolgozni vele.” Cadogan: „Ugyan már – feleltem. – Én megértem, hogy Churchill hetvenkedése felbosszantja, de emiatt ne ragadtassa magát meggondolatlan lépésre.”¹² Hogy pontosan mi hangzott el Halifax és Churchill között a kertben, nem tudjuk; egyikük sem számolt be róla. Nem valószínű, hogy valamilyen titkosszolgálati értesülésről volt szó, amit Churchill egyedül Halifaxszel akart megosztani. Inkább az történhetett, hogy Churchill (ahogy egyszer már korábban is)¹³ engesztelte és lecsillapította Halifaxet, s ami még fontosabb, megértette vele, hogy kilépése a kormányból a lehető legsúlyosabb válságba sodorná a nemzetet. Ugyanakkor igen kétséges, hogy e rövid séta alatt Churchill meggyőzte volna Halifaxet a maga igazáról.¹⁴

¹⁰ Ennél tovább nem ment. Hatvan év múltán erről a kabinetülésről különböző szerzőktől különböző értelmezéseket olvashatunk. Andrew Roberts Halifax-életrajzában azt írja, az előterjesztett kompromisszumos javaslat Churchillé volt, nem Chamberlainé. Abban igaza van, hogy amikor Halifax megpróbálta sarokba szorítani Churchillt, „kihasználta, hogy Churchill igyekezett a lehető legmérsékeltőbb hangot megütni, így remélvén elfogadtatni politikáját a kabinettel és főleg maga mellé állítani Chamberlaint”; „Halifaxet felbosszantotta, hogy Churchill kifogatja és félremagyarázza az ő érveit... Nehezen viselte el, hogy a kabinetttagoknak, akik higgadt és megfontolt tanácskozássra gyűltek össze, rendre olyan tirádákat kellett végighallgatniuk, amelyekben szentimentalizmus és logikátlanság vetekedett egymással. (*The Holy Fox* [A Szent Róka], 220-21). Ebben az egyébként kiegyensúlyozott ítéletben van némi túlzás. David Dilks, miután idézi Churchill utolsó mondatát, miszerint „amennyiben Franciaország békefeltételeket kér, ő ehhez nem csatlakozik; de ha tudomására hozzák a feltételeket, akkor hajlandó mérlegelni őket”, megjegyzi: „Íme Churchill, minden emberek közül éppen ő, amint hajlandó megfontolni egy olyan békét, amely Németországot Európa urává tenné, emellett brit területek elvesztésével járna. A hagyományos nézet, mely szerint Churchill miniszterelnökké történt kinevezésének első pillanatától fogva eltökélt, hogy addig harcol, amíg egész Európa fel nem szabadul, ebben a formában nem tartható fenn tovább” (Dilks, „*The Twilight War and the Fall of France* [A kelletlen háború és Franciaország bukása]”). Ez túlzás: 1940 májusának végén a szuverén Nagy-Britannia fennmaradása volt a tét; emellett Churchill se 1940-ben, se később nem egész Európáért harcolt. A magam részéről inkább Philip Bell higgadt, meggyőző összegzésével értek egyet: „A május 26-án, 27-én és 28-án tartott kabinetülések döntőek voltak Nagy-Britannia, és így közvetve Európa történelmének alakulásában. Kétség sem fér hozzá, hogy ha a háborús kabinet a francia javaslattal egyetértésben megkeresi Mussolinit, és felkéri a közvetítésre, akkor innen már nincs visszaút. Ha a tárgyalások lehetőségét megnyitják, akkor nem zárkozhatnak el a folytatástól sem, és a kormány azontúl nem vezetheti az országot töretlen ellenállásra a német hatalommal szemben” (*A Certain Eventuality* [Bizonyos körülmények bekövetkezése esetén], 48).

¹¹ CAB 65/13, WM 142. Aznap délelőtt Lothian washingtoni brit nagykövet jelentette, hogy beszélt Roosevelttel, aki mintegy „hangosan gondolkodva” ismét említette azt az elképzelését, hogy német győzelem esetén a brit hadiflotta hajózzon át Kanadába, a királyi család pedig költözzön a Bermuda-szigetekre, mert „a nép nem nézné jó szemmel, ha egy királyság megtelepedne az amerikai kontinensen”. (WM 142, függelék.)

¹² Cadogan, *Diaries* [Naplók], 291. „Halifax később bejött a szobámba teázni. Elmondta, hogy beszélt Winstonnal, aki persze nagyon kedves volt! Azt feleltem, hogy valamennyien bosszankodunk, de remélem, túlteszi magát a dolgon, és mielőtt bármit lépne, megbeszéli Neville-lel. Hát persze, mondta, és hozzátette, hogy különben sem szokott elhamarkodottan dönteni.”

¹³ Lásd: 71-72. o.

¹⁴ Mint említettük, Halifax ezt az epizódot említés nélkül hagyta; de aznap este ezt írta naplójába: „Véleményem szerint Winston félelmetes ostobaságokat mondott, Greenwood ugyancsak; egy ideig tűrtem, azután kereken megmondtam, mi a véleményem róluk, majd hozzátettem, hogy ha odáig fajulnak a dolgok, útjainknak el kell válni-

Aznap is volt egy harmadik kabinetülés, szokatlanul későn, este tízkor. Ezen csaknem végig a belga kapituláció következményeivel foglalkoztak. Duff Cooper tájékoztatásügyi miniszter „felvetette, hogy a közvéleménynek valamilyen módon tudomására kellene hozni, milyen szorult helyzetbe került a brit expedíciós haderő... A valós helyzet megismerése kétségkívül nagyobb megrázkódtatást fog okozni, mint amekkorára a közvélemény pillanatnyilag felkészült.” Churchill „úgy vélte, hangsúlyozni kell, hogy a helyzet súlyos, de nem lenne helyes részletekbe bocsátkozni vagy a harc kimeneteléről nyilatkozni addig, míg valamilyen tisztázódott a helyzet. A belga fegyverletétel elég ahhoz, hogy felkészítse a közvéleményt a rossz hírekre.”¹⁵

Ezt az utolsó kabinetülést megelőzően Churchill üzenetet kapott Párizsból Spearstől, aki hosszan beszélt Reynaud-val.¹⁶

Churchill éjfélkor kért még egy „nagyon gyenge” whiskyt szódával, majd visszavonult. Bizakodóbb hangulatban volt, mint előző este. De korántsem ült biztosan a nyeregben. Elszántsága kétnapos, hosszú és kimerítő vita után sem nyert csatát.

*

Hiába voltak bizalmasak a háborús kabinet ülései, az ott történtek egy része – most első ízben – mégis kiszivárgott. John Colville följegyezte naplójába: „Bizonyos jelek arra utalnak, hogy Halifax defetista. Szerinte már nem lehet célunk, hogy legyőzzük Németországot, csak önállóságunkat és függetlenségünket kell megőriznünk. Szerencsére Ironside távozott.”¹⁷ Hugh Dalton naplóbejegyzése: „Miután áttanulmányoztam a legfontosabb és legtitkosabb iratokat, a minisztériumban közölték velem, hogy nem vagyok hivatalos a kormányülésre, amelyen csak a háborús kabinet tagjai vesznek részt... A magánjellegű iratokban itt-ott felbukkannak a defetizmus jelei.” Ebéd után Dalton szót váltott Attlee-vel: „A miniszterelnök rendeletben fogja utasítani a minisztereket és magas beosztású kormánytisztviselőket, hogy semmi olyat ne mondjanak vagy tegyenek, amiből defetizmusra lehetne következtetni.”¹⁸ Nicolson naplóiban és leveleiben nincs nyoma annak, hogy tudott volna a háborús kabinetben zajló éles vitáról.¹⁹

uk... Mindig kétségbeesem, amikor [Churchill] belelovalja magát szenvedélyes érzelmeibe, noha inkább az agyát kellene használnia” (Halifax naplója, 1940. május 27.). Ez egyértelműen mutatja, hogy Churchill nem győzte meg Halifaxet. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy naplóját Halifax elsősorban – sőt kizárólag – a családtagjai számára írta. Nem politizált benne, bár a fent idézett mondatok többnek tűnnek keserű kirohanásnál; lehetséges, hogy álláspontját (ha ugyan annak nevezhető) kívánta egyértelművé tenni az utókor előtt. Ugyanakkor nem elhanyagolható körülmény, hogy amit beszámolójában említ („kerekén megmondtam, mi a véleményem róluk”, illetve a lemondással való fenyegetőzés), nem szerepel a háborús kabinet üléséről készült jegyzőkönyvben. Erről Roberts valószínűleg helyesen állapítja meg: „[Halifax] fenyegetőzése május 27-én nagy hatást tett Churchillre, aki nem engedhette meg, hogy kormányában ilyen gyorsan és nyíltan ellentét támadjon, különösen egy olyan kérdésben, amelyet a közvélemény a háború vagy béke kérdéseként fog értelmezni. Ezt persze Halifax is tudta, tehát inkább figyelmeztetésről, mintsem komoly szándékról lehetett szó.”

¹⁵ CAB 65/7, WM 143 (40).

¹⁶ „[Reynaud] elég rossz színben volt... Azt mondta, ő a végsőig kitartana, de nem rejtheti véka alá, hogy ha a németek tényleg elérik a Szajnát, akkor az ő helyébe másvalaki lép, aki hajlandó tárgyalni... Rájöttem, ki az a peszsimista, aki ilyeneket sugdos a fülébe: egy kövér és sunyi alak, Villelune [sic] alezredes, Reynaud katonai tanácsadója, akire nagyon hallgat... Az egyszerű franciák még nem dühöngenek. Elszántak és higgadtak, de értetlenül figyelik az eseményeket” (PREM 3/188/6).

¹⁷ Colville, *The Fringes of Power* [A hatalom körei], 140.

¹⁸ *The Second World War Diary of Hugh Dalton* [Hugh Dalton második világháborús naplója], 23. „Roosevelt május 27-én és 28-án Kennedytől, illetve Knoxtól, a *Chicago Daily News* londoni tudósítójától értesült arról, hogy a kabinetülésen szóba került a béketárgyalások lehetősége” (Reynolds, *The Creation of the Anglo-American Alliance* [Az angol-amerikai szövetség létrejötte], 115. (Hogyan tudta ezt meg egy közepes amerikai újságíró Londonban, amikor maguk a brit laptulajdonosok sem tudták?))

¹⁹ A Tájékoztatásügyi Minisztériumból küldött rövid üzenete feleségének: „Ma délután sajnos nagyon rossz hírek érkeztek. A németek várhatóan körülzárják hadseregünk jelentős részét, és elfoglalják egész Belgiumot és Észak-Franciaországot. Azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a franciák különbékét kötnek, különösen, ha Olaszország is hadba lép... Minderről egyelőre senkinek egy szót se” (*The Diaries and Letters of Harold Nicolson* [Ha-

„Halifax [jobbaldalt] azt mondta Cadogannek: »Nem tudok tovább együtt dolgozni vele.« Cadogan: »Ugyan már – feleltem. – Én megértem, hogy Churchill hetvenkedése felboszszantja, de emiatt ne ragadtassa magát meggondolatlan lépésre.«” (Halifax earl magángyűjteményéből; reprodukciója Andrew Roberts, *The Holy Fox: A Life of Lord Halifax* című könyvében, London, 1991, 108.)

Nancy Astor (amerikai születésű politikus, az első nő, aki bekerült az Alsóházba) aznap kelt levelében így ír: „Rossz hírek érkeztek, de úgy hallom, nem olyan rosszak, mint amilyennek látszanak.”²⁰ A *Manchester Guardian*, május 27-én: „A rémhírek terjedése járványszerű.” A rádióban előző nap Duff Cooper francia nyelvű beszédében fordult a franciákhoz. Erről a *Times* május 27-i száma a következő címmel számol be: „Német békecsapda Franciaországnak”, ami azt mutatja, hogy valami kiszivárgott az esetleges francia békekötésről. A *Daily Express* és a *Yorkshire Post* jelzi, hogy Olaszország hadba lépése elkerülhetetlennek látszik. A *Daily Telegraph* római tudósítója baljós előjelekről ír: „A Duce ma fogadta katonai tanácsadóit. Az olasz rádióban harcias közlemények hangzanak el. Az »egyszerű olaszok« továbbra is rendkívül barátságosak, de féltő, hogy nemsokára már ők is részt vesznek a háborúban.” A lap aznap száma tudatja: „Londonban a héten... a jelenlegi nehézségek ellenére új színházi bemutatókra kerül sor.”²¹ A *Daily Mail* elsőoldala

rold Nicolson naplói és levelei], 90).

²⁰ Astorné iratai, 1416/1 /2.

²¹ Dennis Ogden: *The Peaceful Inn*. (Naplójában George Orwell május 31-én így minősítette: „szörnyű vacak”. A darab cselekménye 1940-ben játszódik, de érdekes módon még csak közvetve sem utal a háborúra.) Audrey Lucas: *Portrait of Helen*; Shakespeare: *A vihar*, John Gielguddal és Oliver Messel díszleteivel; Ibsen: *Kísértetek*. „Edward Percy Dr. Brent’s Household című darabját a richmondi színház mutatja be.” A *Times* május 27-én érdekes olvasói

hírben közli, hogy a déli parton tizenöt várost „a veszélyeztetett zónába soroltak. Az itt élő szülők kérhetik, hogy gyermekeiket szállítsák át Közép-Angliába vagy Walesbe.” A felsorolt városok között van Ramsgate is, ahol egy ugyanebben a lapszámban közölt hirdetés kiadó szállodai szobákat és üdülői férőhelyeket kínál.

A háborúról beszámoló újsághírek gyakran pontatlanok, félrevezetőek, sőt tévesek. (*News Chronicle*: „Szilárdan tartjuk Calais-t.” „300 osztrák katona lázadása Norvégiában.” „Francia fölény a Somme-nál.” „60 000 náci sebesült Ausztriában.” *Daily Herald*: „Calais, Dunkerque, Ostende és Zeebrugge kikötője a szövetségesek ellenőrzése alatt áll.”) A belföldi hírek szinte elképesztő nyugalmat tükröznek. A londoni tőzsdén nem volt különösebb árfolyam-ingadozás (egyébként a párizsi tőzsdén sem). A Westminster-székesegyházban Arthur Hinsley bíboros szentbeszédét megzavarta egy nő, aki felkiáltott: „Békét!” Nem emeltek vádat ellene.²² A *News Chronicle* egyik krikija: „Tegnap este Staines közelében betért a kocsmába egy férfi.” Krikettezésből jött, fehér flanelruha volt rajta. Az egyik vendég kivörösödött arccal megjegyezte: „Szégyellhetné magát.” „Rólam beszél?” „Ki másról? Nézz meg, hogy állunk ezzel a háborúval, maga meg krikettezik.” „Miért, maga mivel töltötte a délutánt?” „Újságot olvastam, rádiót hallgattam, és majd’ halálra aggódtam magam.” „Na látja, jobban járt volna, ha krikettezik.” Egy-két nap múlva a Dunkerque-ből hazatérő elcsigázott, de mosolygó katonák Kent füves mezein itt-ott fehér ruhás krikettezőket láthattak a vonatból; az állomásokon mindenütt éljenző tömeg várta őket teával, limonádéval, szendviccsel.

A Tömegmegfigyelő május 26-án, vasárnap és május 27-én hétfőn úgy találta, hogy „az általános érdeklődést és a véleményeket tekintve kismértékben ugyan, de tovább növekedett a fatalisták száma. A hírek szándékos visszatartása hosszabb távon erősíti ezt a folyamatot, ezért veszélyes lehet.” Május 26-án, vasárnap: „Ugyanakkor egyre többen vonják kétségbe az újságok megbízhatóságát, ami nincs közvetlen kapcsolatban a tájékoztatásról kiadott hivatalos közleménnyel.” Május 27-én, hétfőn: „A vélemények ma is meglehetősen bizonytalanok. Az emberek feszülten várják a támpontot nyújtó híreket. Sokan aggódnak, bár legalább ugyanannyian úgy vélik, hogy végül is nem lesz nagy baj... A nők egyre nagyobb hányada mondja azt, hogy nem is akar gondolni rá, úgyhogy inkább nem hallgat rádiót.” „Boltonban az átlagosnál többen zárkóztak el a válaszadástól; Londonban ugyancsak. A liverpooliak véleménye sokkal »realistább«, mint néhány hete.” „A kelet-suffolkiak ugyanolyan nyugodtak, mint eddig, pedig a térségben jelentős katonai műveletek zajlanak, és nagy területeket elárasztottak – ez utóbbi miatt egyes gazdálkodók zúgolódnak.” „Oxford: Többen szóvá tették, hogy az újságokban nincsenek hírek, amit általában rossz hírként értelmeznek. De mindenki bízik a végső győzelemben. Sokan kedvezően nyilatkoznak az új kormányról.”²³

A néhány nappal később kiadott háttér tanulmány az elmúlt hétről megállapítja: „Jelzésszinten a május utolsó hetében kapott válaszok számtalan esetben akaratlanul is elismerőek voltak Hitlerre nézve, és kisebbségi érzésről árulkodtak Németországgal szemben.”²⁴ „Az optimizmus és a pesszimizmus aránya” (az „optimizmust végig 1-nek véve”) május 21-e után a pesszimizmus növekedését mutatta: május 22-e és 24-e között 1,24 volt; május 25-e és 27-e között 1,04; május 28-a és 30-a között 2,17-re ugrott; de május 31-e és június 2-a között 0,76-ra esett vissza – ekkor már végre jobb hírek érkeztek Dunkerque-ből.

levelet közöl Clive Bell (a Bloomsbury-kör tagja) tollából: „Vettem egy *Sport*, 4-ik kiadás című lapot. Nyolcoldalnyi összterjedelméből hatot a ló- és agárversenyeknek szentelt... Ha a kormány a háború idejére nem szüneteltet mindenfajta versenyt, akkor aligha fogjuk komolyan venni, amikor azt kéri tőlünk, hogy áldozzuk fel életünket, munkánkat, vagyónkat, mindent, amink csak van.” Másfelől Harold Nicolson kiadatlan naplójában május 24-én azt írja: „Elmentem az 1936 Club Leicesterben rendezett nagy vacsorájára. Nagyszerű fogadtatásban volt részem, és a hangulatot is kitűnőnek találtam. Ezt nem önteltségből mondom: próbaképpen megszavaztattam a résztvevőket, szerintük le kellene-e fűjni az epsomi derbit, és nyolcvannyolc százalékuk azt válaszolta, hogy korai volna.”

²² A *News Chronicle* egyik olvasója, A. B. Young azt írta Tunbridge Wellsből: „Itt az ideje, hogy Lloyd George-ot beveggyék a háborús kabinetbe. Erőt és bátorságot öntene a többiekbe.”

²³ FR 142.

²⁴ FR 159.

HATODIK FEJEZET

Május 28-a, kedd

*Harci szellem, vélemények és a sajtó – „Nem lehet így kiéheztetni a közvéleményt” –
Külföldiek és menekültek- Churchill utasításai és a háborús kabinet első ülése –
Churchill beszéde az Alsóházban – A háborús kabinet második ülése –
Churchill „puccsa” – Churchill felülkerekedik*

Most fordítsuk meg az eddigi sorrendet, és kezdjük ezt a fejezetet a britek harci szellemének és véleményének vizsgálatával. Ebben az időszakban az értesülések, a vélemények, sőt az érzelmek is rendre elmaradtak az eseményektől, de már mutatkoztak annak jelei, hogy a közvélemény kezd tisztába jönni a hadi helyzettel. Ugyanakkor néhány – de szó szerint csak néhány – kivételtől eltekintve az emberek semmit sem tudtak Halifax és Churchill ellentétéről a háborús kabinetben – vagyis Halifax fellépéséről Churchill irányvonalával és vezetésével szemben. Ez a körülmény Churchill malmára hajtotta a vizet. Ha kitudódik, hogy a háborús kabinet megosztott, az ebben a válságos helyzetben káros, sőt végzetes hatással lett volna a brit harci szellemre. Visszatekintve – és most nem csak az azóta eltelt évtizedekre vagy a kabinetülések immár hozzáférhető jegyzőkönyveire gondolok – látszik: Churchill népszerűsége és elismertsége május 10-i hivatalba lépésétől a most tárgyalt időszakon át az angliai légi csatáig nem utolsósorban azért maradhatott töretlen, mert a kormányválság híre nem szivárgott ki. Ahogy Charles de Gaulle mondta, Churchill rendkívül hatásos beszédeire utalva a nyáron, „[Churchill] ezzel az angyali és ördögi tehetségével mozgatta meg a nehézkes angolokat” (Losonczy János fordítása).

A lakosság nem tudta, mi történik valójában Dunkerque-nél. Arról, hogy talán az egész brit expedíciós haderő odavész, május 28-án röppentek fel az első kósza hírek – éppen akkor, amikor Dunkerque-nél fordult a helyzet, és megnyílt az út a többé-kevésbé sikeres tömeges evakuáció előtt. De a reakció ekkor is késett; Margery Allingham aznap ezt írta a belga király megadásáról: „Mostanában számos csapás ért bennünket; azt hiszem, ez a legváratlanabb és a legsúlyosabb.” És: „Rögtön Belgium után jött a dunkerque-i események híre.”¹ Ez egybevág a Tömegmegfigyelő május 28-i jelentésével: „mindenki egyetért azzal, hogy a [belgiumi] hír főbe kólintotta az embereket, és józanítólag hatott” – de „egészében véve nem pesszimisták, és nagy részük még mindig úgy véli, kilábalunk a bajból”.²

Az átfogó hangulatjelentésben „új elem... hogy bár az emberek magabiztosan nyilatkoznak, közben olyan szavakat és metaforákat használnak, amelyek nagyfokú bizonytalanságukról vagy a Hitler hihetetlen képességei iránti elismerésükről árulkodnak... Sok asszony számára [Hitler] amolyan rejtélyes, már-már misztikus lény. Amit eddig ígért, azt meg is tette. Low karikatúrája az *Evening Standard*-ben [május 30-án; a karikatúra feltehetőleg egy-két nappal korábbi] Hitlert ábrázolja, amint egy városnéző kocsiból a Csatorna angliai partja felé tekint; a kocsi oldalán felirat: LONDON AUGUSZTUS 18., a hátulján pedig más fővárosok és időpontok listája, sorra kipipálva. Ez a Hitlert gúnyoló rajz az egyszerű emberekben éppen hogy fordított hatást keltett.”³ Ami fontosabb: „Véleményünk szerint nem mondható, hogy az emberek alapvetően fásultak. Csak azért látszanak annak, mert nem tudják, mit kellene csinálniuk és hogyan, és sok tekintetben az új Churchill-féle vezetés sem tette egyértelművé, mik azok a nélkülözhetetlen intézkedések és szabályok,

¹ Allingham, *The Oaken Heart* [Tölgyfából van a szívem], 188, 189.

² FR 159. Ez azonban nem felel meg az előző fejezet végén idézett háttér tanulmány azon megállapításának, hogy a pesszimisták aránya május 28-a és 30- a között volt a legmagasabb.

³ FR 159. Annál hatásosabb volt Low egyik korábbi, utóbb híressé vált karikatúrája, a „Megyünk utánad, Winston.” (Ezen Churchill látható, amint fenyegető és elszánt arckifejezéssel, feltűrt ingujjban, kezét ökölbe szorítva egy ugyanígy masírozó nagy tömeg élén halad, többek között Halifaxszel és Chamberlainnel a nyomában.) Dalton a május 28-i tágabb kabinetülés után be is számolt erről Churchillnek, aki látható elégedettséggel hallgatta.

amelyeknek az ismerete elvárható a polgári lakosságtól – például mi legyen az első dolguk, ha gyújtóbomba esik a házukra... Egyesek, például a Tájékoztatásügyi Minisztériumban, hajlamosak azt hinni, hogy csak mert a kormány megváltozott és energikus miniszterelnökünk és államtitkárunk lett, a tömegek is megváltoztak.” De a május 28-29-i hangulatjelentés szerint Duff Cooper tájékoztatásügyi miniszter 28-án elhangzott rádióbeszédét „általában kedvezően fogadták, és a megkérdezetteknek körülbelül a fele hallgatta. Nagyra értékelték a beszéd magabiztos hangvételt, és hogy kendőzetlenül feltárta a tényeket. Ha a ki-mondott igazság súlyos is, a hallgatók erőt merítettek [Cooper] szavaiból... Rádióbeszédeit egyre határozottabb rokonszenv és élénk érdeklődés kíséri, az emberek szinte már tőle várnak eligazítást, hogyan ítéljék meg a helyzetet. Ebből a szempontból természetesen rendkívül fontos, hogy – elődeitől eltérően – a jövőben semmilyen körülmények között ne okozzon csalódást.”⁴ A május 29-i részletes hangulatjelentés jól mutatja, mennyire összetett lehet a közvélemény, ezért érdemes hosszabban idéznünk belőle. „A belga kapituláció híre megrázkódtatást okozott. A harci szellem egészében véve mégis jónak mondható. Az emberek inkább nyugodtabbnak látszanak. Inváziótól ez idő szerint nem tartanak, de ahogy tisztába jönnek a valós helyzettel, egyre jobban aggódnak a brit expedíciós haderőért.”

Kora délután a Belgiumról szóló hír órási megdöbbenést keltett, de sokan még most sem fogják fel teljesen, mi a helyzet. Ebben szerepük volt az ellentmondásos rádió- és sajtóközleményeknek, melyek szerint a belga kormány felszólította a hadsereget, hogy harcoljon tovább stb. [...] Az emberek ezt elhitték, részben azért, mert sokan nem egészen értik a híreket és jelentéseket, részben pedig azért, mert el akarták hinni...

A lakosság széles tömegei természetesen mindig lassan emészti meg a rossz híreket.

Az ezután következő elemzés szerint a „jobb anyagi körülmények között élő, iskolázottabb emberek” egészében véve pesszimistábbak, ha másért nem, hát azért, mert kiigazodnak a Csatorna túlsó partjának földrajzi nevei között. Ugyanakkor a belga fegyverletétel miatt néhányan – főleg a kevésbé iskolázottak – „súlyos vádakkal illették” a belga királyt, sőt egy-két esetben Amerikát is. „Végeredményben még most sem látják át a helyzet lehetséges következményeit. A brit expedíciós haderő sorsa iránti aggodalom tegnap személyenként változó volt, és nem öltött határozott formát. Ma már többen megértik, hogy ha bekövetkezik a legrosszabb, a brit expedíciós haderő kénytelen lesz megadni magát. Vannak, akik erősen tartanak ettől.”

A *Punch* karikatúrája: „Eközben Nagy-Britannia lakossága a fenyegető invázió miatt teljes pánikba esett.” (*Punch*, 1940. augusztus 14.)

⁴ FR 155.

Ez a széles körű felismerés május 28-án, kedden jelent meg először. Ennek ellenére „szokatlan módon ma még nincs igazi aggodalom. Az emberek önbizalma töretlen, bár az elmúlt néhány napban hangoztatott vélemény, miszerint végső győzelmünk egy pillanatig sem lehet kétséges, egyre ritkább. Nem arról van szó, hogy az emberek nem veszik komolyan a helyzetet, hanem hogy még nem dolgozták fel, és a vélemények stabilizálódása az utóbbi egy-két napban (ami a jó vezetésnek tulajdonítható) azzal jár, hogy mindenki visszafogottabban nyilatkozik.”

A brit közvéleményről és néphangulatról szóló jelentések nagyjából ugyanazt a képet mutatják, mint ami a kortársak visszaemlékezéseiből és akkori naplóból kirajzolódik.⁵ George Orwell történetesen épp ezen a napon, május 28-án kezdett háborús naplót írni: „Ma van az első olyan nap, amikor az utcán sehol sem látni öles újságcímlaplaplakátokat... De a *Star* reggeli kiadásának nyolc oldalából hat még mindig a versenyekkel foglalkozik... Remélem, a B.E.F. [a brit expedíciós haderő] inkább elpusztul, mintsem hogy megadja magát. Az emberek valamivel gyakrabban emlegetik a háborút, de így is nagyon keveset beszélnek róla. A kocsmákban és más helyeken ez eddig sem volt téma. Tegnap este E [Eileen, Orwell felesége] és én beszaladtunk a söntésbe meghallgatni a kilencórás híreket. A csaposnő nem kapcsolta volna be a rádiót, ha nem kérjük meg rá, és a jelek szerint rajtunk kívül senki sem figyelt oda.”⁶

Orwell ezt a tüntető közönyt nem az emberek ostobaságával vagy érzéketlenségével magyarázta. Két nap múlva azt írta: „Szemlátomást képtelenek felfogni a veszélyt, pedig jól tudjuk és az újságok is írják, hogy a németek napokon belül is megkísérelhetnék a partraszállást Angliában. [Cyril] Connolly azt mondja, a nép akkor majd pánikba esik, de én nem osztom a véleményét.”⁷

Május 28-án Evelyn Waugh egynapos eltávozáson volt Londonban: „Miközben a rikkancsok a belga kapituláció hírére kiáltották világgá, az utcákon az Állatvédő Liga tagjai árulták kis zászlóikat... Bementem a Tájékoztatásügyi Minisztériumba, ahol Graham Greene előadta tervezetét, hogy legyünk a hadsereg hivatalos írói; ő a haditengerészetet választotta... Azt mondtam, ez a buli még jól jöhet, ha a Távol-Keleten folyamatosan defenzív szerepre kényszerülünk, vagy ha netán tartalékos kiképzőtiszt állományba kerülök. Amikor visszatértem a táborba, nagy levertség fogadott. A parancsnokunk Aldershotban járt, ahol utasították, készítse fel katonáit arra, hogy a brit expedíciós haderővel a legrosszabb történhet, és tartsa fenn a harci kedvet.”⁸ Harold Nicolson tanácsadó testülete aznap délelőtt tárgyalta a belgiumi hírt: „Ez a hír a brit közvéleményre tett hatását tekintve, ha cinikusan nézzük a dolgot, tulajdonképpen nem is rossz. Az emberek úgy érzik majd, hogy a katasztrófa a belgák gyávasága miatt következett be, és ez bizonyos mértékben igaz is.” Aznap este Nicolsonnak az Alsóházban elő kellett terjesztenie a Tájékoztatásügyi Minisztérium költségvetési tervezetét. „Különös érzés lesz ahhoz a szószerkezethez lépni, amelyet Gladstone csapkodott. Egyáltalán nem vagyok ideges, a feladatra összpontosítok; életem nagy pillanata lehetne, ha nem volna bennem ez a tompa fájdalom a háború miatt.”⁹

Előző este Nicolson elismerte, hogy a háborúról kiadott hivatalos közlemények egész rendszerén „változtatni kell, és nem lehet így kiéheztetni a közvéleményt”. Ennek május 27-én és 28-án már mutatkozott is némi eredménye: az újságok haditudósításainak egy része kevésbé volt abszurd. De még így is sok félrevezető vagy furcsa hír jelent meg. A *Daily Express* május 28-i számának kommentárja „súlyos fejleményekről” számol be: „Fenyegető hírek érkeznek. Óráról órára egyre fenyegetőbbek. Belgiumban a brit expedíciós haderő tagadhatatlanul nehéz helyzetbe került, a francia és a belga csapatokkal együtt.” (Ez már a belga fegyverletétel után volt.) A *Daily Mail* „Weygand-ban a bizalom” című vezércikkében ez áll: „Még mindig Weygand-ra várunk. Várjuk az ellentámadást.” Hat nappal az utolsó erőtlen, ellentámadásnak alig-

⁵ A közvélemény és a néphangulat megkülönböztetéséről lásd a 38. oldalt. A Tömegmegfigyelő és a Tájékoztatásügyi Minisztérium jelentései nem tesznek különbséget e két egymást átfedő, ugyanakkor nyilvánvalóan különböző kategória között. Szóhasználatukban a „közvélemény” a néphangulat megnyilvánulásait is magában foglalja.

⁶ Orwell ezt a naplót 1941. augusztus 28-ig vezette, azután 1942. március 14-én folytatta és az év november 15-én fejezte be.

⁷ *Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell* [George Orwell összegyűjtött esszéi, publicisztikai írásai és levelei], 340-41, 342.

⁸ *The Diaries of Evelyn Waugh* [Evelyn Waugh naplói], 470-71.

⁹ Nicolson kiadatlan naplója (a Balliol College könyvtárában) 46.

ha nevezhető próbálkozás után érthetetlen, hogy lehetett ilyet írni. Szalagcím a *Daily Mirror*-ban: „A RAF három mesterpilótája 100 ellenséges repülőgépet lőtt le” (?).

Az is elképesztő, milyen bizakodóan írtak az újságok Oroszországról. (Ennek volt előzménye: 1914-ben Nagy-Britanniában híre ment, hogy szövetségesük, Oroszország csapatokat küldött Angliába; akkori „szemtanúk” még arról is beszámoltak, hogy az orosz katonák havas csizmában léptek partra.) Halifax agyában született az ötlet, hogy teljesítsék Sir Strafford Cripps kívánságát, és őt nevezzék ki szovjetunióbeli brit nagykövetnek (a lehető legrosszabb választás volt, de ez csak sokkal később derült ki).¹⁰ A *Daily Mirror* május 28-i vezércikke optimistán megállapítja: „Ha kereskedelmi megállapodást és barátsági szerződést kötünk a Szovjetunióval, azzal nem veszthetünk semmit, de annál többet nyerhetünk.” A *News Chronicle* így ír: „Oroszországnak jelenleg egyáltalán nem áll szándékában segíteni Hitlert a háborúban.” Ez tévedés; azt mutatja, hogy a brit sajtó egy része délibábot kergetett, ugyanúgy, mint Hitler Oroszország elleni támadása után és a későbbiekben. A *Manchester Guardian* aznapi száma közli Low egyik karikatúráját: A Kreml nyitott ajtajában álló Sztálin összehúzott szemöldökkel, de nem elutasítóan hallgatja Crippset, aki az imént kopogtatott be hozzá, mint brit kereskedelmi ügynök – újabb példa a délibábos gondolkodásra. (Nemsokára V. M. Molotov, Sztálin parancsára, gratulál majd Hitlernek a Franciaország felett aratott német győzelemhez.)

Ugyanez a *Manchester Guardian* hírül adja: „A blackbumi textilgyár fésűsfonójában és szövődéjében tegnap reggel háromnegyed nyolc helyett már hatkor megkezdődött a termelés... A munkások jelenleg heti ötvenöt és fél órát dolgoznak.” „A Bolton közelében, Westburtonben működő Hartley Textilgyár vezetősége elbocsátott egy dolgozót, aki lelkiismereti okokra hivatkozva megtagadta a katonai szolgálatot (bár önként jelentkezett a polgári védelemben).” Számos jele volt az idegenek iránti gyanakvásnak is. *News Chronicle*, május 28.: „Finchley tanácsa tegnap este úgy döntött, hogy kizárja a polgári védelemből az idegeneket, összesen negyven főt.” A *Daily Mail* „Levelesládájából”: „Olvasók százai írják, hogy szerintük »sokkal szigorúbban kellene bánni az idegenekkel.« Ugyanakkor az Amatőr Ökölvívó Szövetség visszalépett az az évi bajnokság megrendezésétől a Wembley Poolban, »amely most menekültek tábora«. *News Chronicle*: „Válasz Hitlernek: Anglia gondoskodik a lengyel menekült gyerekekről.” És végül egy sajátosan (Edward) korabeli hír: „Lady Dudley megmenekült.”¹¹

*

Most érdemes röviden megvizsgálnunk, hogyan vélekedtek Angliáról az akkoriban ott élő külföldiek, köztük a menekültek. Ez a gyors és szükségképpen felületes áttekintés természetesen nem május 28-ához kötődik, hanem a hónap utolsó hetében uralkodó légkört érzékelteti. A külföldi követek és diplomaták publikálatlan üzenetei, emlékiratai és más feljegyzései közt tallózva megállapíthatjuk, hogy a diplomaták tájékozottabbak voltak, mint a külföldi lapok londoni tudósítói; ez utóbbiak beszámolóiban nem sok érdekeséget találni. Magas beosztású külföldi megfigyelők gyakran igen értékes információval szolgálnak (már a tizenhatodik században a Velencei Köztársaság követei azt az utasítást kapták, hogy figyeljenek meg mindent és gyűjtsék be a legkülönbébb értesüléseket, mert ezek fontosabbak, mint amit a tárgyalásaik során megtudhatnak).

¹⁰ Bár a politikában ellentétes pólusokon álltak, személyes rokonszenv fűzte össze őket: akárcsak Halifax, Cripps is amolyan vallásos puritán volt – gyomorbajos, aszkéta hajlamú és ráadásul yorkshire-i.

¹¹ „Az ostromlott Boulogne kiürítésekor az utolsók között szállt hajóra Lady Dudley, akire idősebb olvasóink mint Gertie Millerre, a Gaiety Színház művésznőjére emlékezhetnek. A főrend özvegye Le Touquet-i villájában tartózkodott [ott volt Wodehouse is]; rendszerint itt tölti a tavaszt. 1892-ben lépett először színpadra, amikor a manchesteri St. James Színház pantomim-előadásában egy csecsemő szerepét alakította.” Vessük ezt össze azzal az epizóddal, amelyről Orwell számol be május 30-án: „Connolly mesélte, hogy nemrégiben egy hajó készült kifutni egy észak-franciaországi kikötőből, fedélzetén menekültekkel és néhány közönséges utassal. A menekültek túlnyomórészt gyerekek voltak, akiket szörnyű megrázkódtatás ért, géppuskával lőttek rájuk stb. Az utasok között volt Lady Dudley is, aki beszálláskor a sor elejére tolazkodott, és amikor visszaparancsolták, felháborodottan tiltakozott: »Tudja, ki vagyok én?« A steward ráförmedt: »Egye fene, kicsoda maga, álljon vissza a sorba.« Érdekes, ha tényleg így volt” (*Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell* [George Orwell összegyűjtött esszéi, publicisztikai írásai és levelei], 2:341.

Általánosságban szólva, a londoni nagykövetek és követek legnagyobb része angolbarát volt; sokuk rokonszenvezett az új Churchill-kormánnyal. Kivétel ez alól a már említett Joseph P. Kennedy amerikai nagykövet (Roosevelt nagyon melléfogott, amikor azt hitte, mesteri húzás volt ezt az amerikai-ír politikust küldeni Londonba). Azóta annyit írtak Kennedyről, hogy könnyű összefoglalni a hajlamait. Churchillt utálta; meggyőződése volt, hogy a Brit Birodalom és a brit társadalom egész szerkezete reménytelenül elavult; hitte, hogy a nemzetiszocializmus és a fasizmus, Németország és Olaszország sokkal elfogadhatóbb, mint a kommunizmus és Oroszország, sőt az előbbiek védőbástyául szolgálhatnak az utóbbi ellen. Egyszóval 1940 májusában (és még ezután is egy ideig) Kennedy defetista volt; de Rooseveltn hamar kiismerte (akárcsak Halifax és a brit Külügyminisztérium), így aztán Kennedynek az elnökhöz intézett személyes üzenetei jobbra hatástalanok maradtak.¹² Charles Corbin francia nagykövet mélységesen pesszimista volt. Láta, hogy a Londont és Párizst összekötő szálak egyre jobban lazulnak, és jelentéseiben szinte kizárólag ezzel foglalkozott; a britek harci kedvéről és véleményéről nemigen volt mondanivalója.¹³ Bastianini olasz nagykövet hűségesen szolgálta Mussolinin, ugyanakkor rokonszenvvel figyelte Halifax próbálkozásait; egy darabig ingadozott (vagyis inkább óvatosan manőverezett) e két elkötelezettség között, de május 28-án már tudta, hogy Rómában a hadba lépés mellett döntöttek. Mindenesetre felfigyelt rá, és három nappal később írt jelentésében tudatta is Rómával, hogy a britek harci kedve az elmúlt héten határozottan „erősödött”.¹⁴ Ivan Majszkij, a minden hájjal megkent szovjet nagykövet egy ideig jó kapcsolatokat ápolt Churchill-lel és híveivel; ezt Churchill a nagykövet angolbarát hajlamának tulajdonította, holott Majszkij Moszkvába küldött jelentéseiben ilyesminek alig van nyoma. Alba herceg, Franco követe a királyi udvarnál, brit ősoktól származó arisztokrata volt. Churchill iránti rokonszenve 1940 májusában még nem mutatkozott meg, de a kor szak jó néhány más spanyol diplomatájával ellentétben Németországgal egyáltalán nem szimpatizált. A dán, illetve a belga követ május végén nehéz helyzetbe került: az előbbi egy olyan kormányt képviselt, amelynek immár a németek diktáltak, az utóbbi pedig (Cartier de Marchienne, egy régimódi diplomata a letűnt időkből) nem lehetett egyszerre hű királyához is és a kapitulációt megtagadó, Franciaországba menekült belga kormányhoz is. Edward Raczyński gróf, a lengyel követ ragyogóan helytállt. Ami a semleges országok követeit illeti, a svéd Björn Prytz és a magyar Barcza György nemcsak angolbarátok voltak, hanem Churchillt is nagyra becsülték, és – más külföldi megfigyelőkkel együtt – elismeréssel adóztak a britek fegyelmettségének és hazafiságának, annak, ahogy május második felében elfogadták személyes jogaik drasztikus korlátozását, és zokszó nélkül túrték, hogy a kormány lefoglalja külföldi kintlevőségeik és adóköteles jövedelmük jelentős részét.

1940 májusának végére Nagy-Britannia már több mint százezer menekültet fogadott be, és Franciaországból újabb hullám indult meg. A britek, mint említettük, erős gyanakvással szemlélték az idegeneket. Emiatt, illetve a kémektől és az úgynevezett „ötödik hadoszloptól” való félelem miatt a kormány úgy döntött, hogy a Németországból, Ausztriából és Csehszlovákiából érkezett menekülteket elkülöníti; őket a Man szigetén létesített táborba irányították. A Hollandiából, Belgiumból és Franciaországból nemrég érkezettek, illetve még érkezőkre ez nem vonatkozott: a Dunkerque-ből kimenekített francia katonákat mind a brit kormány, mind a brit nép tárt karokkal fogadta. Köztük volt Marc Bloch, a jeles francia történész, akire nagy hatást tett a britek nyugodt és elszánt viselkedése, főleg azzal a zavarodottsággal és tanácsstalansággal összehasonlítva, amit a francia tisztviselők részéről tapasztalt néhány nappal később, amikor visszatért Franciaországba, hogy tovább harcoljon. A kelet-európai – jórészt zsidó – menekültek szórványos visszaemlékezései nem sokat árulnak el a Nagy-Britanniában 1940 májusában szerzett tapasztalataikról: ők, érthető mó-

¹² Churchill és Rooseveltn tisztában voltak Kennedy lehetséges politikai befolyásával, ezért továbbra is a londoni amerikai nagykövetségen keresztül küldték egymásnak távirataikat, amelyekbe olykor belevettek egy-egy Kennedyt dicsérő megjegyzést. Nem akarták, hogy a nagykövet úgy érezze, megkerülik őt, mert nem bíznak benne. A nyár folyamán Kennedy mégis rájött, hogy megkerülik, és emiatt keserű szemrehányást tett Rooseveltnak. Októberben visszatért az Egyesült Államokba, majd lemondott megbízatásáról.

¹³ Egyik beosztottja, Paul Morand író és diplomata, akit azért küldtek Londonba, mert kitűnően ismerte az angolokat és mindent, ami angol, nagyon kevésre becsülte a britek képességét az ellenállásra és fennmaradásra. Ennek a rendkívül kulturált és valaha angolbarát férfiúnak a harmincas évek vége felé meggyőződésévé vált, hogy az általa egykor oly nagyra tartott angolszász erények elavultak és megfakultak. Miután Franciaország aláírta a fegyverszünetet, Morand a Pétain-rezsim mellé állt, és végül a vichyi kormány bukaresti követe lett.

¹⁴ *Document! diplomatici italiani* [Olasz diplomáciai iratok], 1939–43, 9. sorozat, 4. kötet, 522.

don, elsősorban tulajdon sorsuk miatt aggódtak, és fájt nekik az a közönyös fogadtatás, amiben a britek részesítették őket. A nyár folyamán, majd az angliai légi csata idején aztán ők is – akárcsak a többi menekült – alaposabb és lelkesítőbb benyomásokat szerezhettek a britekről.

*

Ezen a napon, május 28-án a beavatottak egyelőre még borúlátóan ítélték meg a dunkerque-i evakuáció esélyeit. Alexander Cadogan részt vett az aznap délelőtti kabinetülésen. Utána azt írta naplójába: „A brit expedíciós haderő helyzete minden eddiginél kilátástalanabb. Borzasztó napok!”¹⁵ Pownall altábornagy, Gort vezérkari főnöke érdekes észrevételt tesz a németek viszonylagos óvatosságáról: „Tény, hogy minket nem támadtak olyan erővel, mint a többieket. Vajon merő véletlen, hogy a németek *megállnak*, amikor velünk kerülnek szembe, és inkább másutt keresnek rést, vagy olyan pontokon támadnak, amelyeket szövetségeseink védenek?”¹⁶ Négy év múltán Pownall nem állhatta meg, hogy le ne írja: „Sohasem felejttem el, mit éreztem 1940 májusának két legsötétebb hetében, amikor úgy tűnt, az egész brit expedíciós haderő menthetetlenül odavész. Ma sem tudom, hogy sikerült ezt elkerülnünk.”¹⁷

Maga Churchill sem hitte, hogy ötvenezer főnél többet kimenthetnek Dunkerque-ből. Aznap délelőtt „Szigorúan bizalmas” jelzéssel a következő általános utasítást adta ki: „E vészterhes napokban a miniszterelnök hálás volna minisztértársainak és minden felelős tisztségviselőnek, ha a maguk körében erősítenék a harci szellemet; ha az események súlyosságát nem lekicsinyelve is tanúsítanak, hogy bíznak erőnkben és abban, hogy visszavonhatatlanul el vagyunk tökévelve mindaddig folytatni a háborút, amíg meg nem hiúsítjuk az ellenségnek azt a szándékát, hogy uralma alá hajtsa egész Európát. Nem szabad teret engednünk annak a híresztelésnek, hogy Franciaország különbékét köt; de bármilyen történet is a kontinensen, mi tudjuk a kötelességünket, és mindent megteszünk, ami csak erőnkéből telik, hogy megvédjük a szigetországot, a birodalmat, igaz ügyünket.”¹⁸ Ismay tábornokhoz is feljegyzést intézett, amelyben többek között ez állt: „Ha Franciaország azután is szövetségesünk marad, hogy Olaszország hadat üzen, akkor fölöttébb kíváncsi lennék, hogy hadiflottáink a Földközi-tenger két végéből együttes erővel indítsanak támadást Olaszország ellen... Az a csupán defenzív stratégia, amit a Földközi-tengeri flotta főparancsnoka [Andrew Browne Cunningham tengernagy] tervez, elfogadhatatlan... A jelenlegi helyzetben valamennyi hadszíntéren kockáztatnunk kell. Feltételezem, hogy az Admiralitásnak van terve arra az esetre, ha Franciaország semlegessé válna.”¹⁹

Hitler semmit sem tudott arról, hogy milyen nehézségei vannak Churchillnek a háborús kabinetben Halifaxszel, de még mindig azt gondolta és remélte, hogy a britek „észhez térnek”. Aznap délelőtt a háborús kabinetben megtárgyalták a Sir Robert Craigie tokiói brit nagykövettől érkezett fontos jelentést. Craigie előző nap a japán külügyminiszterrel ebédelt, aki „magánjellegű beszélgetésre” hívta meg. „Azt kérdezte, nem gondolom-e, hogy Németország hamarosan újabb békejavaslattal áll elő... Szerintem kimondottan azért kérte a találkozót, hogy ezt az információt, amelyet valamilyen német forrásból kaphatott, megossza velem. Szívesen bátorítanám, hogy a jövőben is hasonlóképpen járjon el” – írta Craigie. „De konkrét részletekről nem akartam faggatni, nehogy azt higgye, hogy készek vagyunk megfontolni a javaslatot.”²⁰

A háborús kabinet fél tizenkettőkor ült össze. Főleg a belga fegyverletétellel foglalkoztak. (A franciáktól és a brit sajtó nagy részétől eltérően Churchill nem bírálta élesen Lipót királyt: „A történelem kétségkívül elmarasztalja majd a királyt, amiért bennünket és a franciákat is Belgium végromlásának részesévé tett. De nem a mi feladatunk ítélkezni fölötte.”) Ezután Duff Cooper tájékoztatásügyi miniszter amellett kardoskodott, hogy adjanak ki egy közleményt, amely „nyíltan feltárja a brit expedíciós haderő kétségbeesett helyzetét. Attól tart, hogy ennek hiányában a közvélemény bizalma meginog, márpedig akkor a kormány hiába bizonygatja, hogy győzni fogunk, a polgári lakosság nem hiszi el.” Churchill azt válaszolta, hogy aznap

¹⁵ Cadogan, *Diaries* [Naplók], 291.

¹⁶ Pownall, *Diaries* [Naplók], 1:352.

¹⁷ Ezt 1944. április 1-jén írta, a távoli Burmában (ugyanott, 2:158).

¹⁸ Churchill, *A második világháború*, 253. Betlen János fordítása.

¹⁹ CA 20/13.

²⁰ FO 371/24407.

délután az Alsóházban beszámol a dunkerque-i eseményekről. De hozzátette: „A hadművelet sikerét illetően egyelőre nem szabad jóslatokba bocsátkozni.”²¹

„Maga Churchill sem hitte, hogy ötvenezer főnél többet kimenthetnek Dunkerque-ből.” A brit expedíciós haderő hazaérkezik; sisakos katonák tömege csatlakozik sok-sok ezer Angliába visszatért bajtársához. (Popper Photo / Archives Photo)

A kabinetülés után Churchill négyszemközt beszélt Chamberlainnel. Megkérdezte tőle, támogatná-e Lloyd George meghívását a kormányba. Mindketten tudták, hogy Lloyd George – egyszerűen fogalmazva – defetista; végtére is néhány éve még a legnagyobb elismerés hangján szólt Hitlerről, és alig néhány hónapja nyíltan kijelentette a parlamentben, hogy Hitler békeajánlatait komolyan kell venni.²² Azzal is mindketten tisztában voltak, hogy Lloyd George gyűlöli Chamberlaint – Churchill-nek éppen ezért, lojalitásból kellett kikérnie Chamberlain véleményét. Egyszer már meghívta Lloyd George-ot a kabinetbe (május 13-án, mezőgazdasági miniszternek). Most másodszer is írt neki, de levelébe – amelyet másnap küldött el – belefoglalt egy feltételt: a háborús kabinetnek, Chamberlaint is beleértve, teljes egyetértésben kell döntenie a meghívásról. Lloyd George visszautasította az ajánlatot.²³ Nem kívánt együtt dolgozni Chamberlainnel. Churchill persze elsősorban azért akarta bevonni Lloyd George-ot a kormányba, hogy ezzel erősítse a legszélesebb nemzeti egység tudatát. De volt egy másik oka is: tudta, hogy ha egymást követik a katasztrófák, eljőhet az idő, amikor kénytelen lesz átadni a helyét. Államférfiként ezzel a lehetőséggel is számolnia kellett.

Ezután visszament az Admiralitásra, és gyorsan megebédelt. Délután rövid beszédet mondott az Alsóházban, ahol egy hete nem mutatkozott, most azonban szükségét érezte, hogy ismertesse a hadi helyze-

²¹ CAB 65/7, WM 144.

²² 1936-ban, miután találkozott Hitlerrel, a *Mein Kampf*-ot a Magna Cartához hasonlította, és azt mondta, Németország számára Hitler „a feltámadás és az út” (Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 69).

²³ Lloyd George iratai a Lordok Házának könyvtárában, G/4/5/48. Júniusban Lloyd George azt mondta titkárnak, hogy „nem áll be ebbe a bandába. Változás lesz úgyis, mert az ország még nem fogta fel, milyen halálos veszedelem fenyegeti.” Június 6-án Churchill, miután Chamberlainnel és Halifaxszel is egyeztetett, még egyszer felajánlotta a kormánytagságot Lloyd George-nak, ő azonban ismét nemet mondott.

tet. Beszámolt a képviselőknek a belga fegyverletétel részleteiről. Némi habozás után úgy döntött, ezúttal sem támadja a belga királyt: „Nem kívánom azt sugallni a Háznak, hogy mondjunk róla ítéletet.” A belga kormány, miután Franciaországba menekült, elhatározta magát a királytól és a háború folytatása mellett szállt síkra. Churchill ennek kapcsán megjegyezte: „Bármilyen érzéseket keltsenek is bennünk az ismert tények, ne feledjük, hogy azok között, akiket a támadó legázolt, és azok között, akik még ellenállnak, szerepe lesz a testvériség érzésének, ha majd jobb napok jönnek, mint amilyeneket most átélünk.” Azután rátért a mindenkit foglalkoztató kérdésre: mi a helyzet a britekkel Dunkerque-nél. „Csapataink harci szelleme töretlen, fegyelmezetten és szívósan küzdenek, de arról persze nem árulhatok el részleteket, hogy mit készülnék és remélnék végrehajtani a Haditengerészet és a Légierő hathatós támogatásával. Amint jelenlegi erőfeszítéseink eredménye ismertté és számszerűsíthetővé válik, beszámolok róla a Háznak. Erre valószínűleg csak a jövő hét elején kerül sor.” (Így is történt: Churchill legközelebb június 4-én, a dunkerque-i hadművelet befejezése után szólalt fel az Alsóházban. Ekkor tartotta második legemlékezetesebb beszédét, amelynek befejező részében elhangzott a híres „Harcolni fogunk a tengerpartokon...” kezdetű passzus.) Mostani beszédét így zárta:

„A Háznak rossz és súlyos hírekre kell felkészülnie. Csak azt mondhatom, hogy bármi történjék is ebben a csatában, nem menthet fel bennünket az alól a kötelességünk alól, hogy megvédelmezzük a világméretű ügyet, amelyre felesküdtünk, és nem foszthat meg attól a meggyőződésünktől, hogy mint történelmünk során már annyiszor, ezúttal is minden sorscsapás és gyötrelem ellenére végül képesek leszünk vereséget mérni ellenségeinkre.” (Betlen János fordítása.)

Churchill beszéde aránylag rövid volt. Mindössze két hozzászóló jelentkezett. H. B. Lees-Smith munkáspárti képviselő azt mondta: „Mivel a miniszterelnök a jövő héten újabb beszámolót tart, most nincs mit megvitatni. Ezért egyetlen megjegyzésre szorítkozom. Bármit kelljen is hallanunk a miniszterelnöktől a következő napokban, hetekben vagy hónapokban, ennek az országnak az elszántsága minden próbát kiáll.” A másik hozzászóló Sir Percy Harris liberális képviselő volt: „Csupán azt kívánom mondani, hogy a miniszterelnök felemelő beszéde nemcsak az egész Ház, hanem az egész nemzet érzelmeit juttatta kifejezésre.”²⁴ Szép szavak, és nem is alaptalanok; de ami „az egész Ház”-at illeti, talán nem véletlen, hogy a konzervatív képviselők egytől egyig hallgattak. Mindenesetre Churchillnek tetszett, amit a munkáspárti képviselő mondott: „Ennek az országnak az elszántsága minden próbát kiáll.”

A Házban tehát nem került sor vitára; de ott volt a háborús kabinet és Halifax. Churchill a következő kabinetülést alsóházbeli szobájába hívta össze – ahogy mondta, „az egyszerűség kedvéért”, de valami más is járhatott a fejében. Négy órakor megkezdtek a tanácskozást. Azon nyomban újabb összecsapásra került sor Churchill és Halifax között.

A külügyminiszter azt mondta, hogy Sir Robert Vansittart²⁵ kiderítette, mit akar az olasz nagykövetség: azt akarják, hogy adjunk világos jelzést, igényt tartunk-e Olaszország közvetítésére.

A miniszterelnök azt válaszolta, nyilvánvaló, hogy a franciák szeretnék, ha Mussolini úr közvetítene köztünk és Hitler úr között. Ő ezt semmilyen körülmények között nem hajlandó elfogadni.

A külügyminiszter azt mondta, a Reynaud úrral vasárnap megtárgyalt javaslat a következő volt: kimondjuk, hogy készek vagyunk a végsőig harcolni függetlenségünkért, de ha ezt garantálják, akkor nem zárkozunk el attól, hogy bizonyos engedményeket tegyünk Olaszországnak.

²⁴ Hansard, 1940. május 28.

²⁵ Halifax valószínűleg számításból hivatkozott Vansittarra. Igaz, hogy Vansittart már 1940 előtt is jó kapcsolatokat ápolt az olaszokkal, ugyanakkor mindenki tudta róla, milyen engesztelhetetlenül németellenes.

A miniszterelnök úgy vélte, a francia javaslat elfogadásával csúszós lejtőre lépnénk. Egy sikertelen német partraszállási kísérlet után egészen más lesz a helyzet...

A külügyminiszter azt mondta, nem elhanyagolható körülmény, hogy talán jobb feltételeket érhetnénk el most, amíg Franciaország nem lép ki a háborúból és repülőgépgyárainkat nem érik bombatámadások, mint amilyenekre három hónap múlva számíthatnánk.

Szóba kerültek az éjszakai bombázások ellen tervezett intézkedések.

Ezután a miniszterelnök nyilatkozatban ismertette álláspontját. Szerinte az a lényeg, hogy Reynaud úr bennünket is tárgyalóasztalhoz akar ültetni Hitler úrral. Ha leülünk tárgyalni, azt látjuk majd, hogy olyan feltételeket kínálnak nekünk, amelyek sértik országunk területi ép-ségét és függetlenségét. Ha ekkor állunk fel az asztaltól, azt látjuk majd, hogy mindaz az el-szántság, amivel most rendelkezünk, semmivé vált. Reynaud úr kijelentette, folytatná a har-cot, ha ezzel megvédhetné Franciaország függetlenségét. Ennek alapján világos, hogy Reynaud úr célja véget vetni a háborúnak.²⁶

A külügyminiszter azt mondta, Reynaud úr szeretné, ha a szövetségesek közös felhívást in-téznének Rooseveltnél elnökhöz.

A miniszterelnök úgy vélte, a titkos tanács elnöke [Chamberlain] által írt fogalmazványt ki le-hetne egészíteni egy olyan értelmű bekezdéssel, hogy elvben hajlandók vagyunk csatlakozni egy ilyen közös felhíváshoz.

A tárca nélküli miniszter [Greenwood] megjegyezte, hogy Reynaud úr túlságosan sokat fog-lalkozik különféle felhívásokkal. Látni valóan ki akar lépni a háborúból.

A miniszterelnök visszatért ahhoz a témához, hogy a franciák befejeznék a háborút, de nem akarják megszegni a velünk között szerződést. Ha Mussolini úr közvetítő szerepet vállalna, ennek meg kellene fizetnünk az árát. Hitler úr nem lehet annyira ostoba, hogy engedje foly-tatnunk fegyverkezési programunkat. Valójában olyan feltételeket szabna, amelyek teljesen kiszolgáltatottá tennének bennünket. Ha tovább harcolunk, sőt ha vereséget szenvedünk, akkor sem számíthatunk rosszabb feltételekre, mint amilyeneket most kapnánk. Ha folytat-juk a háborút, és Németország megtámad bennünket, kétségkívül áldozatokra kényszerü-lünk, de ők is súlyos veszteségeket szenvednek. Olajkészleteik megfogyatkozhatnak. Lehet-séges, hogy eljön az idő, amikor úgy érezzük, véget kell vetnünk a küzdelemnek, de akkor sem fogunk megsemmisítőbb feltételeket kapni, mint amilyeneket most ajánlanának ne-künk.

A külügyminiszter azt mondta, sehogy sem érti, mi a rossz a miniszterelnök véleménye sze-rint abban, amit a franciák javasolnak, miszerint puhatoljuk ki a közvetítés lehetőségeit.

A titkos tanács elnöke [Chamberlain] azt mondta, amikor szenvedélyektől mentesen vizsgál-juk az ügyet, akkor helyes, ha észben tartjuk azt is, hogy a további harc alternatívája eléggé hazard vállalkozás. A háborús kabinet ezzel egyetértett.

A miniszterelnök azt mondta, azok a népek, amelyek harcban buknak el, újból fölemelked-nek, de azok, amelyek megadták magukat, nem kelnek föl többé.

A tárca nélküli miniszter [Greenwood] azt mondta, bármelyik utat választjuk is, nagy veszély-llyel kell szembenéznünk. Az ellenállás kétségkívül kockázattal jár, de úgy érzi, még nem jött el a végső megadás ideje.

²⁶ Ez nem volt „világos”, és nem is volt igazságos Reynaud-val szemben.

A külügyminiszter azt mondta, az ő javaslatában semmi olyan nincs, ami akár csak távolról is emlékeztetne a végső megadásra.

A miniszterelnök úgy vélte, annak az esélye, hogy elfogadható feltételeket kapjunk, jelenleg egy az ezerhez.²⁷

Öt óra volt. Churchill ekkor folyamodott ahhoz a lépéshez, amelyet egyes történészek „puccsként” emlegetnek. Megkérte a háborús kabinet tagjait, hogy függesszék fel az ülést, és hét órakor találkozzanak ismét. Amikor a háborús kabinet öt tagja távozott, beszólította a többi minisztert – a tágabb kabinetet. Találkozójuk nagyjából egy óráig tartott. Churchill elszántsága valamennyi jelenlevőre nagy hatást tett. Maga mellé állította őket. Könyvünk elején már idéztük, hogyan számolt be erről maga Churchill, illetve Hugh Dalton. A döntő érvet Churchill beszédének végére tartogatta. Beismerte (ha ez rá a jó szó), hogy az elmúlt napokban azon gondolkodott, köteles-e mérlegelni vajon, hogy tárgyalásokba bocsátkozzék Hitlerrel. Majd elmondta, milyen végkövetkeztetésre jutott: „Ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy ha most próbálkozunk, akkor jobb feltételeket érhetünk el, mint ha tovább harcolunk. A németek flottánkat követelnék »lefeagyverzés« címén – továbbá haditengerészeti támaszpontjainkat, és még sok egyebet. Rabszolgaállammá válnánk, még akkor is, ha létrehoznának valamilyen brit kormányt, amely Hitler bábjaként működne, »Mosley vagy valaki más vezetésével«. És hová jutnánk, mi lenne annak a vége?” Herbert Morrison munkáspárti miniszter „arról érdeklődött, áttesz-e a kormány székhelyét máshová, és hozzátette, hogy reméli, nem sietik el a dolgot. A miniszterelnök azt felelte, hogy erről szó sincs, ő ellenzi az áthelyezést, hacsak Londonban nem válik végképp elviselhetetlenné a helyzet, »de csupán bombázással nem lehet bennünket távozásra bírni«.”²⁸

Van olyan értelmezés, miszerint Churchill előre megtervezte ezt a találkozót, hogy régi híveit maga köré gyűjtve végrehajthassa „puccsát”. Ez ellen két érv szól. Ekkor már legfőbb ideje volt tájékoztatnia a kormányt, hiszen a miniszterek nagy részével több mint egy hete nem találkozott. De ami még fontosabb: a tágabb kabinetnek huszonkilenc-harminc tagja volt, köztük legalább egy tucatnyi (ha nem több) konzervatív az előző, Chamberlain-féle kormányból. Az új, Churchill-párti kormánytagok sem voltak többen egy tucatnyinál. Dalton mégis azt írja: „Ellenvéleménynek senki a legenyhébb formában sem adta jelét.” Nem tudjuk, a találkozó végén pontosan hányan és kik mentek oda Churchillhez, hogy megveregessék a vállát, de ez nem is számít. A lényeg, hogy Churchill tudta, mellette állnak.

Alig egy órával ezután, hétkor újra összeült a háborús kabinet. Rövid ülés volt. Churchill elmondta, mi történt az iménti találkozón: „A franciaországi helyzet nem riasztotta meg őket, viszont a legnagyobb meglepéssel fogadták, amikor bejelentette, hogy semmi esetre sem adjuk fel a harcot. Nem emlékszik, hogy magas politikai tisztséget betöltő férfiakról valaha is ilyen harsány helyeslést hallott volna.”

Halifax belátta, hogy nem akadékoskodhat tovább. Csak a Reynaud által javasolt, Roosevelthez intézendő felhívást hozta szóba.

Churchill „úgy vélte, hogy mindent összevetve korai volna még az Egyesült Államokhoz fordulni. Ha bátran kiállunk Németországgal szemben, akkor kivívjuk tiszteletüket; de ha most alázatos kérelmekkel fordulunk hozzájuk, a lehető legrosszabb hatást érhetjük el. Következésképpen ez idő szerint nem támogat egy ilyen lépést.”²⁹

²⁷ CAB 65/13, WM 145.

²⁸ Dalton naplója; lásd az Első fejezetet. Van egy másik beszámoló is arról, mit mondott Churchill – ez Leo Amery naplójában olvasható: „Winston nagyon világosan és drámai szavakkal ismertette a helyzetet; egyáltalán nem próbálta eltitkolni, mekkora a katasztrófa, sem azt, hogy mire számíthatunk, ha például a németek elérik Párizst, vagy a franciák megadják magukat.” (Amery kézírásos lábjegyzete: „Azt mondta, nem hiszi, hogy 50 000 embernél többet kimenekíthetünk Dunkerque-ből.”) „Rámutatott, hogy pillanatnyilag a legnagyobb ostobaság volna engedményeket ajánlanunk Olaszországnak vagy Németországnak, a megsemmisítésünkre törekvő hatalmaknak. Amíg nem fordul a kocka, addig amúgy sem tehetünk mást, mint hogy minden erőnkkel harcolunk” (Amery, *The Empire at Bay* [A sarokba szorított birodalom], 619).

²⁹ CAB 65/13.

Győzött. Legyúrte Halifaxet. Ezután visszament az Admirálisra, fél kilenckor megvacsorázott, majd táviratot írt Reynaud-nak. Tudatta vele a háborús kabinet döntését: semmi sem szól amellett, hogy Mussolininek most engedményeket tegyenek.³⁰

Ezzel eldőlt az ügy. Ahogy Andrew Roberts találóan írja: „Churchill megérzése helyesnek bizonyult. Halifax egy olyan kérdésben próbált logikát és értelmet találni, amelyből mindkettő régóta hiányzott... Halifaxnak abban igaza volt, hogy a „dicsőség vagy halál” hozzáállás nem különösebben hazafias, ha az előbbi esélye eltörpül az utóbbié mellett, amint hogy az sem számít árulásnak, ha valaki tisztességes kiutat keres egy olyan háborúból, amelyben Nagy-Britannia vesztesre áll.”³¹ Ez a legtöbb, amit Halifaxról el lehet – és el is kell – mondani. De Churchill ennél jóval többre volt képes.³²

³⁰ Reynaud kedvéért így fogalmazott: „...nem zárjuk ki a Mussolinihez való közeledés lehetőségét, de úgy érezzük, ennek nem most van itt az ideje” (CAB 65/13. 235 Dipp. 1940. május 28.). Ugyanakkor megjegyezte: „Ez veszélyeztetné a jelenleg megingathatatlan brit harci morált. A helyzeten csak azzal javíthatunk, ha megmutatjuk, hogy változatlanul a helyén van a szívünk és bízunk magunkban... Ha mindketten álljuk a sarat, még elkerülhetjük, hogy Dánia vagy Lengyelország sorsára jussunk” (Bell, *A Certain Eventuality* [Bizonyos körülmények bekövetkezése esetén], 17: CAB 65/13, WM 145).

³¹ Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 226.

³² „1942 októberében Sir Orme Sargent levelet írt Halifaxnak, arról érdeklődve, hogyan kellene megörökítenie Sir Llewellyn Woodwardnak, a háború hivatalos történetírójának a május 25-28-a közötti eseményeket. Halifax, akit ez a kérdés már 1941 februárjában nyugtalanított, elképesztően őszintétlen választ adott. Azt állította, hogy «Őfelsége kormánya se az adott időben, se máskor nem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy megkérje Mussolinit, közvetítsen köztük és Németország között», majd utalt rá, hogy a Bastianinivel folytatott tárgyaláson és az ezt követő kabinetüléseken csakis arról volt szó, hogy Olaszország maradjon semleges, nem pedig arról, hogy járjon közben a németeknél... Halifax állítása szerint Nagy-Britannia legfeljebb annyit lett volna hajlandó felajánlani Olaszországnak, hogy delegálhat egy tagot a Szuezi-csatomát felügyelő társaság igazgatótanácsába. A »Szent Róka« hallotta a reputációjára vadászó kopók csaholását, de nagyon ügyetlenül próbálta hamis nyomra terelni őket.

Ebben nem volt egyedül. Churchill a *Megmutatták, hogy mit érnek* lapjain azt írja, »A jövőendő nemzedékek nehezen fogják elhinni, hogy a fentebb megpendített lehetőség [ti. hogy Nagy-Britannia egyedül nem folytatja a harcot] egyetlenegyszer sem szerepelt a háborús kabinet napirendjén... A kétségeket csak a tettek oszlathatták el.« Holott őt [valójában kilenc] olyan kabinetülés volt, amelyeken esetenként akár négy órán keresztül is kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkoztak” (ugyanott, 227-28).

HETEDIK FEJEZET

Fennmaradás

*A világháború, távlatból – Mit jelentett Dunkerque – „Nézzünk szembe a tényekkel” –
Megint Halifax – Az ódon Britannia – Churchill és Európa – Fortissimo*

A történész előtt mindig ott a kísértés, hogy felnagyítsa tárgyának vagy témájának fontosságát. Ezért kell most alátámasztanom álláspontomat. Ha Hitler megnyeri a második világháborút, most más-milyen világban élnénk. Ez kétségtelen. De az már vitatható, hogy 1940. május 24-28-a, ez az öt nap Londonban, csakugyan döntő volt-e. Ekkor következett be a sorsfordulat? Mi lett volna, ha Hitler győz az angliai légi csatában? Ha elfoglalja Moszkvát? Ha győztesen kerül ki a sztálingrádi csatából? Ha nem sikerül a normandiai partraszállás? Ezek bármelyike megváltoztathatta volna a háború menetét. És azt állítom, hogy Hitler sohasem járt közelebb a végső győzelemhez, mint ezen az öt napon 1940 májusában. Hadd indokoljam meg röviden, miért.

Az angliai légi csata valóban nagyon fontos volt, de a második világháború kimenetelét nem dönthette el. A brit királyi légierő vereségével talán megnyílt volna az út a németek angliai partraszállása előtt, de a szigetország elfoglalása így is nagyon nehéz feladatnak bizonyult volna. Hitler tisztában volt ezzel: eleinte habozott elrendelni a német légitámadást, néhány nappal az offenzíva megkezdése (augusztus 14-e) után pedig már látta, hogy nem lesz döntő. Egy nagy országot csakis légi háborúval amúgy sem lehet legyőzni – ezt 1940-ben még nem tudták, de mi azóta megtanultuk. Azonkívül Rooseveltnél már az angliai légi csatát megelőzően elhatározta, hogy az Egyesült Államok egyre növekvő mértékben támogatja Nagy-Britanniát.

Semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy ha Hitler elfoglalja Moszkvát vagy rákényszeríti Sztálint, hogy valamilyen módon megadja magát, akkor a britek (és az amerikaiak) abbahagyták volna a küzdelmet. Ugyanez vonatkozik arra az esetre, ha a németek történetesen beveszik Sztálingrádot.

Ha a normandiai partraszállás 1944 júniusában kudarcba fullad, elképzelhető, hogy Hitler és Sztálin megpróbáltak volna egyezkedni; lehetséges, hogy egy második partraszállási kísérletre már nem kerülhetett volna sor idejében; de semmi okunk azt hinni, hogy az angol-amerikai szövetségesek feladták volna a Harmadik Német Birodalom elleni harcot.

Mindez talán túlságosan optimistán hangzik; különben is csak utólagos bölcsesség. Mentséggént hadd hivatkozzam egy alapvető körülményre, amely e könyv témájához tartozik. Ha Moszkvánál, Sztálingrádnál vagy Normandiában Hitler győz, akkor sem nyeri meg az ő háborúját. De ugyanakkor talán legyőzhetetlennek bizonyul. A kettő nem ugyanaz. Hitler célja az volt, hogy uralma alá hajtja Európát és Oroszország európai részét, és hogy rávegye vagy rákényszerítse Nagy-Britanniát, Oroszországot és az Egyesült Államokat az így – vagyis a második világháborúban aratott német győzelmekkel – kialakult világhelyzet elfogadására. De legkésőbb 1941 novemberére már látta, hogy célját nem érheti el. Ezután olyan stratégiát követett, mint annak idején Nagy Frigyes: éket próbált verni ellenségei közé. Azt gondolta, ha szívósan harcol, előbb-utóbb felbomlik a természetellenes szövetség Amerika, Nagy-Britannia és a Szovjetunió, a kapitalisták és a kommunisták, Churchill, Roosevelt és Sztálin között; egyikük vagy másikuk kénytelen lesz tárgyalni vele. Ez nem történt meg, de megtörténhetett volna. Ha Hitler győz Oroszországban, ha győz a normandiai partokon, akkor nagyon megnehezíti Churchill és Rooseveltnél helyzetét. Elképzelése nem volt alaptalan. A Szovjetunió veresége,¹ vagy egy Normandiában az angolokra és amerikaiakra mért vereség nyomán az utóbbiaknak egész stratégiájukat újra kellett volna gondolniuk; a britek és talán még inkább az amerikaiak között sokan szembefordultak volna olyan vezetőikkel, akik nem érik be kevesebbrel, mint a Né-

¹ Sokan azt mondták volna: „Legalább legyőzték a kommunistákat. Olyan nagy baj ez?”

metország fölött aratott teljes győzelem, vagyis Németország feltétel nélküli kapitulációja. Tehát Hitler kicsikarhatott volna ellenségeivel szemben egy döntetlent.

Mindez persze csak feltevés, ha nem is légből kapott. Azért vázoltam fel, hogy rámutathassak: Churchill volt az, aki útját állta Hitlernek. 1940 májusában még se az Egyesült Államok, se Szovjet-Oroszország nem állt szemben Németországgal. Igenis szóltak érvek amellett, hogy a brit kormány legalább tiszta, egyáltalán lehetséges-e valamilyen ideiglenes kompromisszumot kötni Hitlerrel. Churchill azt gondolta és mondta, hogy nem lehetséges; hogy Nagy-Britannia már az óvatos puhatólózással is csúszós lejtőre lépne. Igaza volt, és nem csak erkölcsi értelemben. Ha Nagy-Britannia 1940 májusában nem folytatja a küzdelmet, Hitler megnyerte volna az ő háborúját. Tehát ekkor került a legközelebb a győzelemhez, ezen az öt napon 1940 májusában. Ezt ő, hála istennek, nem tudta. Arra számított, hogy Churchillt előbb-utóbb lemondatták. Számítása nem vált be: Churchill felülkerekedett. Megismétlem, amit könyvem legelső oldalán írtam: Churchill Nagy-Britanniája egymagában nem volt képes megnyerni a második világháborút; ehhez Amerika és Oroszország kellett. De 1940 májusában Churchill volt az, aki *nem vesztette el* a háborút.²

Ennek nagyon sok köszönhető – beleértve az olyan kegyelmi pillanatokat (ha lehet így neveznünk), mint Dunkerque vagy éppen az angliai légi csata. Ezt azok, akik átérték azokat a májusi napokat, akkor nem tudták. Nagyon sokan ma sem tudják. Ezért is írtam ezt a könyvet. Dunkerque-re visszatérek, előbb azonban hadd emlékeztessenek arra, hogy május 28-ig a briteknek nem sok katonát sikerült hazamenekíteniük, és hogy Churchill kijelentette, *bármilyen történjék is* Dunkerque-nél, Nagy-Britannia folytatni fogja a harcot. Ami ezután történt, megerősítette Churchill pozícióját; de nem ez volt a döntő, hanem Churchill elszántsága.

Május 29-én, szerdán Churchill otthoni napirendje visszatért a rendes kerékvágásba.³ Új személyi titkára, John Colville feljegyezte naplójába: „Winston fáradhatatlansága lenyűgöző.” Hinsley bíboros, Anglia római katolikus prímása támogatásáról biztosította a miniszterelnököt. „A bíboros erős és szívós, és nem látom, mit árthatna nekünk, ha egyértelműen tudtára adná tengeren túli hittestvéreinek, hogy történjék bármi is, mi a végsőkéig folytatjuk.”⁴ Biztató hírek érkeztek Dunkerque-ből is. Most nézzük még egyszer – utoljára –, mi történt Dunkerque-nél.

*

Május 29-én, szerdán a dunkerque-i események fordulatot vettek. Gort reggel még azt hitte, nem lehet folytatni a behajózást, de a nap előrehaladtával javult a helyzet. Ebben a huszonnégyszeres órában több mint 47 000 ember került hajóra a dunkerque-i mólón és a környező partszakaszokon, csaknem háromszor annyi, mint az előző napon. (Május 30-án ez a szám 53 800 volt, május 30-án 68 000, június 1-jén 64 400, az evakuáció hátralévő három napján pedig napi 26 000. A brit hajókban elszállított francia katonák száma csak május 31-étől kezdett jelentősen növekedni, akkor is Churchill közvetlen utasítására. Június 4-éig összesen 338 226 katonát szállítottak el, köztük több mint 125 000 franciát.) A Luftwaffe 29-én sűrűn bombázta Dunkerque-öt, ráadásul a német csapatok már annyira közel voltak, hogy tüzéségük délről is és nyugatról is lőni kezdte a várost. A szövetségesek táborában néhány visszatetsző jelenetre is sor került, heves

² Ezzel kapcsolatban vitatkoznom kell a mindig korrekt és nemegyszer briliáns Andrew Robertsszel, aki Halifax-életrajza végén azt írja: „Gyakran találkozunk azzal a véleménnyel, hogy ha Churchill helyett Halifax lett volna a miniszterelnök, akkor »talán elvesztjük a háborút«. Ez merőben elméleti és túlzó feltevés. A hadműveleteket ebben az esetben is Churchill irányította volna, Halifax politikai vezetésével. A történelem alkalmasint szegényebb lenne néhány gyűjtő hatású beszéddel, és Halifaxet csak amolyan »tiszteltbeli« miniszterelnökként jegyeznék, de Nagy-Britannia emiatt nem vesztette volna el a háborút” (Roberts, *The Holy Fox* [A Szent Róka], 308). Erről én nem vagyok meggyőződve.

³ A feljegyzések szerint A. V. Alexandert, az Admiralitás első lordját látta vendégül ebédre. Délután fogadott valakit a meghirdetett szobalányi állásra. Vacsorameghívást küldött Chamberlainnek és feleségének másnap estére. Ugyancsak aznap érkezett meg a Kincstári Hivatal kézírásos válasza Churchillnek arra a kérdésére, hogy az adókedvezmények levonása után mennyi lesz a miniszterelnöki fizetése: 1737 font, 12 shilling és 7 penny (Churchill naplója, CA).

Churchill ezen a napon tűzte hozzá először egyik-másik utasításához a „Ma elintézendő!” feliratú, később híressé vált cetlijét.

⁴ PREM 4/22/3.

civakodások támadtak a britek és a franciák között, de általában véve eléggé szervezetteren és fegyelemzetten hajtották végre az evakuációt, ami nem volt könnyű, hiszen gyakran vissza kellett vonulniuk, és a tengerparton példátlan és gyakran zűrzavaros helyzet fogadta őket. A franciák, főleg a védelem peremsávjában, ugyanolyan jól harcoltak, mint a britek.⁵ Este Churchill, túltengő optimizmussal, azt az üzenetet küldte Spears közvetítésével Reynaud-nak, hogy a nap folyamán csaknem 50 000 főt evakuáltak, „és reméljük, éjszaka további 30 000 száll hajóra. Bármikor, bárhol átszakadhat a front, a légitámadások és a délről és nyugatról érkező tüzérségi tűz miatt lehetetlenné válhat a kikötés. Senki sem tudja megmondani, meddig tarthatjuk fenn a jelenlegi jó ütemet, vagy hogy hány katonát sikerül átmentenünk a jövőre. Azt kívánjuk, hogy az evakuáció a francia csapatokra is a lehető legnagyobb mértékben kiterjedjen.”

„Bármikor, bárhol átszakadhat a front...” Churchill figyelmét nem kerülte el, hogy a németek óvatosak, és nem próbálnak azonnal benyomulni Dunkerque-be. Május 31-én Fedor von Bock tábornok azt írta naplójába: „Mire végre eljutunk Dunkerque-be, [az angolok] már nem lesznek ott!” Ezért Rundstedtet hibáztatta; azt gondolta, hogy Rundstedt, aki kímélni akarta csapatait, befolyásolta Hitlert. Pedig a hatás Hitler és Rundstedt között inkább kölcsönös volt. Mindebből Churchill is felismert valamit: a vezérkari főnöknek június 2-án küldött feljegyzésében azt írta, hogy a Dunkerque-ből visszatérő csapatok olyan katonákból állnak, „akik már megmutatták, mennyit érnek, és akik elől [a németek] visszahúzódtak, mert nem merték komolyan megzavarni távozásukat”.⁶ Ironside tábornok ugyanazon a napon feljegyezte naplójába: „Még most sem értem, hogyan hagyhatták a németek, hogy így kimenekítsük a brit expedíciós haderőt. Szinte hihetetlen, hogy a nagy bombázás és ágyúzás közepette képesek voltunk erre.”⁷

Hitler zárkózott ember volt. Sohasem tudjuk meg, milyen cél (vagy milyen indíték) vezérelte, amikor május 24-én kiadta „állj” parancsát, és először Göring légieréjére bízta a Dunkerque elleni támadást. Erre a döntésére később többféle indokot – vagy inkább mentséget – hozott fel; utoljára a háború vége felé, 1945-ben, amikor azt mondta, hogy „sportszellemből” megtartóztatta magát, de „Churchill ezt nem tudta értékelni” – nyilvánvalóan mondvacsinált magyarázat.⁸ Hitler olykor szókimondó tudott lenni, de nem volt őszinte. Május 31-én levelet írt Mussolininek, aki közölte, hogy Olaszország június 5-én belép a háborúba. Ebben a levélben egy szóval sem említi, mit vár a britektől, sőt ellenkezőleg, azt írja, hogy Flandriában szétzúzza őket: „Vert seregüknek... csak nagyon kis hányada éri el az angol partokat.” Arra kérte Mussolinit, hogy halassza el néhány nappal Olaszország hadba lépését.⁹ Egymaga akart győzelmet aratni.

Churchill őszintébb volt, és kevésbé zárkózott. „Most, hogy vezetése kiállta a súlyos próbát – írtam *A párviadal*-ban –, és a britek Dunkerque-nél elkerülték a katasztrófát, Churchill elszántabb volt, mint valaha. Elszántsága talán erősebb volt még önbizalmánál is. Hitler önbizalma erősebb volt elszántságánál. Még mindig azon spekulált, vajon mit tesznek az angolok.” Churchill május 28-án este, miután értesült a belga király megadási szándékáról, azt táviratozta Keyesnek: „Miben segíthetnénk neki? [...] Egyetlen reményünk a győzelem, és Anglia semmilyen körülmények között nem hagyja abba a háborút addig, *míg Hitler nincs leverve, vagy a mi függetlenségünk meg nem szűnik*.”¹⁰ (Az én kiemelésem – J. L.) Churchill felülkerekedett Halifaxen. Igazi ellenfele azonban nem Halifax volt, hanem Hitler. Ha talán csak átmenetileg is, szabad kezet kapott. De van úgy, hogy míg az embernek szabad a keze, nem elég erős a karja. Churchill ezt nagyon jól

⁵ Ismay tábornok aznap délelőtt a háborús kabinetben: „A franciák nem akartak visszavonulni, Gort lordnak kellett noszogatnia őket, hogy jöjjenek már, mert a britek nem várhatnak rájuk” (CAB 65/13, WM 146).

⁶ Churchill Ismaynek, CA 20.13. Egy későbbi, a domíniumok miniszterelnökeihez írt levelében Churchill a dunkerque-i légi csaták kapcsán megjegyezte, Dunkerque amolyan senki földje volt.

⁷ „Elgondolkodtató, hogy ugyanígy a németek is képesek lennének a bombázás ellenére partra tenni csapataikat Angliában. Ha a németek hadihajói ott lettek volna, aligha sikerül távoznunk. Hol voltak a tengeralattjáróik?” (*The Ironside Diaries* [Ironside naplói]).

⁸ Az első ilyen Halder tábornok képviselője jegyezte fel június 2-án, Hitler főhadiszállásán: „némi kis ellentét van Olaszország és Németország között. Olaszország fő ellensége most Anglia. Németország fő ellensége Franciaország.” A britek hamarosan készek lesznek elfogadni az „ésszerű békekötést” (Halder háborús naplója, idézi Lukacs, *A párviadal*, 163, Mészáros Klára fordítása).

⁹ *Documenli diplomatici italiani* [Olasz diplomáciai iratok], 1939-43, 9. sorozat, 4. kötet, 520.

¹⁰ Június 4-én mondott nagy beszédében Churchill nem volt olyan elnéző III. Lipóttal szemben, mint május 28-án. (A *Manchester Guardian* londoni tudósítója május 30-án azt írta: „Meglepően széles körben elterjedt az a nagyvonalú vélemény, hogy hagyjuk az ítéletet Lipót király lelkiismeretére és a történelemre.”)

tudta. Az járt a fejében, hogy vajon a németek már azelőtt megpróbálnak-e partra szállni Angliában, mielőtt legyőzték volna Franciaországot. Úgy vélte, hogy nem. Ebben igaza volt. De azt tévesen gondolta – vagyis inkább hiába remélte –, hogy a franciák még feltartóztathatják a németeket valahol Franciaországban, mindegy, hogy hol. Erre nem került sor. Mindenesetre Churchill felkészült a legrosszabbra. Bizonyítja ezt többek között május 29-én Ismay tábornokhoz intézett indulatos feljegyzése, amelyben a hadsereg angliai újrászervezésének szükségességét taglalja, és négy rövid bekezdésben összefoglalja erre vonatkozó részletes és radikális javaslatát.¹¹

A háborús kabinetben ezen a napon nem történt különösebben fontos esemény. A Gortnak szánt utasításokról, illetve a norvégiai Narvik kiürítéséről tárgyaltak. Halifax csak egyszer szólt hozzá: „Nem teljesen ért egyet az utasításokkal, mert túlságosan megkötik Gort kezét. Ő is az elkeseredett harc folytatása mellett van, de szeretné, ha Gort lordnak tudtára adnák, hogy a kormány rábízta a döntést, végszükség esetén tegye azt, amit jónak lát. Nem lenne szégyen, ha beszüntetné a harcot, hogy megmentse maroknyi seregét a mészárlástól.” Churchill azt felelte, „reménytelen helyzetben, hacsak nincs határozott parancs az ellenkezőjére, minden bátor embernek joga van saját belátása szerint cselekedni, ezért nem kíván változtatni a Gort lordnak szánt utasításokon. Az a célunk, hogy minden egyes emberünket, akit csak tudunk, kimenekítsük, és hogy a lehető legnagyobb veszteséget okozzuk az ellenségnek. Ha nyerünk még egy napot, az akár további 40 000 katonánk megmenekülését jelentheti. Olyan élethalálharcban, amelyet most Gort lord folytat, nem lehet a parancsnokra bízni, hogy döntsön, tovább harcol-e vagy megadja magát.”¹² A háborús kabinetben ez volt a Churchill és Halifax közötti ellentét utolsó, halvány fellobbanása.

Cadogan, aki jelen volt a kabinetülésen, lehangoltan írja naplójában: „Kellemetlen hírek. 40 000 embert mentettünk ki, és jelenleg óránként 2000 száll hajóra. De a vége borzasztó lesz. Rémes vita folyt arról, hogy milyen utasításokat kapjon Gort. W. S. C. megkutyálta magát, elég teátrálisan. De végül valamegyest engedett [Chamberlainnek és Halifaxnak], Félő, hogy nagyon feszült lesz köztük a viszony. Emiatt Winston okolható... a színpadiassága...” Két nap múltán Cadogan így ír: „Ma délig 164 000 emberünket mentettük ki – kész csoda!” Másnap: „Kabinetülés 11.30-kor, a behajózás nagyszerűen halad.”¹³

Kétségtelen, hogy a dunkerque-i események sikere jelentősen megnövelte Churchill presztízsét. Ha a németek Dunkerque-nél megadásra kényszerítik a brit hadsereg zömét, Hitler nagy győzelme sötét árnyékot vetett volna a szigetország népére, több százezer hadifogoly sorsára, és talán Churchill helyzetére és kilátásaira is. De mint láttuk, Churchill kijelentette, hogy bármi történjék is Dunkerque-nél, Nagy-Britannia folytatja a harcot; és a brit nép többsége támogatta. Ugyanez volt a helyzet Franciaország összeomlása-kor: Churchill vezető szerepe és presztízse valójában akkor sem került veszélybe. Churchill persze tudta, hogy a brit csapatok megmenekülése nem győzelem. Már június 4-én leszögezte: „Evakuálással nem lehet háborút nyerni.” Ezekben a napokban találkozott először Bernard Law Montgomeryvel, a későbbi híres tábornokkal, aki azt mondta, hogy visszataszító, milyen sokan látnak győzelmet a Dunkerque-nél történetekben. „Bírálta a csapatoknak kiosztott, »Dunkirk« feliratú vállszalagokat. Szerinte nem voltak »hősök«. Ha nem értették meg, hogy a hadsereg lesújtó vereséget szenvedett Dunkerque-nél, akkor szigetországunk igen nagy veszélyben forog.”¹⁴ Churchill is így vélekedett. Mélységesen aggódott amiatt, hogy a brit hadsereg nincs még felkészülve a várható német partraszállási kísérlet visszaverésére. Aggasztotta a brit harci szellem is. Dunkerque-öt azóta sokan szükséges mítosznak látják (néhányan már akkor annak látták). Mások az 1914-es mame-i csatával állítják párba. Az igazság valahol a kettő között lehet.

Akárhogy is, Dunkerque hatása 1940. május 29-én még csak csírájában mutatkozott. Ezt se a háborús kabinet tagjai, se a britek nem tudták. A közvélemény, mint oly gyakran, ezúttal is késve reagált. Ebben a könyvben, amely nem hadtörténeti munka, talán a dunkerque-i események ismertetésénél is fontosabb megvizsgálnunk, hogyan fogadták mindezt az emberek.

*

¹¹ PREM 3/22/13.

¹² CAB 65/13, WM 146.

¹³ Cadogan, *Diaries* [Naplók], 292, 293.

¹⁴ Lukacs, *A párviadal*, 177. Mészáros Klára fordítása.

Mint említettük, május 29-én késő délutánig maga Churchill sem nagyon bízott abban, hogy a Dunkerque-nél szorult helyzetbe került brit hadsereg túlnyomó része megmenekül. Ami a briteket illeti, a közvélemény és a sajtó aznap igen borúlátó volt; még két-három nap kellett hozzá, hogy a Dunkerque-ből érkező kedvezőbb hírek hatni kezdjenek. Ezt tükrözték a május 29-én megjelent lapok is (ne feledjük, hogy ezek előző este kerültek nyomdába). Jellemző a *News Chronicle* aznapi vezércikke: „Nézzünk szembe a tényekkel, ne szépítgessük a dolgot. A belgák fegyverletételével a brit expedíciós haderő csapdába esett. A tengeri menekülésre nincs sok esély. A kitörés dél felé ugyancsak reménytelennek látszik.”¹⁵ A *Daily Mail* szalagcíme: „Hogyan esett csapdába a Brit Expedíciós Haderő.” Maga a cikk, amelyet a lap helyszíni tudósítója írt, így kezdődik: „A brit expedíciós haderőt mára csaknem teljesen körülrárta az ellenség. Ez a súlyos helyzet a belga hadsereg fegyverletétele miatt következett be.” A lapok többsége bő terjedelemben foglalkozik az előző napi belgiumi hírrel. A *Daily Express* azt írja: „Minden indulatunk egyetlen ellenségünkre, Hitlerre irányuljon.”¹⁶ A *Daily Telegraph* vezércikke: „Mi tűrés-tagadás, a brit expedíciós haderőt és a vele válllvetve küzdő francia hadosztályokat három oldalról bekerítették, és a levegőből is támadják. Fennáll a veszély, hogy elvágják őket Dunkerque-től.” Ugyanezen az oldalon két cikk is dicséri a franciákat: „Azzal, hogy a belgák kidőltek a sorból, [a franciák] még elszántabbak lettek”; Franciaország „hősiesen állja a csapást, amit a belga megadás jelent... Párizs népe afféle angolszász sztoicizmussal fogadta a hírt.” (Lehet, hogy az újságíró hazabeszélt, mindenesetre tény, hogy a párizsiak harci szelleme nagyjából június 10-ig töretlen maradt.) A *Yorkshire Post*, akárcsak a többi vidéki lap, hangsúlyosan méltatja a nemzeti egységet és az új kormányt.

A Tömegmegfigyelő hangulatjelentése a következő összegzést adja: „Általánosságban szólva az emberek jelenleg nyugodtak, de nagyon aggódnak... Korábban jobban bíztak a győzelemben, anélkül azonban, hogy halvány sejtelmük lett volna, milyen küzdelem lesz az ára, most viszont egyre jobban felismerik, mi vár rájuk. De nincsenek vele teljesen tisztában, különösen azok, a többség, akik az általános iskola után nem tanultak tovább, sohasem jártak a kontinensen, és életükben nem találkoztak némettel. Mindenesetre a vágyálmok dédelgetésének vége.”¹⁷

Május 29-én este Harold Nicolson azt írta naplójába: „Egy Corunna-vonalat hozunk létre Dunkerque körül a tengerparton, remélve, hogy így néhány katonánkat kimenthetjük.” (Ez azt mutatja, hogy Nicolson, aki ekkor magas beosztásban volt a Tájékoztatásügyi Minisztériumban, nem egészen látta át a helyzetet: a La Coruña-nál 1809-ben történtek vajmi kevés hasonlóságot mutatnak a Dunkerque-nél 1940-ben történnel, és amikor Nicolson ezeket a sorokat írta, már nem „néhány”, hanem jelentős számú katonát sikerült átszállítani Angliába.)¹⁸ Két nap múltán Nicolson azt írta feleségének: „Drágám, a bátorság *ragályos*. Ez a merész haditett erőt és bizakodást öntött a szívembe.” C. S. Lewis, a jámbor oxfordi keresztény író Owen Barfieldnek június 2-án: „Bármilyen különös, amióta csakugyan rosszul mennek a dolgok, nem látok kétségbeesett embereket... Korántsem érzem magam olyan rosszul, mint amennyire rosszul éreztem volna magamat tizenhét hónappal ezelőtt, ha ugyanezt megjósolja nekem valaki.”¹⁹

¹⁵ „Az értéktőzsde nyugodtan reagált.”

¹⁶ William Hickey, az ismert hírmagyarázó: „Lipót király megadásának hírért az angolok legalább olyan hitetlenkedve, mint amilyen nyugtalanul fogadták”; „egy teázóban hallottam, amint egy nő panaszosan megjegyzi: »Pedig olyan helyes fiú volt«. Egy elegáns vendéglőben egy férfi így kommentálta az esetet: «Érthetetlen. Hiszen Etonban végzett.»

¹⁷ A londoniak rendre aggodalmasabbnak bizonyulnak... mint a vidékiek” (FR 159)

¹⁸ „A francia nagykövet szenvedélyes hangú levélben tiltakozott, amiért sajtónk, úgymond, mindenért a francia hadsereget okolja. [Ez nem volt igaz.] Megpróbálunk javítani a helyzeten... Ugyanúgy halmozódnak a sürgős munkák, mint a párizsi békekonferencia idején. De akkoriban elégedettek voltunk, és nem volt mitől félnünk” (*The Diaries and Letters of Harold Nicolson* [Harold Nicolson naplói és levelei], 91). Egyik kiadatlan naplórészletében Nicolson beszámol aznap esti találkozásáról Vincent Sheean amerikai tudósítóval: „El van ragadtatva Winston Churchill-től. Minden befolyását latba veti, hogy Amerika a segítségünkre siessen. A legnagyobb gondot abban látja, hogy az amerikai elszigetelődés hívei most úgy érvelnek, Anglián már késő segíteni.”

¹⁹ Idézi Lukács, *Az európai világháború 1939-1941, S'il*. Mészáros Klára fordítása. Ez elüt attól a borús képtől, amit Leonard (és Virginia) Woolf visszaemlékezéseiben látunk: „Most négy nap alatt igyekeztünk minél több összejövetelen részt venni, sok barátunkat meghívtuk vacsorára. Két londoni látogatásunkkor, május 21-24. és június 4-7. között találkoztunk T. S. Eliottal, Koteliánskyval, William Plomerrel, Sybil Colefaxszal, Morgan Forsterrel, Raymond Mortimerrel, Stephen Spenderrel, Kingsley Martinnal, Rose Macaulayjellel és William Robsonnal.

Ezekről a napokról Margery Allingham később így írt amerikai barátainak: „Ti melegsívűek vagytok; a mi szívünk hideg, de valaha meleg volt, és itt-ott még most is van benne melegség. Öregedett, megkeményedett, kérges, de belül még mindig igaz.” Május 29-30-ról: „Lássuk csak. Valaki panaszkodott, hogy a paplanhuzatokon nem szép a hímzés. Valaki szerint a sertésenyésztők trükkösek. Valaki azt mondta, nem fogad be kitelepítetteket. Valaki azt mondta, gyávák voltunk, amikor visszavonultunk Dunkerque-höz, szét kellett volna vernünk őket. Valaki azt mondta, inkább a fán rohadjon a gyümölcs, mint hogy a Nőegylet tagjai szedjék le. És így tovább. Ha jobban meggondolom, senki nem *tett* semmi rosszat. Ez mind csak szóbeszéd volt, és mi harcolunk a szólásszabadságért. Csupa jelentéktelen megjegyzés, egy-két hónap, és tanúsíthatom, a fene se emlékszik már rájuk.”²⁰

Vera Brittain leírása május utolsó napjairól Londonban: „A Regent’s Parkban sétálunk Martinnal a lila szirmú árvácskák és halvány rózsaszín csillagfürtök között. »Tiszta vasárnap«, jegyzem meg, mert a park olyan néptelen, akár egy kánikulai hétvégén, amikor mindenki, akinek van négy kereke, kimenekül a városból. Mivel a londoni parkokból és terekről elvitték a vaskorlátokat, hogy fegyvert kovácsoljanak belőlük, a Regent’s Park hatalmas, üdezöld rétnek látszik. Itt-ott idős emberek üldögélnek székeken, a tavon néhány gyerek vitorlázgat csíkos vitorlájú hajókon... A gyönyörű nyár, az illatok és a hangok miatt megint olyan érzésem támad, hogy béke van. Mintha az európai civilizáció elegáns temetésének volnánk szemtanúi. Ilyen lehetett a Római Birodalom is, mielőtt megérkeztek a barbárok.”²¹

*

Hitlerhez is eljutott néhány hírfoszlány arról, hogy mi történt vagy mi nem történt 1940 májusában Londonban. Eleinte bízott benne és számított rá, később már csak remélte, július után pedig utolsó szalmaszálként kapaszkodott a lehetőségbe, hogy Londonban megbomlik az egység, és a britek menesztk Churchill. Kritikus időszak volt, mert Hitler reménye az egész háború alatt sohasem állt közelebb a beteljesüléshez, mint ezen az öt napon – vagyis mielőtt véget értek a dunkerque-i események, mielőtt Franciaország kapitulált, és mielőtt megkezdődött a Nagy-Britannia elleni légioffenzíva. De az értesülések megkésve jutottak el Hitlerhez. Június elején éberén figyelni kezdett minden Londonból érkező titkos jelentést (a közhi-elelemmel ellentétben sokat és gyorsan olvasott). Churchill tudott Hitler érdeklődéséről; jóváhagyta, hogy a brit kémelhárítás (főleg júliusban) különféle kétértelmű információkat juttasson a német ügynökök kezére, hátha ettől Hitler elbizonytalanodik, és későbbre halasztja az angliai partraszállást. Hozzátehetjük, hogy 1940 nyarán a brit rejtjelszakértőknek még nem sikerült teljesen megfejteniük a német hadsereg rádióadásainak kódját (az „Enigmát”-t, illetve később az „Ultrá”-t). De ez már nem májushoz, hanem Churchill és Hitler párviadalának későbbi hónapjaihoz tartozik.

Churchillnek Dunkerque ha győzelmet nem is, de legalább megkönnyebbülést hozott. Ez azonban nem tartott sokáig: hamarosan jött Franciaország összeomlása, a maga mérhetetlen következményeivel. Churchill rögtön Dunkerque után, június 4-én mondta egyik legnagyobb beszédét. A francia kormány bukását követően, június 18-án is történelmi beszédet mondott. Ezeket a szónoklatokat elhangzásukkor a brit nép mérsékeltlen fogadta. Hatásuk csak idő múltán, összesítve érvényesült igazán.

Május 28-án a Külügyminisztérium javasolta, hogy készüljenek „szigorúan titkos” tervek a királyi család, illetve a kormány átköltöztetésére „a Birodalom valamely tengerentúli területére, ahonnan folytatni lehet a háborút, ha a körülmények úgy alakulnak, hogy az Egyesült Királyságból már nem folytatható”, valamint a koronaékszerek, a trónszék, a rúdarany, az értékpapírkészlet és a drágakövek *azonnali* átszállítására „a Birodalom más részébe”. Churchill június 1-jén elvetette a javaslatot: „Megkeserülnek azt a napot, ami-

Volt azokban a napokban valami baljósan, fenyegetően valószerűtlen, úgy éreztük magunkat, mintha egy rossz álomban élnénk, de ebből a rémes valótlanságból felébredve még ennél is rémesebb valóság várna ránk... Furcsa, csendes fatalizmust lehetett érezni, az elkerülhetetlenre való várakozás légkörét, és ennek az aurája érzékelhető Virginia naplójában is, amikor londoni napjainkról számol be” (Leonard Woolf, *The Journey and Not the Arrival Matters* [Az utazás számít, nem a megérkezés], 53-54).

²⁰ Allingham, *The Oaken Heart* [Tölgyfából van a szívem], 255.

²¹ Brittain, *England’s How* [Anglia órája], 41.

kor megpróbálnak partra szállni szigetszágunkban. Ilyen intézkedések szóba sem jöhetnek.”²² De Pownall altábornagy szerint Churchill „valamikor június elején” ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Nem tudom, képesek leszünk-e feltartóztatni őket”: „Bepillantást engedett rejtett gondolataiba. A nagy, lelkesítő beszédek szükségesek ugyan, de nem szükségképpen, sőt nem is mindig tükrözik a szónok legbensőbb meggyőződését.”²³

Edward Halifax néhány jelentéktelen esetet leszámítva többé nem szegült szembe Churchill-lel a háborús kabinetben. (Megjegyzendő érdekesség, hogy egy alkalommal Halifax maga is Churchill kifejezésével élt. Június 13-án azt mondta a kabinetben, hogy ha a franciák fegyverszünetet kérnek, akkor „olyan csúszós lejtőre tévednek, amelyen elveszhet flottájuk és szabadságuk is”).²⁴ Naplójában azonban (amelyet, mint tudjuk, családtagjai számára írt) olykor élesen bírálta Churchilit.²⁵ Történt azután egy incidens is június 17-én – a legsötétebb napon, közvetlenül azután, hogy Franciaországban Reynaud helyét Pétain vette át, és bizonyossá vált, hogy a franciák kapitulálnak. R. A. („Rab”) Butler külügyi államtitkár a St. James Parkban találkozott Björn Prytz londoni svéd követtel. Rögtön hivatalába kérte Prytzet. Ott közölte a svéd diplomátával, hogy „nem fogják elszalasztani az alkalmat, ha ésszerű feltételekkel ajánlják fel a kompromisszumos béke lehetőségét. Nem engedik, hogy az úgynevezett vaskalaposok (célzás Churchillre) a tárgyalások útjába álljanak.” Prytz még Butler hivatalában tartózkodott, amikor Butler Halifaxhez ment. Hamarosan visszajött Halifax üzenetével: „A brit kormány politikáját a józan ész és nem a hetvenkedés diktálja”, de Prytz nem értelmezte ezt úgy, mintha azt akarnák mondani, hogy béke mindenáron. Prytz sürgős táviratot küldött Stockholmba, hozzátéve, hogy prominens angol személyiségekkel – nagyobb részben bizonyos parlamenti képviselőkkel – folytatott beszélgetései arra engednek következtetni, hogy körülbelül tíz nap múlva esetleg Halifax veszi át Churchill helyét a kormány élén. A stockholmi olasz követ, akihez ez a hír néhány órán belül eljutott, nyomban telefonált Rómába: jelentette, hogy a stockholmi brit követ kihallgatást kért a svéd külügyminisztertől a béketárgyalások ügyében. Ez nem így volt. Másnap Prytz megtáviratozta Stockholmba, hogyan kell érteni előző üzenetét. Ezeket a részleteket a korszak diplomáciatörténetével foglalkozó kutatók jól ismerik.²⁶ Hozzávehetjük még azt a levelet is, amelyet Churchill írt Halifaxnak június 25-én: „Kedves Edward! Ezekből és más táviratokból teljesen világos előtttem, hogy Butler eléggé különös dolgokat mondhatott a svéd követnek, aki a hallottakat kétségkívül a defetizmus félreérthetetlen jeleként értelmezte. Jó lenne tehát megtudnod Butlertől, pontosan mit mondott. [Az Alsóház zárt ülésén] határozottan leszögeztem, hogy a jelenlegi kormány valamennyi tagjának eltökélt szándéka a végsőig harcolni, és hogy ezért személyes felelősséget vállalok.”²⁷ Halifax három nap múlva írt válaszában védelmébe vette Butlert. Ezzel az ügy nyugvópontra jutott. Amikor Hitler július 19-én mondott beszédében nagyvonalú békeajánlatot tett Angliának, Churchill úgy döntött, Halifaxet kéri fel, hogy válaszoljon helyette, amit a külügyminiszter teljes lelki nyugalommal meg is tett.

1940 decemberében Churchill az Egyesült Államokba nevezte ki Halifaxet nagykövetnek. Anthony Eden lett a külügyminiszter (aki Churchill híve volt ugyan, de nem a legjobb választás erre a posztra). Lady Halifax fel volt háborodva, férje azonban végül is kiváló nagykövetnek bizonyult. (Churchill sok más ellenfe-

²² Gilbert, *The Churchill War Papers*, Companion Volume [Churchill háborús iratai, pótkötet], 187 lj. 1.

²³ Pownall, *Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 2:359. De ne feledjük, hogy Churchill a legfontosabb kérdéseket nyíltan megbeszélte közvetlen környezetével. Sir Edward Bridges: „Ezek a rövid megbeszélések semmit nem titkolt. Nyíltan kifejezte minden véleményét... vagy hogy szerinte milyen fejleményekre lehet számítani” (Action This Day [Ma elintézendő], 22-23).

²⁴ Lukacs, *A párviadal*, 160. Mészáros Klára fordítása.

²⁵ A május 30-i kabinetülés után: „Winston harapós kedvében volt, és ide-oda csapongott. Még sohasem láttam olyan rendszertelen elmét, mint az övé. Azt kell hinnem, hogy csak beszéd közben képes gondolkodni. Ez számomra idegesítő, mivel én előbb gondolkodom, aztán beszélek.” Június 19-én: „Winston észjárása elképesztő, sajátosan keveredik benne a gyermeki érzelem és a felnőtt okoskodás.” Június 24-én: „Winston szószátyársága...” (Halifax-iratok, A.7.8.4.). Naplóját Halifax megrostálta. Feleségével folytatott levelezését (Lady Halifax nem kedvelte Churchillt) ma is lepecsételt dobozban őrzik a garrowbyi irattárban. Július 15-én Halifax azt mondta Victor Cazaletnek, hogy Churchill egyre arrogánsabb és türelmetlenebb: „Már jóformán öt percig sem lehet beszélgetni vele” (Gilbert, *The Churchill War Papers*, Companion Volume [Churchill háborús iratai, pótkötet], 483-84.).

²⁶ Lukacs, *A párviadal*, 205-6, 232.

²⁷ CA, 20/2.

lével is hasonló történt, például Samuel Hoare-ral, akit Churchill májusban kinevezett madridi nagykövetnek, gyakorlatilag így számúzva őt Londonból. Az ilyen angol férfiaknak a hazafisága – nem úgy, mint sok más ország nagyköveteié nehéz helyzetekben – kétségkívül háttérbe szorította politikai vagy világnézeti hajlamaikat.)

Érdekes megfigyelni, hogy Halifaxnál a pragmatikus politikai megfontolások mindig is nagyobb szerepet játszottak, mint személyes, világnézeti vagy éppen vallásos meggyőződése. Hugh Dalton naplójában feljegyzi, mit mondott neki Halifax 1944 júliusában: „Meggyőződése szerint sohasem szabad odáig jutnunk, hogy latolgatni kezdjük, kivel működünk inkább együtt, az amerikaiakkal vagy az oroszokkal. Mindkettővel együtt kell működnünk, és különösen vigyáznunk kell, nehogy az oroszok bármikor is úgy érezzék, hogy mi és az amerikaiak valamit eltitkolunk előlük.”²⁸ Még Halifax volt a washingtoni brit nagykövet, amikor Churchill 1946 márciusában, a Missouri állambeli Fultonban elmondta híres „vasfüggöny”-beszédét. Halifax, aki ezekben a napokban influenzával ágyban feküdt, feleségének diktálta le Churchillnek szóló üzenetét, amelynek lényege az volt, hogy nem kellett volna ilyen éles hangot megütnie Szovjet-Oroszországgal szemben; hogy „Sztálin teljesen félreértette, amit Fultonban mondtál”, és hogy a háború alatti kapcsolatukra tekintettel Churchillnek Moszkvába kellene utaznia, hogy személyesen beszéljen Sztálinnal.²⁹ Ennyit az anglikán egyház egyik oszlopáról. Churchillt egyszer az egyházhoz való viszonyáról kérdezték. Ő is az egyház oszlopa, mint például Halifax? Nem, felelte Churchill: én a külső támív vagyok.

*

Most térjünk vissza 1940 júniusához, és lássuk, milyen nagy horderejű események történtek azon a nyáron, s hogyan vált Churchill Anglia megmentőjévé.³⁰ Június 4-én a németek bevonultak Dunkerque-be. Hat nap múlva Mussolini hadat üzent Franciaországnak. Egy újabb hét elteltével Franciaország új urai fegyverszünetet kötöttek Hitlerrel. Hitler még mindig várta a jó hírt Angliából, de hiába. Churchill vezetése és szavai lelket öntöttek a brit népbe.³¹ Július 16-án Hitler kissé mérsékelt fogalmazásban parancsot adott tábornokainak, hogy kezdjék meg az angliai partraszállás terveinek kidolgozását. Három nappal később elmondta hosszan halogatott nagy győzelmi beszédét, amelyben még egyszer békét ajánlott Angliának, ugyanakkor durva stílusban támadta Churchillt. A beszédet London válasz nélkül hagyta. Hitler július 31-én összehívta tábornokait, hogy közölje velük elhatározását: megtámadja Szovjet-Oroszországot. Ebben a döntésben volt némi ráció. Hitler azt mondta, Angliának csak két reménysége van, Amerika és Oroszország. Amerika ellen nem tehet semmit. De ha Oroszországot legyűri, Angliának nem marad lehetséges európai szövetségese, az amerikaiakat pedig leköti Japán.

Ugyanazon a napon, július 31-én Rooseveltnél is lépésre szánta el magát. Július vége előtt még nem volt meggyőződve róla, hogy Nagy-Britannia kitart; ha mégsem, gondolta, akkor majd az Újvilág befogadja a brit hadiflottát.³² Most úgy döntött, megszavaztatja a Kongresszussal, hogy Amerika adja át ötven

²⁸ *The Second World War Diary of Hugh Dalton* [Hugh Dalton második világháborús naplója], 767. Vessük ezt össze azzal, amit Pownall ír Churchillről 1943 októberében: „Churchill ki nem állhatja az oroszokat és a módszereiket. Nincsenek illúziói, tudja, hogy azért teszik (még hozzá nagyon jól), amit tesznek, mert így akarják a magukét. Politikájukat a jövőben úgy fogják alakítani, ahogy nekik megfelel, senki másra nem lesznek tekintettel. Emiatt persze még fontosabb, hogy felzárkózzunk az USA mellé” (*Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 2:109-10).

²⁹ Halifax iratai, A.7.7.18. Churchill telefonon beszélt Lady Halifaxszal (március 14-én); azt mondta, köszöni a jó tanácsot, de nem követheti: „Ez olyan lenne, mintha »vert kutyaként pitizne«, vagy mintha közvetlenül a háború előtt elment volna találkozni Hitlerrel.”

³⁰ A. J. P. Taylor nevezi így *English History* [Angol történelem] című könyvének egyik életrajzi lábjegyzetében.

³¹ A miniszterelnök támogatottságát vizsgáló közvélemény-kutatás adatai szerint Chamberlaint 1939 novemberében a megkérdezettek 68%-a támogatta; 1940 januárjában 56%; 1940. május 9-10-én 32%. Churchillt 1940 júliusában a megkérdezettek 88%-a támogatta, 7%-a ellenezte, 5% bizonytalan volt.

³² A Rooseveltnél és Churchill között azon a nyáron folytatott üzenetváltásokat lásd: *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence* [Churchill és Roosevelt teljes levelezése]. Ennek a fontos és egyedülálló gyűjteménynek (a háború alatt több mint kétezer levelet váltottak) szépséghibája, hogy a kötet szerkesztője, Warren F. Kimball gyakran ostoba jegyzetekkel vezeti be a leveleket. Például a június 14-15-i döntő fontosságú levélváltásról Kimball azt írja, „a zaklatott Churchill... szükségesnek találta figyelmeztetni Rooseveltnél, Nagy-Britanniától nem várható el, hogy egymaga harcoljon tovább, ha nincs reális reménye, hogy katonai segítséget kap Amerikától. Amikor azzal fenyege-

régi rombolóját Nagy-Britanniának, ami az amerikai semlegesség feladását jelentette. Ezt szeptember 2-3-án jelentették be, pontosan egy évvel azután, hogy Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak. Időközben folyt az angliai légitámadás. A németek nemigen bírtak a brit vadászgépekkel. Szeptember 7-én Hitler elrendelte London bombázását. Szeptember 16-án elhalasztotta partraszállási tervét. Négy nappal később bevette a készséges japánokat egy kimondottan az Egyesült Államok ellen irányuló szövetségbe. Az év utolsó napján Roosevelt elnök bejelentette a Nagy-Britanniát támogató kölcsönbérleti törvényt, mondván, ezzel az Egyesült Államok a demokrácia arzenáljává válik.

Európaiak millióinak, akik éjszakánként a BBC adásait hallgatták, London volt a szabad világ fővárosa, a remény forrása. Ez a háború végéig így maradt. De már jóval a háború befejezése előtt bizonyos jelek arra utaltak, hogy a Hitler fölötti győzelem ára egy másfajta Anglia és egy másfajta civilizáció lesz – és nem csak azért, mert Nagy-Britanniának egymagában nem volt esélye megnyerni a háborút. Ez csírájában már június elején megmutatkozott.

Június 9-én, vasárnap Charles de Gaulle Londonba repült. Első benyomását így rögzíti: „Az angol főváros nyugodtnak, szinte közömbösnek mutat. A békés sétálókkal teli utcák és parkok, a filmszínházak előtt álló hosszú sorok, a sok autó, a klubok és szállók ajtaja előtt méltóságteljesen ácsorgó portások nem a hadviselő világhoz tartoztak.” „...a lakosság tömegei nem érezték a franciaországi események súlyát... látható volt, hogy az angolok szemében a Csatorna még elég szélesnek tűnt.”³³ Lehet, hogy de Gaulle-t kiábrándította az elegáns London (igen, széles volt a Csatorna), de sok angol férfi és nő reakciója (és emlékezése) nemigen volt kiábrándító. Mrs. Robert Henrey így idézi fel azokat a június eleji napokat: „Mindig örömmel térek vissza Londonba... az élénk színektől káprázik a szemem. Milyen elegánsak a nők a Fortnum&Mason-ben! És az a sok szép autó a Piccadillyn!”³⁴ Mrs. Henrey ezt bátorítónak találta. Ugyanígy sokan mások is: külföldiek és angolbarátok Angliában és másutt, akik az eleganciában és a háborúatlan nyugalomban eleven jelképét látták annak a nyugati, polgári civilizációnak, amely szöges ellentétben állt Hitler és a németek nyers brutalitásával.

Aztán jött a francia fegyverszünet. Pownall altábornagy már 1938 márciusában emlékeztetett Erzsébet királynőnek a tizenhatodik században elhangzott szavaira: „Ha a francia királyság valaha is elbukik, az biztosan Anglia végromlásához vezet.”³⁵ 1940. június 16-án Pownall azt írta naplójába: „Nem mondható, hogy Londonban jókedvűek lennének az emberek, erre nincs is okuk. De nyugodtak, és tisztában vannak vele, hogy miután Hitler végzett Franciaországgal, Anglia kerül sorra. Azt persze nem tudják, mit jelent, ha olyan erő fordul ellenünk, amilyen a németek rendelkeznek.” Másnap: „Nemzetként meghíztunk és el-tunyultunk. Nem fordítottunk elég gondot arra, hogy megvédjük nagy birodalmunkat, amelyet őseink szereztek nekünk vérrel és verejtéssel. Hitler legalább felébresztette nemzetében az önfeláldozás szellemét – nálunk nincs ilyen szellem... Háborúban és háborús készülődésben a demokráciák nem olyan hatékonyak, mint a parancsuralmak; vegyük ehhez hozzá a demokráciának azt az erkölcsi deficitjét, ami a közvélemény körüludvarlásából és a szavazatokért való versengésből fakad.”³⁶ Pownall „kísértetiesen találónak” érezte Shakespeare alábbi sorait:

GLOSTER

Rouent feladták? Párizs elveszett?...

EXETER

Hogy veszték el? Mi volt ez? Árulás?

HÍRNÖK

Nem árulás: pénz- és emberhiány.

Azt súgják rólatok a katonák,

tőzött, hogy Nagy-Britannia vezetését egy németbarát kormány veheti át, Churchill első ízben tért el megszokott stratégiájától, vagyis annak hangsúlyozásától, hogy Nagy-Britannia kész a végsőig harcolni.” Churchill ezt nem először mondta; nem fenyegetőzött, hanem figyelmeztette Rooseveltet erre a lehetőségre; és nem „tért el” stratégiájától.

³³ Charles de Gaulle, *Háborús emlékiratok*, 47-48. Losonczy János fordítása.

³⁴ Henrey, *The Siege of London* [London ostroma], 15.

³⁵ Raleigh, *English Voyages of the Sixteenth Century* [Angolok utazásai a tizenhatodik században], 70.

³⁶ Pownall, *Chief of Staff* [Vezérkari főnök], 368-69.

Hogy köztetek több párt keletkezett,
S míg a csatavíváson volna a sor,
A vezérekről folytattok vitát.
Ez hosszú s olcsó háborút akar,
Az már repülne, de ha szárnya nincs!
Ingyen akar szép és ravasz szavak
Árán békét nyerni a harmadik.
Angol nemesség, ébredj végre föl!

VI. Henrik I. rész, I. 1.
(Vas István fordítása.)

Valóban találó sorok. De Pownall túlságosan borúlátóan ítélte meg Franciaország összeomlásának hatását, és talán a demokrácia esélyeit is. George Orwell másfajta ember volt. Őt sem lelkesítette, amit Mrs. Henrey látott. Később abban az évben azt írta: „Egy Rolls-Royce-ban ülő elegáns hölgy látványa többet árt a harci szellemnek, mint Göring bombázói.” Valószínűleg tévedett.³⁷ De Orwell hazafisága (és hagyománytisztelete) 1940-ben messze fölébe emelkedett demokratikus osztálytudatának. 1944-ben az angol társadalom osztálytagozódásáról írva megjegyezte: „Sokatmondó, hogy a katasztrófa pillanatában az arisztokrata származású, konzervatív Churchill tudta a legjobban egyesíteni a nemzetet.” (Az is sokatmondó, hogy 1947-ben Orwell Winston Smithnek nevezte 1984 című regényének hőst. Winston Smith 1945-ben született. És első alkalommal úgy lázad fel a sötétség és az elnyomás ellen, hogy a „múltra” emeli poharát.)

„Arisztokrata” és „konzervatív”; vegyük szemügyre még egyszer, utoljára ezt a két jelzőt. Beaverbrook lord egy 1964-ben mondott beszédében így emlékezik: „Nagyon készületlenek voltunk. Hihetetlen veszélyben forogtunk. Amikor Churchill miniszterelnök lett, azt mondta nekem: »A végső győzelem a miénk lesz, bár lehet, hogy a díszollainkat elveszítjük.«”³⁸ Többet veszítettek – de talán nem ez a lényeg. A „reakció” Churchill (nemcsak Halifax tartotta reakciónak, hanem Hitler is) egyszerre volt konzervatívabb és kevésbé konzervatív, mint pártjának számos tagja. Egyszerre volt arisztokratikusabb és kevésbé arisztokratikus, mint némely angol bírálói, akik közül sokan úgy vélték, díszollak nélkül nincs tekintély. Chips Channon, Chamberlain lelkes híve, aki nem szerette Churchillt és nem is bízott benne, május 28-án este, miután Churchill legyűrte Halifaxet, ezt írta naplójába: „Azt hiszem, összeesküvés készül, hogy Halifaxet és Anglia valamennyi úriemberét kirekesszék a kormányból, de még az Alsóházból is.”³⁹ Anglia valamennyi úriemberét... Mint láttuk, elsősorban a konzervatív képviselők közül sokan nem tartották úriembernek Churchillt. Májusban a világért sem nyilvánítottak volna tetszést Churchill beszédei után. A toryk nagy része még júniusban is „vérszjósloán” hallgatott. Csak júliusban tört meg a jég, amikor a konzervatív parlamenti képviselők többsége végül Churchill mellé sorakozott.⁴⁰ Őket még 1935-ben választották meg, legnagyobb részük 1937-ben és később Chamberlaint támogatta, és hitte, hogy ezzel valamennyi tisztességes angol így van. A tisztesség volt a kulcsszó. (Valaki, aki mindkettőjüket ismerte, egyszer azt mondta nekem: „Halifaxet jobban tiszteltem, mint amennyire kedveltem”, viszont „Churchillt nem tiszteltem annyira, mint amennyire kedveltem”.)

A britek mélyen gyökerező konzervativizmusa – ami nem azonos a Konzervatív Párt tagjainak politikai és társadalmi konzervativizmusával – 1940-ben nagy előnynek bizonyult. Többségük nem tudta – pontosabban: nem tudta elképzelni –, hogy Nagy-Britannia elvesztheti a háborút. Hazafiságukban (ez régimódi hazafiság volt, nem modern nacionalizmus) persze a büszkeség és a történelmi múlt is szerepet játszott. Ezt

³⁷ Ha nem is akkorát, mint Franz Borkenau német menekült író, akit Orwell idéz háborús naplójában: „Franz Borkenau azt mondja, Anglia kétségkívül a forradalom küszöbén áll” (341).

³⁸ Idézi Smith, *The English Reader*, [Angol olvasókönyv], 120.

³⁹ Idézi Lukacs, *A párviadal*, 156. Mészáros Klára fordítása.

⁴⁰ Roberts *Eminent Churchillians* [Churchill-párti kiválóságok] című könyvében azt írja a toryk és Churchill elmentéről: „A történetet a nyilvános, illetve magánjellegű dokumentumok százaiban szétszórta töredékekből kell összeraknunk. Az így kirajzolódó kép gyökeresen eltér az elfogadott konzervatív változattól” (138). Gyűlölik a „vadembert” (160). Még 1940 júliusa után is, szemben azzal, amit számos történész ír, „a Konzervatív Párt gyanakvással tekintett [Churchillre]” (183).

látjuk a következő naplórészletben, amelyet egy érzékeny, középosztálybeli asszony írt június 5-én: „Reggeli közben újra meg újra elolvastam a Dunkerque kiürítéséről szóló híreket. Úgy éreztem, mintha valahol mélyen megpendülne bennem egy hárfa – ugyanaz az érzés volt, ami egy napfényes, rekettyés domboldal láttán fogja el az embert, vagy amikor a parkban sétálva megpillant egy szép piros pipacsot. Megfeledkeztem róla, hogy középkorú asszony vagyok, aki gyakran fáradtan ébred, és fáj a háta... Nagy volt a hőség, és kicsit lassan ment a munka, de valahogy úgy éreztem, nem hiábavaló a fáradság, és örültem, hogy ugyanahhoz a néphez tartozom, mint a megmenekültek és megmentők.”⁴¹

A britek 1940-ben nem tudták, milyen ódon Britannia az akkori Németországgal összehasonlítva. Ez nemcsak a két ország fegyverzetére vagy katonai doktrínájára vonatkozott, hanem társadalmi szerkezetükre is. Hitler Németországa, ez a népi állam, mind intézményeit, mind fejlődő társadalmi szerkezetét tekintve sokkal modernebb volt, mint a régi demokratikus hagyományokat őrző és a régi osztálytagozódást konzerváló Nagy-Britannia.⁴² A brit ipar- és pénzügypolitika, a brit szokások, divatok és konvenciók, a brit viselkedés- és gondolkodásmód a szó szoros értelmében régimódiak voltak. Ezt nem lehet csupán az első világháborút követő kimerültséggel és fásultsággal magyarázni. 1940-ben még sok késő viktoriánus és VII. Edward kori szokás élt tovább, fizikai és szellemi értelemben egyaránt. És nemcsak szokások, hanem hangok, szagok, látványok is: harmóniumzene a mozikban, szénfüst, virágmintás szoknyák a pázsiton, erős tea és híg kakaó íze, anglikán lelkészek cúgos cipőben, klubok csöndje és kocsmák zsvivaja. A korabeli magánlevelek – nemcsak a tartalmuk, hanem maga a papír és gyakran a kézírás – egy olyan helyet és időt idéznek, amely ódonnak tűnik. 1940 májusának-júniusának megrázkódtatása felpeszdtette az angol állóvizet, és a nemzet Churchill ihletett vezetésével csodálatos egységről, munkabírásról és fegyelemről tett tanúbizonyságot. 1940 mégis egy egész korszak lezárulását – vagy inkább lezárulásának kezdetét – jelentette.

*

Churchill világosan látta, hogy Hitler és a Harmadik Német Birodalom valami olyan veszélyt és fenyegetést testesít meg, amelynek brutalitása részint nagyon régi, részint félelmetesen modern forrásokból táplálkozik. Ennek a felfogásának köszönhetően vált Churchill nemcsak Anglia, hanem lényegében egész Európa megmentőjévé. Szerepével nagyon is tisztában volt. Május 28-án azt mondta a Háznak: „megvédelmezzük a világméretű ügyet, amelyre felesküdtünk”. Július 14-én kijelentette: „Nagy-Britannia *egymaga* harcol, de nem *egymagáért* csupán.” London városa „mentsvár, az emberi haladás és a keresztény civilizáció letéteményese”. 1941-ben, az Egyesült Államokba sugárzott rádióbeszédében: „Itt, a térképen oly kicsinek látszó brit szigeteken, sarkunkat megvetve harcolunk annak a tucatnyi államnak és nemzetnek a jogaiért és legféltebb reményeiért, amelyeket most igája alatt tart a gonosz és kegyetlen zsarnokság.” Ez az Európáért való aggodás volt az egyik döntő szemléletbeli különbség Churchill, illetve Halifax és a konzervatívok többsége között.⁴³ Lehet, hogy Churchillt ebben jellemének egyik-másik edwardiánus vonása, és őisének, Marlboroughnak az emléke is befolyásolta. De volt még valami. Churchill egy pillanatig sem hitte,

⁴¹ *Nella's Last War* [Nella utolsó háborúja], 62.

⁴² Erre megdöbbentő bizonyítékkal szolgál például a londoni kitelepítés tervének általános kudarca (a háború elején a kormány, a várható légitámadások elleni óvintézkedésül, intézkedett a londoni gyerekek kitelepítéséről). Munkásosztálybeli családokból több mint egymillió gyereket küldtek, gyakran édesanyjukkal együtt, vidéki, középosztálybeli családokhoz. „A terv végrehajtása [ezt 1940 késő tavaszán írták] mostanára megfeneklett, és a szociológus feladata rögzíteni, mi is történt... Az a helyzet, hogy a befogadók háborognak, nem kívánnak újabb érkezőkkel próbálkozni, másrészt több ezer anya döntött úgy, hogy hazamegy a veszélyzónába, és soha többé nem tér vissza” (*War Begins at Home* [A háború otthon kezdődik], 296.) A Tömegmegfigyelő egyik jelentéséből: „A középosztálybeli befogadók és a kitelepített munkásgyerekek között áthidalhatatlan szakadék tátong; a gyerekek egy része annyira elhanyagolt [sokuk tetves volt], hogy a középosztálybeliek visszaborzadnak tőlük. Előfordult, hogy egy asszony, akinek két leírhatatlanul mocskos és beteg gyereket bíztak a gondjaira, ettől idegösszeomlást kapott. Kétséges, hogy talpra áll-e” (312). Egy másik jelentésből: „A kitelepítési terv legnagyobb hibája, hogy lebecsülte a népesség különböző csoportjai között létező különbségeket” (306). A Harmadik Német Birodalomban nem voltak ilyen gondok.

⁴³ Andrew Roberts: Halifax „súlyos hibát követett el, amikor indiai tapasztalatai alapján próbálta megközelíteni az európai problémákat” (*The Holy Fox* [A Szent Róka], 41). Kenneth Rose: „Az úgynevezett megbékéléspártiakra nem az vet rossz fényt, hogy a stratégiai és gazdasági körülmények miatt nem törekedtek erőteljes védelmi politikákra, hanem az, hogy tétlenül nézték Európa fokról fokra történő leigázását” (*King George V* [V. György király], 84.

hogy Nagy-Britannia és a brit nemzetközösség együtt élhetne egy Németország uralta Európával. Ha a britek csak azon az áron őrizhetik meg függetlenségüket és demokráciájukat, hogy átadják a birodalmat Amerikának, ám legyen; ha a háborút csak azon az áron nyerhetik meg, hogy hallgatólagosan elfogadják Kelet-Európa egy részének orosz uralom alá kerülését, még mindig megéri: jobb, ha marad szabadon fél Európa, mintsem vesszen az egész.⁴⁴

Ennyit Churchill meggyőződéséről – és stratégiájáról. Mindez visszatekintve jól látszik. De fontos rámutatnunk, hogy már 1940 májusában-júniusában is ezt a szilárd álláspontot képviselte, pedig akkor még nem lehetett tudni, hogy a britek példaadása és helytállása lesz Európa felszabadulásának záloga.

Sőt: ez volt az a pillanat, amikor nemcsak Churchill hazai ellenzéke, hanem Nyugat-Európa legyőzött népeinek nagy része is hajlott arra, hogy beletörődjön a parlamentáris demokrácia kudarcába és valamiféle megegyezést keressen a diadalmas Harmadik Német Birodalommal. Nemcsak III. Lipót királyról és Pétain marsaiból van szó: Hollandia, Belgium, Dánia és persze a Francia Köztársaság választott parlamenti képviselőinek jó része – talán a többségük – ebbe az irányba hajlott. Ez nemsokára – legkésőbb 1940 októberére – megváltozott, mégpedig Anglia kitartása miatt, vagyis Churchill miatt. Amikor Churchill arról beszélt, hogy a brit főváros a nyugati civilizáció mentsvára, ez nem pusztán szónoki fogás volt: London nagy házaiban száműzött nyugat-európai uralkodók laktak, utcáin idegen katonák és tengerészek járkáltak színes egyenruhában (köztük több ezer bátor lengyel); az elsötétített, viktoriánus hangversenytermekben Bach muzsikája szólt; és a BBC európai adásai előtt felhangzott a jól ismert szignál: Beethoven Ötödik szimfóniájának első taktusa.

Fél évszázad múltán Churchillnek megint akadnak bírálói: vannak, akik koncepciójának helyességét vonják kétségbe, mások az elszántságát, megint mások pedig mindkettőt. A náciizmus szélsőséges apologétáit nem számítva, olyan hivatásos történészekről van szó, mint például Maurice Cowling, David Reynolds, Sheila Lawlor vagy John Charmley (ez utóbbival Alan Clark is lelkesen egyetért). Írásaik részletes ismertetésére vagy elemzésére itt nincs mód, mindenesetre revizionista bírálatuk lényege a következőkben foglalható össze: Churchillnek 1940 májusában nem volt terve, kivéve, hogy folytatja a harcot, és a dickensi tunya Micawber módjára várja, hátha adódik valami;⁴⁵ továbbá Churchillt alighanem elvakította Hitler iránti rögeszmés gyűlölete, ugyanis ha legkésőbb 1941-ig hajlandó kiegyezni Hitlerrel, megmenthette volna a Brit Birodalmat. Ezt a véleményt egyes német történészek is osztják, elsősorban Andreas Hillgruber,⁴⁶ aki kitaratóan hangoztatta, hogy Churchill fő célja nemcsak Hitler, hanem Németország megsemmisítése volt, és ez a lelkiismeretlen imperialista politika vezetett az ismert szomorú következményekhez. Érthetőnek érthető, hogy sok német ellenszenvvel gondol Churchillre. De vajon indokolt? Ki más állta Hitler útját 1940-ben – és kinek volt szívügye, hogy Nyugat-Európában, Németországot is beleértve, helyreálljon a törvényesség és a demokrácia?

⁴⁴ De Churchill azt is tudta, hogy Kelet-Európában meg kell húzni az orosz terjeszkedés határát, lehetőleg minél távolabb a középtől (ebben az amerikaiak nem osztották a véleményét), és hogy az orosz uralom nem tart majd sokáig (ahogy de Gaulle-nak mondta 1944 novemberében: „Az evés után jön az emésztés”). 1952 szilveszterén azt jósolta Colville-nek, hogy a kommunizmus az 1980-as évekre eltűnik Kelet-Európából.

⁴⁵ Példák Sheila Lawlor (tiszteletre méltó brit történész) *Churchill and the Politics of War* [Churchill és a háborús politika] című könyvéből: „John Charmley provokatív életrajza... ledönti azokat a mitikus korlátokat, amelyekkel maga Churchill vette körül magát. A háború kezdeti szakaszának értékelését leszámítva a szerző megállapításai vitathatatlanok” (18). „Mitikus korlátok”: talán. „Vitathatatlanok”: nem. Lawlor így folytatja: Churchillt „maguk az események segítették – Franciaország, Hollandia, Belgium összeomlása, majd a Nagy-Britannia elleni támadás – és az, ahogyan ezekre az eseményekre reagált. Korábban jellemző reakciója és dagályossága...” (43). Két különböző reakció? „Churchill döntése, hogy tovább harcol, sokkal ésszerűbb volt és sokkal közelebb állt Chamberlain és Halifax álláspontjához, mint retorikája alapján gondolnánk, de retorikája miatt alakult ki róla 1940 nyarán az a karikatúra, amely a háború végéig megmaradt” (87). Karikatúra? Inkább imázs: mert az ember imázsa nem független a valóságtól, míg a karikatúra csak az imázs része. Chamberlainról ezt írja Lawlor: „Churchill váltig hangoztatta, hogy nem szabad bűnbakot keresni, mindannyian egyformán felelősek a történelemért, mindannyian »vétkesek« – mégsem hallgattatta el [Chamberlain] bíráloit” (89). Igenis elhallgattatta, és ez nagyon jól tett Chamberlain és Churchill kapcsolatának.

⁴⁶ Hillgruber, a második világháború legkiemelkedőbb német szaktekintélye, *Hitlers Strategie* című (Hitlerről, a stratégáról és háborús vezetőről írt) fontos és masszív kötetének 144. oldalán kijelenti, Hitler Angliának tett békeajánlata „az ő szempontjából komoly volt”, és „szubjektíve őszinte”.

Ennek az utolsó, „Fennmaradás” című fejezetnek az elején azt írtam: „Ha Hitler megnyeri a második világháborút, most másmilyen világban élnénk.” A fejezet, sőt az egész rövid könyv zárótételét hadd adjam elő *fortissimo*. 1940 májusában és az azt követő időszakban úgy tűnt, hogy nemcsak az európai háború, hanem a nyugati civilizáció is hamarosan véget ér. Churchill ezt világosan látta; mert nemcsak kivételes szónoki képességgel, hanem alapos és mély történelmi tudással rendelkezett.

Vegyünk két példát. Május 31-én, amikor Párizsba repült és konok elszántságával legalábbis Reynaud-ra nagy hatást tett, találkozójuk végén azt mondta: „Ha Németország legyőzné a szövetségesek bármelyikét, vagy netán mind a kettőt, akkor nem kegyelmezne; örökre vazallus- és rabszolgasorba süllyednénk. Akkor jobb lenne, ha a nyugat-európai civilizáció, minden alkotásával együtt, tragikus, de nagyszerű véget érne, mintsem hogy a két nagy demokrácia tovább tengetné életét, megfosztva mindattól, amiért érdemes élni.” Tizenkilenc nap múltán, Franciaország összeomlásakor ugyanezt hangoztatta. Ha Hitler győz, „akkor az egész világ, vele az Egyesült Államok, vele mindaz, ami az életünk és ami drága nekünk, egy új sötét kor szakadékaiba zuhan, ez a kor pedig sötétebb és talán *hosszabb* is lesz, mint valaha, mert szolgálatába áll az elfajult tudomány”. (Az én kiemeléseim – J. L.)

Churchill értett valamit, amit sokan még ma sem értenek. A nyugati civilizációt fenyegető legnagyobb veszély nem a kommunizmus volt, hanem a nemzetiszocializmus. A világ legerősebb és legdinamikusabb hatalma nem Szovjet-Oroszország volt, hanem a Harmadik Német Birodalom. A huszadik század legnagyobb forradalmára nem Lenin vagy Sztálin volt, hanem Hitler. Hitlernek sikerült egyetlen óriási erővé egyesítenie a nacionalizmust és a szocializmust. Újfajta vezér volt, egy újfajta populista nacionalizmus megtestesítője. A roskadozó régi rend nem állhatott ellent neki; konzervatív képviselői közül sokan, Németországban és másutt is, különböző okokból (például a kommunistáktól való félelmük miatt is) hajlandók voltak elfogadni Hitlert. 1940-ben tehát ő képviselte a jövő hullámát.⁴⁷ Legnagyobb ellenfele, a reakciós Churchill olyan volt, mint hajdanán Canute király, aki megpróbálta feltartóztatni és visszafordítani az árhullámot. És – *mirabile dictu* – ennek az újkori Canute királynak ez sikerült is: mert elszánt volt, és mert – engedékenység meg, hogy ezt mondjam – Isten így akarta; hiszen ő is, mint minden ember, csupán Isten akaratát hajtotta végre. Biztosan nem volt szent, nem volt vallásos ember, sok gyarlsága volt. Mégis így történt.

Ha Hitler győz, az ő új rendje sem lett volna örök, bár talán hosszú ideig fennmarad. 1989-ben írtam egy könyvet Churchill és Hitler párviadaláról 1940-ben. Most, tíz év múltán láthatjuk, hogy 1989-ben nemcsak egy évszázad (a rövid, 1914-től 1989-ig tartó huszadik század) ért véget, hanem egy egész történelmi korszak, amely nagyjából ötszáz éve kezdődött, és amelyet az arisztokrácia és a demokrácia küzdelme és mindinkább a kettő egymás mellett élése jellemezett, miközben az utóbbi fokozatosan erősödött és az előbbi fokozatosan gyengült. Jelenleg annak az átmenetnek vagyunk tanúi, amelynek során eltűnnek az előző korszak maradványai, és kezdődik a globális demokrácia – a megkérdőjelezetlen demokrácia, annak minden előre megjósolhatatlan következményével és veszélyével együtt. Erről most nincs értelme találgatásokba bocsátkoznunk. De azt hangsúlyoznunk kell, hogy az 1940 és 1990 között eltelt ötven év elválaszthatatlan attól, ami 1940-ben történt, aminthogy a hidegháború is csupán következménye volt a második világháborúnak.

A legjobb esetben, ha a civilizáció fennmarad, elmondhatjuk, hogy ebben Churchillnek is volt némi szerepe. A legrosszabb esetben pedig megköszönhetjük neki – főleg mi, idősebbek, akik akkor voltunk fiatalok – azt az ötven évet, amit az ő segítségével kaptunk. Mert kaptunk ötven év haladékot, mielőtt közel kerülne az immár nem német vagy orosz fegyverzetben vonuló, újfajta barbárok ideje, mielőtt egy új sötét kor felhője készülne beárnyékolni gyermekeink és unokáink életét. Ötven év! Ennyi talán elég is volt.

⁴⁷ „Hallani lehetett, amint dübörög tőle a föld”, emlékezett később Enoch Powell. „Powell tudta, hogy Hitler háborút akar; ami még rosszabb, azt hitte, hogy a náci fognak győzni”, írja Derek Turner az „A Valediction for Enoch Powell”-ben [Búcsú Enoch Powellről], *Chronicles* (1998. november). (Powell kitüntette magát a háborúban; ő volt a brit hadsereg legfiatalabb dandártábornoka.)

Ötven év! Magyarországon az e könyvben feldolgozott 1940-es év utáni ötven év során legalább negyvenig kommunizmus uralkodott. Az ország és Kelet-Európa nagy részének sorsa egészen másfelé fordult, mint a Churchill és fegyvertársai által a háború végén felszabadított Nyugat-Európáé (Nyugat-Németországgal együtt).

A nyugati hatalmak (és elsősorban Anglia) *egész* Európát felszabadítani nem tudták – legjobb esetben Európa hozzájuk közelebb fekvő nyugati (és déli) felét. Ez Churchill történelmi érdeme. (Ő a háború végéig szerette volna, hogy egész Közép-Európa – s ő Magyarországot mindig Közép- és nem Kelet-Európához tartozónak nevezte – a nyugati oldalra kerüljön: de hiába.)

Irodalomjegyzék

Publikálatlan források

KÖZPONTI LEVÉLTÁR, LONDON/KEW

CAB 65 War Cabinet Conclusions and Confidential Annexes
CAB 66 War Cabinet Memoranda
CAB 69 Defence Committee and Confidential Annex
CAB 99 Supreme War Council Meetings
CAB 127 Private Office Papers (Horace Wilson)
PREM 3 Prime Minister's Papers
PREM 4 Prime Minister's Papers
WO 216 Chief of the Imperial General Staff
INF Ministry of Information Papers
FO 371 Foreign Office Papers
FO 408 Foreign Office Papers
FO 800 (800/323 Halifax, 800/326 Mallet) Foreign Office Papers
FO 1011 Foreign Office Papers

CHURCHILL ARCHÍVUM, CHURCHILL COLLEGE, CAMBRIDGE (CA és CH/A)

1/355 1940 Correspondence
2/394-401 1940 Personal Office
20/1/8 Correspondence
22/3 Cabinet Notes and Correspondence
Chartwell Household Papers
Churchill: Private Correspondence
Cadogan, Sir Alexander, Diaries
Colville, John, Diaries
Cooper, Alfred Duff, Earl of Norwich, Diaries and Papers
Halifax, Earl of, Papers, mikrofilmen
Hankey, Lord Maurice, Diaries and Papers
Jacob, Sir Ian, Diaries
Margesson, Viscount David, Diaries
Reeves (Emery: Révész) Papers
Vansittart, Sir Robert, Diaries

EGYÉB PUBLIKÁLATLAN FORRÁSOK

Alanbrooke, Viscount (Sir Alan Francis Brooke). Papers. King's College, London.
Astor, Nancy. Papers. University of Reading.
Butler, R. A. Papers. Trinity College, Cambridge.
Chamberlain, Neville. Papers. University of Birmingham.
Dalton, Hugh. Papers. London School of Economics.
Eden, Anthony (Earl of Avon). Papers. University of Birmingham.

- Esnouf, G. N. „British Government War Aims and Attitudes Toward a Negotiated Peace, September 1939 to July 1940.” Doktori disszertáció, Cambridge, 1988. A londoni King’s College könyvtárában.
- Halifax, Earl of. Papers. Borthwick Instotute, University of York.
- Ismay, Lord Hastings. Papers. King’s College, London.
- Lawlor, Sheila. „British Policies and Strategy, May 1940-March 1941.” Doktori disszertáció, Cambridge, 1980.
- Lloyd George, David. Papers. House of Lords Record Office, London.
- Mass-Observation Archives. University of Sussex, Fulmer/ Brighton.
- Nicolson, Harold. Papers. Balliol College, Oxford

Publikált források

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

- ADAP *Aktén zűr deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945*, D sorozat, 10, 11. kötet. Frankfurt és Bonn, 1961-65.
- AOK / KTB *Armeeoberkommando/Kriegstagebuch des Ober- kommandos der Wehrmacht*. Szerk. P. Schramm, Frankfurt, 1961-65.
- BBC/WAC BBC Written Archives Centre. Caversham Park, Reading.
- Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence*, 1. kötet. Szerk. W. Kimball, Princeton, 1985
- The Churchill War Papers. Companion Volume 2*. Szerk. Martin Gilbert, New York, 1995.
- DDI Documenti diplomatici italiani, 1939-1943*, 9. sorozat, 4. kötet. Róma, 1965.
- Hansard House of Commons Record of Sessions.
- Hitler, Adolf. The Testament of Adolf Hitler: The Hitler- Bormann Documents, February-April 1945*. London, 1959.

NAPLÓK ÉS EMLÉKIRATOK

- Allingham, Margery. *The Oaken Heart*. New York, 1941.
- Amery, Leo. *My Political Life*, 2. kötet. London, 1955.
- . *The Empire at Bay: The Leo Amery Diaries, 1929-1945*. London, 1988.
- Among You Taking Notes: The Wartime Diary of Naomi Mitchison, 1939-1945*. Szerk. Dorothy Sheridan, London, 1985.
- Baffy: The Diaries of Blanche Dugdale, 1936-1947*. Szerk. Norman Rose, London, 1967.
- Boothby, Robert. *I Fight to Live*. London, 1967.
- Brittain, Vera. *England's Hour*. New York, 1941.
- The Diaries of Sir Alexander Cadogan*. Szerk. David Dilks, London, 1971.
- Chips: The Diaries of Sir Henry Channon*. Szerk. Robert James Rhodes, London, 1967.
- Clark, Kenneth. *Another Part of the Wood: A Self-Portrait*. New York, 1974.
- Colville, John. *The Fringes of Power: Downing Street Diaries, 1939-1945*. London, 1985.
- Cooper, Duff. *Old Men Forget*. London, 1953.
- Dalton, Hugh. *The Fateful Years: Memoirs 1939-1945*. London, 1957.
- *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940-1945*. Szerk. Ben Pimlott, London, 1988.
- de Gaulle, Charles. *Háborús emlékiratok*. Gondolat, Budapest, 1973.
- Eden, Anthony. *The Reckoning*. London, 1965.
- Engel, D. *Heeresadjutant bei Hitler, 1938-1943*, Stuttgart, 1974.
- Forrestal, James. *The Forrestal Diaries*, Szerk. Walter Millis, New York, 1951.
- Haider, F. *Kriegstagebuch, 1939-1942*. Szerk. H. Jacobsen, Stuttgart, 1962.
- Halifax, Earl of. *Fulness of Days*. London, 1957.
- The Diplomatic Diaries of Oliver Harvey*. London, 1970. Henrey, Mrs Robert. *The Siege of London*. London, 1946. Hewison, Robert. *Under Siege: Literary Life in London, 1939-1945*. London, 1988.
- Ironside, William Edmund. The Ironside Diaries, 1937-1940*. Szerk. Roderick Macleod és Denis Kelly, London, 1962. Ismay, Lord Hastings. *The Memoirs of Lord Ismay*. London, 1960.
- With Malice Toward None: A War Diary by Cecil H. King*. Szerk. W. Armstrong, London, 1970.
- Macmillan, Harold. *The Blast of War, 1939-1945*. New York, 1967.
- Milburn's Diary: An Englishwoman's Daily Reflections, 1939-1945*. Szerk. Peter Donnelly, London, 1979.
- Nella's Last War: A Mother's Diary, 1939-1945*. Szerk.

- Richard Broad és Suzie Fleming, London, 1981.
- Nicolson, Harold. 1939-1945. *Diaries and Letters*, 2. kötet.
- Szerk. Nigel Nicolson, London, 1967.
- The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell: 1940-1943.* Szerk. Sonia Orwell és Ian Angus, London, 1968.
- Chief of Staff: The Diaries of Lieutenant General Henry Pownall.* 1-2. kötet. Szerk. Brian Bond, London, 1972, 1975. Raczynski, Edward. *In Wartime London.* London, 1962.
- Reith, Lord. *The Reith Diaries.* Szerk. Stuart Charles, London, 1975.
- Schroeder, Christa. *Er war mein Chef: Aus dem Nachlass der Sekretarin von Adolf Hitler.* Szerk. A. Joachimsthaler, München, 1985.
- Thompson, W. H. *Fifty Minutes with Winston Churchill.* London, 1951.
- The Diaries of Evelyn Waugh.* Szerk. Michael Davie, London, 1976.
- Woolf, Leonard. *The Journey Not the Arrival Matters: An Autobiography of the Years 1939-1969.* New York, 1970.
- The Diaries of Virginia Woolf.* 5. kötet. New York, 1984.

EGYÉB PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- Addison, Paul. *The Road to 1945: British Politics and the Second World War.* London, 1975.
- „Churchill in British Politics, 1940-1955.” In: *The Political Culture of Modern Britain: Studies in Memory of Stephen Koss.* Szerk. J. M. W. Bean, London, 1987.
- Ansel, W. *Hitler Confronts England.* Durham, N.C., 1960. Aster, Sidney. *The Making of the Second World War.* London, 1939, 1973.
- Bell, P. M. H. *A Certain Eventuality: Britain and the Fall of France.* London, 1974.
- . „British Public Opinion on the War and the French Alliance, September 1939-May 1940.” (Francia eredetű in: *Français et britanniques dans la drôle de la guerre* (1979): 51-80.
- Birkenhead, Earl of. *Halifax: The Life of Lord Halifax.* London, 1965.
- Bond, Brian. *Britain, France, and Belgium, 1939-1940.* London, 1975.
- Calder, Angus. *The People's War: Britain, 1939-1945.* London, 1969.
- Cannadine, David C. *Aspects of Aristocracy.* New Haven, 1994. Charmley, John. *Churchill: The End of Gloiy.* London, 1993. Churchill, Winston Spencer. *A második világháború.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Colvin, Ian. *The Chamberlain Cabinet: How the Meetings in 10 Downing Street, 1937-9, Led to the Second World War.* London, 1971.
- Cowling, Maurice. *The Impact of Hitler: British Politics and British Policy, 1933-1940.* Cambridge, 1975.
- Delpla, François. *Les Papiers secrets de général Doumenc.* Párizs, 1992.
- . *La Ruse nazie: Dunkerque, 24 mai 1940.* Párizs, 1992.
- Dilks, David. „Allied Leadership in the Second World War: Churchill.” *Survey* 21, nos. 1/2 (1975).
- . „The Twilight War and the Fall of France: Chamberlain and Churchill in 1940.” *Transactions of the Royal Historical Society*, 5. sorozat, 28. kötet (1978): 61-86. Feiling, Keith. *The Life of Neville Chamberlain.* London, 1946, 1970.
- Gates, Eleanor M. *The End of the Affair: The Collapse of the Anglo-French Alliance, 1939-1940.* Berkeley, 1981.
- Gilbert, Martin. *Finest Hour, 1939—1941.* Winston S. Churchill, 6. kötet, Boston, 1983.
- Gillam, Geoffrey. *Enfield at War, 1939-1945.* é. n.
- Green, Henry. *Caught.* London, 1943.
- Hillgruber, Andreas. *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung, 1940-1941.* Düsseldorf, 1965.
- Howard, Anthony. *RAB: The Life of R. A. Butler.* London, 1987.
- Howard, Michael. *The Continental Commitment: The Dilemma of British Defence Policy in the Era of the Two World Wars.* London, 1972.

- Keyes, Sir Roger. *Outrageous Fortune: The Tragedy of Leopold III. of the Belgians, 1901-1941*. London, 1984.
- Lamb, Richard. *The Ghosts of Peace, 1935-1945*. London, 1987.
- Lawlor, Sheila. *Churchill and the Politics of War, 1940-1941*. Cambridge, 1994.
- Lukacs, John. *Az európai világháború 1939-1941*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- . *A párviadal*. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között 1940. május 10.-július 31. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Mass-Observation. *War Begins at Home*. London, 1940.
- Mortimer, John. *Clinging to the Wreckage*. New York, 1982.
- Moynihan, Michael, szerk. *People at War, 1939-1942*. London, 1972.
- Neave, Airey. *The Flames of Calais*. London, 1972.
- Ponting, Clive. *1940: Myth and Reality*. London, 1990.
- Powell, Anthony. *A Dance to the Music of Time*, 7. és 8. kötet. London, 1964, 1966.
- Raleigh, Sir Walter. *English Voyages of the Sixteenth Century*. Glasgow, 1928.
- Reynolds, David. „Churchill and the British Decision to Fight On in 1940: Right Policy, Wrong Reasons.” In: *Diplomacy and Intelligence*. Szerk. R. Langhome, Cambridge, 1985.
- . *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937-1941*. London, 1989.
- . „1940: Fulcrum of the Twentieth Century?” *International Affairs*, 66 (1990).
- Roberts, Andrew. *The Holy Fox: A Life of Lord Halifax*. London, 1991.
- . *Eminent Churchillians*. London, 1994.
- Rose, Kenneth. *King George V*. New York, 1984.
- Simpson, A. W. B. *In the Highest Degree Odious: Detention Without Trial in Wartime Britain*. London, 1992.
- Smith, Godfrey, szerk. *The English Reader: An Anthology*. London, 1988.
- Taylor, A. J. R. *English History, 1914-1945*. Oxford, 1965. Villelume, P. *Journal d'une défaite*. Párizs, 1976. Wheeler-Bennett, Sir John. *King George VI*. London, 1958.
- . *Action This Day: Working With Churchill*.
- Memoirs by Lord Normanbrook, John Colville, Sir John Martin, Sir Ian Jacob, Lord Bridges, and Sir Leslie Rowan. London, 1968.
- Woodward, Sir Llewellyn. *History of the Second World War: British Foreign Policy in the Second World War*. 1-2. kötet, London, 1971.
- Ziegler, Philip. *London at War, 1939-1945*. New York, 1995.

ÚJSÁGOK (1940. MÁJUS 23-30.)

Daily Express
Daily Herald
Daily Mail
Daily Mirror
Daily Telegraph
Illustrated London News
Manchester Guardian
News Chronicle
The Scotsman
Times
Yorkshire Post

Tartalom

Előszó / 6

Köszönetnyilvánítás / 8

ELSŐ FEJEZET

A sorsfordulat / 9

*A fordulópont. Két beszámoló – A „német hullám” félelmetes ereje – Két sötét hét –
Gondok a brit harci szellemmel – Bizalmatlanság Churchill iránt –
Vélemények és hangulatok – „Nyugodtnak látszanak, de gondterheltek”*

MÁSODIK FEJEZET

Május 24-e, péntek / 25

*Hitler „állj”-parancsa – A németek Dunkerque előtt – Calais – Hitler és a konzervatívok –
Két jobboldal – Chamberlain – A megbékéléspártiak – Halifax – A háborús kabinet –
Churchill és Rooseveltt – A brit sajtó – „Valamivel több nyugtalanság és valamivel kevesebb derűlátás”*

HARMADIK FEJEZET

Május 25-e, szombat / 43

*Egy angol hétvége – A franciák: Weygand és Pétain – Halifax és az olasz nagykövet –
Churchill és a honvédelmi bizottság – „A csüggedők száma határozottan növekszik”*

NEGYEDIK FEJEZET

Május 26-a, vasárnap / 52

*Egy mozgalmas nap – A háborús kabinet három ülése – Chamberlain, Halifax, Churchill – Nézeteltérések
Halifax és Churchill között – „A hírhíány felmenti az embereket a véleményformálás kényszere alól, és azt
sugallja, nem kell aggódniuk” – „A Westminster-apátságban”*

ÖTÖDIK FEJEZET

Május 27-e, hétfő / 65

*Mi történt Dunkerque-nél – A belgák leteszik a fegyvert – Amerikai megfontolások –
Három kabinetülés és egy kerti séta – „Jobban járt volna, ha krikettezik”*

HATODIK FEJEZET

Május 28-a, kedd / 75

*Harci szellem, vélemények és a sajtó – „Nem lehet így kiéheztetni a közvéleményt” – Külföldiek és mene-
külték – Churchill utasításai és a háborús kabinet első ülése – Churchill beszéde az Alsóházban – A háborús
kabinet második ülése – Churchill „puccsa” – Churchill felülkerekedik*

HETEDIK FEJEZET

Fennmaradás / 86

*A világháború, távlatból – Mit jelentett Dunkerque – „Nézzünk szembe a tényekkel” –
Megint Halifax – Az ódon Britannia – Churchill és Európa – Fortissimo*

Irodalomjegyzék / 100

EURÓPA KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
FELELŐS KIADÓ OSZROVRRS LEVENTE IGAZGATÓ
A TÖRDELÉS ÉS BORÍTÓ A KOPF BT. MUNKÁJA
A NYOMTATÁS ÉS A KÖTÉS A DEBRECENI NYOMDÁSZAT
TÖBB MINT NÉGY ÉVSZÁZADOS HAGYOMÁNYAIT ŐRZŐ
ALFÖLDI NYOMDA RT. MUNKÁJA
FELELŐS VEZETŐ GYÖRGY GÉZA VEZÉRIGAZGATÓ
KÉSZÜLT Debrecenben, 2000-ben
A NYOMDAI MEGRENDELÉS TÖRZSSZÁMA 9728.49.01
SZERKESZTETTE BORBÁS MÁRIA
FELELŐS SZERKESZTŐ GY. HORVÁTH LÁSZLÓ

MŰSZAKI SZERKESZTŐ KÁLLAY JUDIT
MŰSZAKI VEZETŐ NÉVERY TIBOR
KÉSZÜLT 13,75 (A/5) ÍV TERJEDELEMBEN

ISBN 963 07 6727 9